

F. Y. VEYSƏLLİ

STRUKTUR DİLÇİLİYİN ƏSASLARI

STUDIA PHILOLOGICA. II

**Morfemika
sintaqmatika**

(Dərs vəsaiti)

*Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin
10. 05. 2005-ci il tarixli əmrilə (№ 330)
universitet tələbələri üçün dərs vəsaiti
kimi təsdiq edilmişdir.*

Bakı – Mütərcim – 2008

Elmi redaktoru:
filologiya elmləri doktoru, prof. M.Musaoglu

Rəyçilər:
filologiya elmləri doktoru F.H.Zeynalov
filologiya elmləri namizədi, dos. F.Aslanov

F.Y.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia philologica. II. – Bakı: Mütərcim, 2008. – 308 s.

Kitabda morfemika və sintaqmatika bir neçə dilin materialı əsasında tədqiq olunur, ayrı-ayrı dilçilik məktəblərinin əsas nəzəriyyələri açılıb göstərilir, morfem və sintaktik konstruksiyalar sahəsində son elmi araşdırmalar çoxsaylı nümunələr əsasında izah olunur. Dünya dilçiliyinə töhfə vermiş V. fon Humboldt və N.Xomskiye ayrıca fəsillər həsr edilmişdir.

İSBN: 9952–28–001–7

$\frac{4306010000}{026}01-08$

© Mütərcim, 2008

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz	5	
I HİSSƏ		
Morfemika		
I. 1. Giriş	6	
I. 2. Fonemlə morfemin qarşılıqlı əlaqəsinə dair	6	
I. 3. Fonoloji səviyyə və fonoloji vahidlər	9	
I. 4. Fonemin eyniləşdirilməsinə dair	16	
I. 5. Dilin təsvirində səviyyələrin hierarxiyası	26	
I. 6. Fəslə dair ədəbiyyat və qeydlər	33	
II. Morfologiya		39
II. 1. İlk qaynaqlar	39	
II. 2. Morfemlərin eyniləşdirilməsi	46	
II. 3. Morfemlərin növləri	54	
II. 4. Fəslə dair ədəbiyyat və qeydlər	67	
III. Morfemlərin eksponent və semantik planda təsviri		71
III. 1. Ümumi qeydlər	71	
III. 2. Morfemlərin eksponent təsviri	73	
III. 3. Morfemlərin semantik təsviri	83	
III. 4. Fəslə dair ədəbiyyat və qeydlər	85	
IV. Şəkilçi morfemlərin təhlili		87
IV. 1. Ümumi qeydlər	87	
IV. 2. Sözdüzəldici şəkilçi morfemlərin təhlili	88	
IV. 3. Sözdəyişdirici şəkilçi morfemlərin təhlili	95	
IV. 4. Morfemlərdə fonem əvəzlənməsi	96	
IV. 5. Morfonologiya haqqında bəzi qeydlər	97	
IV. 6. Fəslə dair ədəbiyyat və qeydlər	109	
II HİSSƏ		
Sintaqmatika		
I. 1. Ənənəvi sintaksisin əsas məsələləri	111	
I. 2. Fəslə dair ədəbiyyat və qeydlər	149	
II. Generativ qrammatika		151
II.1. N.Xomskinin sintaktik konsepsiyası haqqında	151	
II.2. Son vəziyyətlər qrammatikası	157	

II.3. Söyləm strukturunun qrammatik modeli (Phrase-structure-grammar-model)	159
II.4. Transformasional qrammatika (TQ)	162
II.5. Semantik komponent	184
II.6. Hal qrammatikası	187
II.7. TQ-nin psixoloji və fəlsəfi üstünlükləri və çatışmazlıqları ...	191
II.8. Fəslə dair ədəbiyyat və qeydlər	196
III. Sintaktik konstruksiyaların şərh üsulları haqqında	199
III.1. M.A.K. Həlidayin sistemli və L.Tenyerin asılılıq qrammatikası	199
III.2. Sintaktik konstruksiyaların təhlili texnikası	209
III.3. Konstituentlər üzrə təhlil	210
a) əvəzetmə metodu (substitusiya)	210
b) permutasiya təhlili (yerdəyişmə)	212
c) sual əməliyyatı	215
ç) birləşməyə girmək qabiliyyəti	215
III.4. K – strukturunun təsviri	217
III.5. Konstituentin struktur sintaksisi (K – sintaksis)	219
III.6. Qrammatik funksiyalar haqqında	226
III.7. Alman dilində çərçivə konstruksiyası haqqında	229
III.8. Fəslə dair ədəbiyyat və qeydlər	236
IV. Sintaktik konstruksiyaların daxili və xarici strukturu	237
IV. 1. Ümumi qeydlər	237
IV. 2. İntonasiyanın iki funksiyası	238
IV. 3. Vurgu və söz sırası	241
IV. 4. Presuppozisiya haqqında	255
IV. 5. Fəslə dair ədəbiyyat və qeydlər	258
V. V. fon Humboldt dil fəlsəfəsinin banisidir	260
V. 1. V. fon Humboldtun dövrü	260
V. 2. V. fon Humboldtun dilçilik görüşləri	261
V. 3. Fəslə dair ədəbiyyat və qeydlər	272
VI. N. Xomskinin dilçilik görüşləri	274
VI. 1. N. Xomski haqqında bir neçə söz	274
VI. 2. N. Xomski konsepsiyasının əsas istiqamətləri	275
VII. Ad göstəriciləri	288
VIII. Özək sözlər	292
IX. Ədəbiyyat	306

ÖN SÖZ

Dünya dilçiliyində baş verən dəyişiklikləri və geniş yayılmış yenilikləri Azərbaycan auditoriyasına gətirmək üçün konkret addımlar atmaq məqsədilə biz “Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica” adlı üçcildli bir əsər layihəsini həyata keçirməyi planlaşdırmışdıq. Bu əsərin 1-ci cildi bütövlükdə fonologiyaya həsr olunmuş və 2005-ci ildə çapdan çıxmışdır. Bu kitab artıq biblioqrafik inciyə çevrilmişdir. Onu mağazalarda və kitabxanalarda tapmaq asan iş deyildir. Deməli, bizim planlaşdırdığımız layihə Azərbaycanda özünə auditoriya tapa bilməmişdir.

Elə bu uğurlar da bizi əsərin ikinci cildini hazırlamağa ruhlandırmışdır. «Morfemika və sintaqmatika» adlanan bu cild dilin morfoloji və sintaktik səviyələrinin şərhinə həsr olunmuşdur. Kitabdan göndüyü kimi, biz öz obyektimizin tədqiqində və apardığımız araşdırmaların şərhində tapdığımız yolla getməmişik, olduqca orijinal təsvir metoduna əl atmışıq. Bizə az məlum olan qaynaqlar təhlil edilmiş, morfeomatik və sintaktik səviyələrin özəlliklərini bir neçə dilin materialı əsasında açıb göstərməyə çalışmışıq. Oxucularımız bu əsəri də öz ürəklərinə yol tapan bir mənbə kimi qarşılayarlarsa, biz «Semantika və praqmatika» adlanan üçüncü cild üzərində işimizi davam etdirəcəyik.

Hələlik isə bu cildi oxucularımızın mühakiməsinə verməklə onlardan tənqidi fikir və mülahizələr gözləmək ümidi ilə burada nöqtə qoymaq qərarına gəldik.

Həm 1-ci, həm də ikinci cildlə bağlı dəyərli oxucuların təklif və tənqidlərini həmişə qəbul etməyə hazır olduğumuzu bildirmək istərdik.

Kitabın kompüterdə yığılmasında köməklik göstərmiş həmkarlarımıza – f.e.n. C.Babayeva, E.Əliyevaya və Z.Əliyevaya, onu diqqətlə oxuyub faydalı fikirlər söyləmiş dos. D.Şabanqızına, İ.Əliyevaya və A.Hüseynqızına dərin təşəkkürümü bildirirəm.

*Müəllif,
Bakı-London-Bakı, 2007
fveysalov@hotmail.com
(99412) 585 92 83*

I HİSSƏ

MORFEMİKA

I. 1. Giriş

Biz “Stuktur dilçiliyin əsasları. I, Bakı, 2005” əsərində fonem və fonoloji məktəbləri geniş şərh etmişik, XX əsr dilçiliyinin ən böyük nailiyyətlərindən olan fonologiyanı geniş dil materialı əsasında açıb göstərməyə çalışmışıq¹.

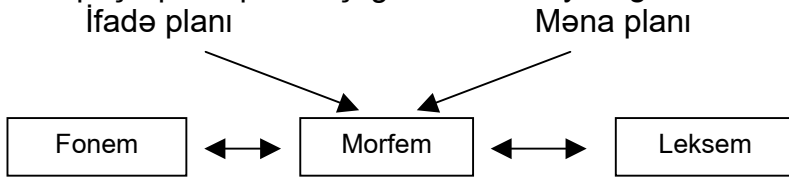
Həmin kitabın ikinci hissəsi – hazırkı əsər bütövlükdə morfemikaya (morfologiyaya) və sintaqmatikaya (sintaksisə) həsr olunub. Ancaq morfem anlayışına keçməmiş öncə fonemlə morfemin qarşılıqlı əlaqəsi üzərində dayanmağı lazım bildik.

I. 2. Fonemlə morfemin qarşılıqlı əlaqəsinə dair

Dilçilikdə fonem və morfem nəzəriyyələri gah birgə, gah da ayrı-ayrı istiqamətlərdə, yəni bir-birindən asılı olmayaraq işlənib hazırlanmışdır. Birmənalı şəkildə təsdiq olunur ki, fonem və morfemin metodik anlamı tədqiqatın eyni empirik bazası əsasında formalaşmışdır². Ona görə də fonem və morfem konsepsiyaları arasındakı fərqlər bəzən terminoloji səciyyə daşıyır. L.V.Şerba (1880-1944) məktəbinin yetirməsi, lakin sonra Moskvaya köçmüş S.İ.Bernşteyn (1909-1970) Moskva məktəbinin fonem sahəsində ilk kitabına rəyində yazır ki, Leninqrad (S/Peterburq) və Moskva məktəbləri arasındakı fərqlər xeyli dərəcədə termin fərqlərilə bağlıdır³. Hər halda ümumi dilçilik elminin yaranmasına bu cür yanaşmalar xeyli səmərə verə bilər. Fonemin və morfemin linqvistik vahidlər kimi ümumi və fərqli cəhətlərinin şərhində fonoloji və morfoloji səviyyələrin qarşılıqlı, sistemli müqayisəsinin ciddi əhəmiyyətə

malik olduğunu hələ Y.Kuriloviç (1895-1978) xüsusi qeyd etmişdir⁴. Demək, burada söhbət ümumi dilçilik səviyyəsində sistemli xarakter daşıyan metod nəzəriyyəsindən gedir.

Qeyd edək ki, terminlərlə oynamaq məsələnin mahiyyətini açmağa kömək edə bilməz⁵. Əslində bugünkü dilçilikdə qəbul olunmuş fonem və morfem ifadə planına aid olan vahidlər kimi götürülür. Ancaq morfem həm də məna tərəfinə malikdir. Bu baxımdan o tamamilə məna planına aid leksemə yaxınlaşır. Onların qarşılıqlı əlaqəsini aşağıdakı sxem aydın göstərir:

Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu bu gün demək olar ki, mübahisə doğurmur. Ancaq deskriptivistlərin çoxu morfemi ifadə planına aid edir, halbuki onun ikitərəfli olmasını hələ İ.A.Boduen de Kurtene (1845-1929) xüsusi vurğulamışdır⁶.

N.Borun “Təbiətşünas simvoldan tədqiqat instrumenti, dilçi isə ondan tədqiqat obyektini kimi istifadə edir” kəlamından nəticə çıxararaq R.Yakobson (1896-1928) yazır ki, dil kollektivinin istifadə etdiyi simvolu dilçi metadil simvoluna çevirib kodlaşdırmaqla ondan bəhrələnir⁷.

Buna rəğmən dilin fonem və morfevləri obyekt olduqları kimi, eyni zamanda metafonem və metamorfem olmalıdır⁷. Özü də metomorfem çox uzaqdan linqvistik vahid kimi fonemə analogiya ola bilər⁸.

Beləliklə, fonem və morfem, elə leksem də daxil olmaqla bir tərəfdən dilçilikdə linqvistik vahid kimi, digər tərəfdən isə fiziki, psixoloji və nisbi-fiziki şərh oluna bilən anlayışlar kimi götürülməlidir.

Hazırda struktur dilçilikdə 3 cərəyan hökm sürür: taksonomik (bölmə və təsnif), həlqəvi və transfunksional. Onların üçü də bir-birini tamamlayır.

Dilçiliyə məlumdur ki, fonem və morfemin linqvistik təhlili vacib məsələ kimi İ.A.Boduen de Kurteneyə məxsusdur. Artıq 1870-ci ildə o, səsin insan dili mexanizmində rolunu, onun xalq ruhu üçün əhəmiyyətini qeyd edərək göstərirdi ki, həmin bu səs onun fiziki xassəsinin müvafiq kateqoriyası ilə üst-üstə düşür⁹. Fonem heç şübhə yoxdur ki, alman dilindəki “Sprachlaut” termininin fransızca “phoneme” kimi işlənməsindən başqa bir şey deyildir. Onun ilk dəfə A.Defrişe və ya V.Ave (Havet) tərəfindən məhz fonoloji səviyyənin vahidi kimi işlədilməsi heç bir məntiqə sığmır. Ümumiləşmiş şəkildə fonem ən aşağı yarusun-fonoloji yarusun vahidi kimi dəyərləndirilib. F. de Sössürün (1857-1913) fundamental əsərinin ingiliscəyə tərcüməsində tərcüməçinin səhifəaltı qeydləri bu terminin ona məxsus olması fikrini qəti şəkildə rədd edir.

F.de Sössür fonem terminini artikulyator seqmenti bildirən səs mənasında işlədib, onun əsərini ingilis dilinə tərcümə edən R.Hərris (1709-1780) belə yazır: “... bu gün phonémé-i fonem kimi vermək səhv olardı, çünki bugünkü ingilis-amerikan dilçiliyində müasir terminologiyada “fonem” termini dilin struktur vahidini göstərir, halbuki, F.de Sössür üçün fonem termini ilk növbədə parole-ə aid olan vahiddir. Bir sözlə, nə F. de Sössürün fonologiyası bugünkü fonologiyadır, nə də fonetikasi bu günkü fonetikadır”¹⁰.

Bu məsələdə Q.A.Klimovla (1928-1997) razılaşımaq olar ki, F.de Sössür, doğrudan da, ilk dəfə linqvistik vahid (“unit'e linguistique”) terminini dilçiliyə gətirmişsə də, bu termin o anlayışın müasir dilçilikdəki statusuna uyğun gəlmir¹¹. Ancaq bu termin də İ.A.Boduen de Kurtenenin adı ilə bağlıdır. O, dilçilik kateqoriyasını dil kateqoriyasından ciddi şəkildə fərqləndirməyi tövsiyə edirdi: birinci sırf mücərrədliyi, ikinci isə dildə mövcud olan səs, heca, kök, əsas (tema), sonluq, söz, cümlə, sözün müxtəlif formalarını və s. bildirir. Dil kateqoriyaları mahiyyətə həmçinin dilçilik kateqoriyalarıdır. Ancaq xalqın dil duyumuna, ümumilikdə insan orqanizminin şüursuz

həyatının obyektiv şərtlərinə əsaslanan kateqoriyalardır, hərçənd ki, onlar dilçilik kateqoriyaları kimi ciddi mənada əsasən abstraksiyalardır¹².

Digər tərəfdən, İ.A.Boduen de Kurtenenin fonem nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasında heç bir şəriki olmaması da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bəzən ingilis fonetisti H.Sviti (1845-1912) haqsız olaraq İ.A.Boduen de Kurteneyə bərabər tuturlar. Axırncı didaktik məqsədlə dar (narro) və geniş (hite) transkripsiyasını irəli sürürsə də, ümumi dilçilik və qno-seoloji baxımdan heç vaxt tam və bitkin nəzəriyyə səviyyəsinə qalxa bilməyib.

Beləliklə, ümumidilçilik səviyyəsində fonoloji, morfoloji və leksik layların ayrılması, həm də bu layların özünəməxsus elementlərinin və əlamətlərinin olması ilə bağlıdır. Onlar avtonom olduqlarından hər biri öz çərçivəsində təhlil olunaraq öyrənilməlidir.

I.3. Fonoloji səviyyə və fonoloji vahidlər

Fonologiyanın avtonomluğundan danışan V.B.Kaseviç (1940) haqlı olaraq yazır ki, dilin tarixi inkişafı fonem sisteminin nisbi avtonomluğunu göstərir: fonoloji dəyişmələr, fonemlər və onların yarımşinifləri arasında sistem daxili qarşılaşma əlaqələri müəyyənləşir¹³.

Dilçi öz linqvistik modelini qurmaq üçün danışmaq aktında reallaşan mətn parçalarını, diskursları müşahidə etməklə dil sistemini aşkar etməyə çalışır.

Danışan (D) nitq irad edir, dinləyən (A) eşidib reaksiya verir və onlar danışmaq aktında (D və A) yerlərini ardıcıl olaraq dəyişirlər. Bu zaman dilçi öz məqsədinə çatmaq üçün müxtəlif səviyyələrə görə müxtəlif məfhum və anlayışları metadildə təsvir etməli olur. Əyani şəkildə bunu belə göstərmək olar:

Dil sisteminin səviyyələri	Səviyyələrin vahidləri
Diskurs	Diskursemlər
Tekstoloji	Tekstlər
Sintaktik	Sintaksem
Leksematik	Leksem
Morfoloji	Morfem
Fonoloji	Fonem
Merizmatik	merizm və ya fərqləndirici əlamət

Əlbəttə, bu sxem çox ümumdür və real gerçəkliyi tam şəkildə əks etdirə bilmir. Bu səviyyələrlə yanaşı onlar arasındakı mərhələlər də çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elə bu səbəbdən də biz hər bir dil səviyyəsinə aid olan vahidləri bir qədər ətraflı şərh edirik.

Təbiidir, fonoloji səviyyə iki cür vahidlərlə təmsil olunub: seqment və supraseqment (yəni seqmentüstü).

Fonoloji səviyyədə seqment vahidlər (fonlar) taksonomik fonologiyada üzvlənmə və eyniləşdirmə əməliyyatları ilə qruplar və ya vahidlər şəklində müəyyənləşdirilir ki, onlar da mücərrədlik səviyyəsində fonemlərə uyğun gəlir. Fonem öz səviyyəsində daha kiçik hissələrə bölünməyən dil vahididir. O, özünəməxsus əlamətlərlə (bunlara fərqləndirici əlamətlər deyilir) sistemin bütün digər fonemlərindən fərqlənir, digər tərəfdən fonem özündən yuxarıda duran dil vahidlərini fərqləndirməyə, L.R.Zinderin (1904-1995) sözlərilə desək, onları tanımağa xidmət edir. Məs., Azərbaycan dilində /d/ fonemi cingiltili olmaqla /t/-ya, dilönü olmaqla /b/ və /g/ samitlərinə, kipləşən-partlayışlı olmaqla /z/ samitinə qarşı durur. Biz bu təhlili davam etdirərək Azərbaycan dilinin hər bir samitindən /d/-nin fərqlənməsini açıb göstərə bilərik. Digər tərəfdən, /d/ /daş/ sözündə /baʃ/, /yaʃ/, /gaʃ/, /xaʃ/, /faʃ/, /kaʃ/, /tʃaʃ/ sözlərindəki birinci fonemlərlə kontrast yaradır. Lakin Azər-

baycan dilinin digər samitlərilə /d/ bu mövqedə kontrast yarada bilmir.

Yuxarıda sadalanan bütün əlamətlər /d/ foneminin eyniyətini təşkil edir və o əlamətlər (bircə əlamətdən başqa – auslautda cingiltlilik) hər zaman bu fonemin müşayətçiləri olur. Bununla yanaşı həmin samit bu və ya digər mövqedə fonem sistemində olmayan, yalnız orfofonik səviyyədə üzə çıxan əlamətlər də qazana bilər. Məs., dodaq saitləri qarşısında dodaqlanan [d^o], incə saitlər qarşısında incələşən [d], söz sonunda isə karlaşan [d] çalarlıqlar əldə edir. Onun ayrılıqda tələffüzü, heç bir təsirə məruz qalmadan işlənməsi əslində bu hal samitlər üçün istisnadır, saitlər isə tam müstəqil şəkildə ya söz (məs., Azərbaycan dilində /o/, rus dilində /i/, ingilis dilində /æ/ (mən), alman dilində /æ/ (yumurta)), ya da morfem kimi (məs., Azərbaycan dilində yönlük halın şəkilçiləri (-a/-ə), alman dilində indiki zamanda I şəxsin təkində |-ə|, rus dilində indiki zamanda I şəxsin təkində /-u/) çıxış edəndə olur əsas variant.

Bir sıra dillərdə, məsələn, alman və rus dillərində cingiltli samitlər söz sonunda öz cingiltlilik keyfiyyətində çıxış edə bilmirlər. Bu mövqedə onlar bəzi fonoloqlara görə, hiperfonem (Moskva fonoloji məktəbi), bəzilərində görə, mor(fo)fonem (H.Ulaşın- XIX əsrin ikinci, XX əsrin birinci yarısı), Şerba məktəbinə görə isə fonem əvəzlənməsi kimi şərh edilirlər. Hətta bəzən bütövlükdə fonoloji dəyərlərə şübhə ilə yanaşanlar da vardır. Məs., A.İ.Smirnitski (1903-1954) bununla bağlı belə yazır: “Yalnız bu anlayışlarla (“fonem”, “konkret səs”, “çalar”, “variant”, “variasiya”, “arxifonem”, “hiperfonem” - F.V.) məhdudlaşmaq cəhdi, morfemin və ya bütöv sözün səs cildini, bu morfemin və ya sözün müəyyən “fonem tərkibi” şəklində təqdim etmək gerçəkliyin sxemləşməyinə və zorakı yolla sadələşmiş inikasına, nəticədə isə problemin bütün canlı və çevik şəkildə anlaşılmamasına gətirib çıxarır”¹⁴.

Bu cür skeptik yanaşma fonemin dilin fonoloji səviyyəsinin konkret vahidi kimi çıxış etməsinə şübhə edənlərə xasdır.

Məs., H.Ulaşın hələ 1927-ci ildə fonem terminini öz müəllimi İ.A.Boduen de Kurtenedən götürdüyünü etiraf etsə də, ilk dəfə olaraq morfonem anlayışını dilçiliyə gətirir. Daha geniş anlayış olan fonemi iki hissəyə bölür: fonem və morfem, onların hər ikisini səsə qarşı qoyur¹⁵.

Fonemlər düz xətt boyunca düzülür, ancaq onların əlamətləri eyni vaxtda reallaşaraq öz aralarında xətti bölgüyə imkan vermir. R.Yakobsonun təbirincə desək, fonemlər bir-birinin ardınca düzülür, əlamətlər isə eyni zaman daxilində reallaşır.

Müq. et:

/ d / a / ş / d / a /	/ d / a / ş / d / a /
0 0 0 0 0	* * * * *

fonemlər

diferensial əlamətlər (DƏ)

Fonemlər arasında sərhəd var, DƏ-lər isə sərhəd tanımır, onlar bir fonem daxilində reallaşır. Bir misal bunu açmağa kömək edir. /d/ fonemi deyiləndə onun yerində eyni vaxtda /t/ demək olmaz. Ancaq bu fonemin cingiltliliyi, kipləşən-partlayışlı və dilönü olması həmin fonemin reallaşmasında eyni vaxtda özünü büruzə verir, hərçənd ki, artikulyator baxımdan kipləşmə əvvəl, partlayış isə sonra gəlir.

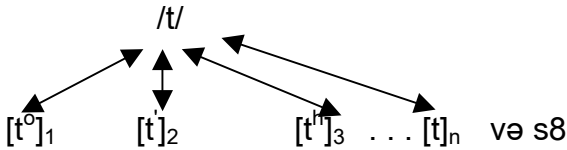
N.S.Trubeskoy (1890-1938) fonetik cəhətdən sabit və neytrallaşan mövqə fərqləndirməklə arxifonem anlayışını əsaslandırmaq istəyirdi. Alman dilində “Rad” və “Rat” sözləri eşitmə baxımından omonimdirilər: “təkər” və “şura” deməkdir. Tələffüzdə hər iki sözün sonunda /t/ reallaşır. Ancaq bu sözlərdən (şuraya) birincisində dativ halında /d/ qalır, ikincisində isə /t/ səslənir: /Ra:tə/ (şuraya) # /Ra:də/ (təkər). Omonimlik fonoloji baxımdan sabitdir. Onu yalnız artıqlı və kontekst aradan qaldırır. Məsələn, /der Ra:t tritt gegen seine Ideen auf// (Şura onun ideyalarının əleyhinə çıxış edir) və /das vordere linke Rad dieses Autos ist alt// (Bu avtomobilin qabaq sol təkəri köhnədir).

Deməli, omonimiya müəyyən kontekst üçün qüvvədə

qalır, başqa kontekst üçün isə aradan qalxır. Bu ziddiyyəti aradan qaldırmaq üçün N.S.Trubeskoy funksional baxımdan fərqlənməni tam təmin edə bilməyən mövqeyi neytrallaşan mövqe və bu mövqedə gələn fonoloji vahidi arxifonem adlandırmağı təklif edərək onu /T/ işarəsilə göstərməyi vacib sayırdı. Yəni neytrallaşan mövqedə /T/ həm /t/, həm də /d/ foneminin əlamətlərini ehtiva edir. Bu da fonemin eyniliyinə, avtonomluğuna zidd qərardır. Fonem dilin fonoloji səviyyəsinin müstəqil vahidirsə, onun sistemdə yeri və funksiyası da dəyişməz qalmalıdır.

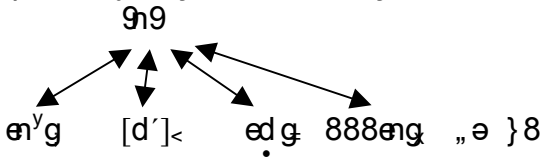
Ona görə də bu mövqedə sadəcə olaraq fonem əvəzlənməsindən söhbət gedə bilər, yəni bir fonemin başqa fonemə keçməsi baş verir¹⁶.

Bir tərəfdən fonem öz variantları ilə üst-üstə düşür, digər tərəfdən isə müxtəlif fonemin variantları heç vaxt kəsişmir.

Sistemin vahidi kimi /t/ fonemində nə dodaqlanma, nə yumşalma, nə də nəfəslilik var. Ancaq o, danışq aktında reallaşarkən dodaq saitindən əvvəl gələndə dodaqlanır [t⁰], incə sait qarşısında yumşaq tələffüz olunur /t'/ və söz sonunda nəfəslilik deyilir [t^h]. Halbuki sistemdə /t/ bu əlamətlərin heç birinə malik deyildir, ona görə də o öz variantları ilə üst-üstə düşür.

Əgər biz /d/ fonemini götürsək, görərik ki, onun da dodaqlanan, yumşalan və karlaşan variantları var:

Ancaq /t/-dan fərqli olaraq bu fonemin nəfəsli variantı yoxdur. Eyni zamanda /t/ foneminin də qarşılaşmasına yox, cingiltiləşməsinə rast gəlmək olar.

Fonemlərin fonotaktikası da hər bir dilin özünəməxsus qaydaları ilə nizamlanır. Məs., Azərb.d. / / və /l/ heç vaxt söz başında gəlmir. Qapalı saitlər vurğusuz hecalarda güclü reduksiya uğrayır, sonda isə dodaqsızlaşma (delabializasiya) baş verir. Məs., /g l msindi/. Deməli, bəzi fonotaktik məhdudiyyətlər vardır (birləşmə mümkündür və ya mümkün deyildir). Bəzən allofonlar da birləşməyə tabe olur. Məs., saitlər burun samitləri (/m/, /n/) arasında burunlaşır, vurğusuz hecalarda saitlərin stasionar hissəsi qısalır, söz sonunda keyfiyyət dəyişikliyi baş verir. Dodaq saitlərində dodaq əlaməti itir. Müq. et: /oxudl/, /söndi/¹⁷ və s.

Fonemlərin düzümündə prosodik və ya supersegment əlamətlər (ton, intonasiya, vurğu) mühüm rol oynayır. Danışıq aktı fiziki baxımdan səs tellərinin periodik, qeyri-periodik titrəməsindən alınan əyriyənlərin və fasilənin ardıcılığı kimi özünü büruzə verir ki, burada da qalxma və enmə onun strukturunu təşkil edir. Hər bir qalxmada zirvə var ki, nəticədə dil vahidindən asılı olaraq heca, söz, sintaqm və cümlə vurğusu (V.B.Kaseviçin təbirincə desək, sentension vurğu)¹⁸ fərqləndirilir.

Heca vurğusu hər bir sözdə zirvə olsa da, fonetik sözdə bu bir qədər mübahisəlidir. Çünki söz fonetik söz kimi götürüldükdə, onda proklitik və enklitik olur ki, bu da leksik vahiddən böyük olur. Hər bir halda sözün aksent konturu ritmik strukturundan asılı olaraq müxtəlif cür formalaşır.

Müq. et:

/ada/, /adada/, /adalardan/

— ' — — — — — ' — — — — —

Ancaq

/alma/, /opera/, /operada/, /professor/, /professorlar/, /bakılı/

— ' — — — — — ' — — — — — ' — — — — — ' — — — — —

Vurğusu olan dillərdə mətnədə vurğunun sayı qədər fonetik söz olursa, tonlu dillərdə neçə ton varsa, o qədər də heca olur. Başqa sözlə desək, tonlu dillərdə hecanın sayı tonun sayına, vurğulu dillərdə isə fonetik sözün sayı vurğunun sayı ilə müəyyən edilir¹⁹. Məs., Azərbaycan dilində /Səhərə yaxın qar yağdırdı // cümləsində iki fonetik söz var.

Ton morfemi, fonem isə sözü fərqləndirir. Ton prosodik vasitə olmaqla seqmentüstü vahid kimi morfemin fərqlənməsinə xidmət edir. Qeyd edək ki, fonem əvəzlənməsi morfemin deyil, allomorfem əvəzlənməsinə xidmət edir. Məs., Azərb.d. /uzun/ # /uzan/. Tonun əvəzlənməsi isə morfem əvəzlənməsinə avarır. Məs., çin.d. /`sœŋ/ (yaralamaq), /'sœŋ/ (fotoqraf), /̄sœŋ/ (baş nazir), /,sœŋ/ (bir cüt şəkil çəkən), /,sœŋ/ (yuxarı qalxmaq), /_sœŋ/ (üzərində)²⁰.

Bəzi tonal dillərdə tonlar birləşə bilir və ya onlar müəyyən vəziyyətdə hecanı səciyyələndirir. Qapalı heca tonların qarşılaşması baxımından zəif mövqə kimi çıxış edir. Tonal dillər hecalı dillərə aiddir. Hecalı dillərdə heca olmayan morfem olmur. Bu dillərdə morfemin konstitutiv elementi kimi səs-fonem yox, heca-sillabem kimi çıxış edir. Ancaq o, mütləq fonoloji minimum deyildir. Elə bu da inisiala (başlanğıc samit) və finala (yəni hecanın qalan hissəsi) ayrılır. İnişiallar və finalları V.B.Kaseviç sillabotonem adlandırılır²¹.

Bundan sonra intonasiya gəlir: intonasiya sintaqmı və söyləmi bütövə çevrir və onları tərkib hissələrinə bölür²². O, cümlələrin kommunikativ tipini müəyyənləşdirir (nəqli, sual, əmr), modallığın ifadəsinə xidmət edir (danışanın emosiyasını, psixoloji vəziyyətini və s. bildirir), cümlənin semantik hierarxiyasını, sintaktik və semantik strukturunu açır.

Məs., /O/ qoca atlıya yaxınlaşdı// və /O qoca/ atlıya yaxınlaşdı//.

Bu zaman əsas tonun hərəkəti, onun gücü və zamanı ilə birlikdə cümlədə vurğu mərkəzinin formalaşmasına xidmət edir. Cümlənin aktuallaşması və yeni ilə köhnənin verilməsi

də intonasiya ilə bağlıdır. İntonasiya ayrılıqda, leksik tərkib olmadan mövcud ola bilməz. Hər bir dilin öz intonasiya sistemi olsa da, onların funksiya və formalarında müəyyən oxşarlıq vardır.

Ancaq sual intonasiyası həm tonun hərəkəti, həm də suallıq mənasını verməklə ikitərəfli hadisə kimi çıxış edir.

Səqment vahidlərin təhlilində bir vaxtlar S.İ.Bernşteyn ilkin dilçilik vahidlərini daha böyük abstrakt vahidlərdə birləşdirməyi tövsiyə edərək alternant terminini irəli sürmüşdü²³. S.Peterburq /SPFM/ və Moskva fonoloji məktəblərinin /MFM/ işlətdikləri müxtəlif terminləri bu cür ümumiləşdirmək olar:

SPFM	/MFM/
fonem variantı	fonem variasiyası
fonem	fonem variantı
fonem əvəzlənməsi	hiperfonem

Sonralar MFM-i mövqe və kombinasiya alternasiyalarından birincisini paralel, ümumi üzvü olmayan və heç bir nöqtədə kəsişməyən cərgələr, ikincisini isə qeyri-paralel, qismən kəsişən, yəni bir və ya bir neçə ümumi üzvü olan cərgələr kimi təqdim etməyə çalışdılar²⁴.

Dilçilikdə morfemi sırf linqvistik təhlilin vahidi kimi götürən alman alimi M.Birviş yazır ki, onun başqa cür izahı qaçılmaz çətinliklər yaradır²⁵.

I.4. Fonemin eyniləşdirilməsinə dair

Deskriptiv dilçilikdə də dil strukturunun təsviri modelinin vahidi kimi fonemdən və morfemdən istifadə edilir, bunu linqvistik təsvirin praktikasına tələb edir²⁶. Obyekt dilin vahidlərini isə fonemoid və morfemoid adlandırılanlar da vardır²⁷.

Bəzən dil vahidi və təsvir vahidi fərqləndirilir. Məs., R.Meyersteyn dilçilərin IX Konqresindəki məruzəsində informant morfemi və tədqiqatçı morfemini fərqləndirməyi təklif

edirdi²⁸. Deskriptivistlər isə, məs., H.Qlison, dil vahidini linqvistik təhlil vahidilə eyniləşdirir, fonemlə morfemi gah dilin struktur vahidi, gah da linqvistik təhlilin vahidi adlandırır²⁹. Burada bəzən linqvistik modelləşmə inkar edilir, bəzən də dil ontologiyası anlayışı tədqiqat metodikası anlayışı ilə qarışdırılır. Deməli, linqvistik vahid problemi linqvistik metodika problemi ilə üzvü surətdə bağlı götürülməlidir. L.V.Şerba yazırdı ki, bizim lüğət və qrammatikada istifadə etdiyimiz dil vahidləri konsept olaraq nə psixoloji, nə də fizioloji mənada bizə verilmir, onları biz danışıq və anlam prosesindən əldə edirik³⁰.

S.J.Bernşteyn Moskva məktəbinin işlətdiyi fonem sırasını bir neçə pilləli təhlil üsulu ilə meydana atmışdı. Ondakı birinci mərhələ fonemin maddi, substansional tərəfini (hərçənd ki, bu mərhələdə də onun funksiya ilə bağlılığı və mənə fərqləndirməsi nəzərdən qaçırılmırdı), sonrakı mərhələlər isə maddi varlıq kimi çıxış edən bu vahidlərin dilin mənalı vahidlərində işlənməsi tərəfini nəzərdə tuturdu. N.Xomskinin (1928) transformasional təhlilində ənənəvi fonem yox, məhz mor(fo)-fonem fonoloji səviyyənin bazis vahidi hesab edilir.

N.Xomski fonem representasiyası adı altında morfonem representasiyasını başa düşür. "Adətən belə hesab edirlər ki, - deyə o yazır,-morfonem və fonem səviyyələri arasında fonoloji səviyyə deyilən ara səviyyə vardır, ancaq mənə belə gəlir ki, aralıq səviyyəsinin olması barədə fərziyyəni və onunla birlikdə linqvistik nəzəriyyənin konsepsiyalarında səslənən bu fərziyyə ilə bağlı səs strukturları barədə çoxsaylı mülahizələri rədd etməyə hər cür əsas vardır"³¹.

Fonologiyanı tamam inkar etmək dil strukturu hierarxiyasında ayrı-ayrı səviyyələrin (morfologiya, sintaksis) avtonomluğunu rədd etmək deməkdir. Fonemin, morfemin müstəqilliyi Şerba məktəbinin əsas kredosudur³².

Dilçilikdə hələ də səngiməyən mübahisə ondan ibarətdir ki, dil vahidləri deyilən elementlər doğrudanmı mövcuddur, yoxsa onlar alim təxəyyülünün məhsuludur. K.Payk (1912-)

yazır ki, bizim təhlil məqsədimiz fonemləri tapmaq və onları adlandırmaqdan ibarətdir³³. G.Hoket (1916-) dilçiliyə morfo-nem terminini gətirir və güman edir ki, o, fonemdən fərqli olaraq həmişə təhlilin vahidi kimi çıxış edir³⁴.

Ancaq V.F.Tvoddel (1906-1982) linqvistik vahidləri fiksi-yalar kimi səciyyələndirir, o, mikro-və makrofonem terminlə-rindən istifadə edir, halbuki N.S.Trubeskoy onları öz foneminə bərabər tuturdu³⁵.

Sözdən fərqli olaraq (sözün funksiyası mənadır) fonem və morfem abstrakt funksiya daşımaqla yalnız onların təsviri proseduru ilə müəyyən edilə bilər. Bu zaman fonoloji funksiya morfemlər və onların ardıcıl düzümü ilə şərtlənir. Məs., N.S.Trubeskoy fonemi mənaferqləndirən, zirvəbildirən (kulmi-nativ) və sərhədləyici (delimitativ), A.Martine (1908-) isə distinktiv, kontrastiv və ekspressiv funksiyalarını xüsusi qeyd edirlər³⁶. İstənilən halda fonem və morfem sözə-məna bildirən vahidə qarşı qoyulur.

Z.Hərris (1909-1992) dilçiliyə linqvistik vahidin uzunluğu (length) anlayışını gətirdi, özü də o, bunu substsional cəhətdən ölçülə bilən, məndə müvafiq seqmentin fiziki uzunluğu kimi deyil, verilmiş bütövü, sözü təsvir edən linqvistik vahidlərin miqdarı ilə ölçülən fonem və morfemin funksional davamlılığı kimi başa düşürdü³⁷. Fonem və morfemin müxtəlif uzunluğa malik olması özünü onda doğruldur ki, eyni məndə fonem və morfemlərin sayı eyni olmur. Aydınır ki, dil vahidləri müxtəlif səviyyələri təmsil etdiklərindən onların uzunluğu barədə nisbi mənada danışmaq olar.

İfadə planının minimal vahidləri kimi, fonem, morfem və leksem qəbul edilir. Dil təsvirlərində adətən fonemlərin və morfemlərin inventarı göstərilir. Buna təkan verən görkəmli alimlərin məlum mülahizələri olub. Məsələn, L.Blumfild (1887-1949) yazırdı ki, hər bir mürəkkəb forma tam morfemdən ibarətdir. N.S.Trubeskoy isə hər bir sözün qalıqsız olaraq fonemlərə bölünməsinə qeyd edirdi³⁸. Ona görə də boş morflar (empty

morphs) anlayışı göydən asılı qalır, çünki istənilən seqment və ya onların ardıcılığı bu və ya digər morfemə çevrilə bilər.

Yuxarıda deyildiyi kimi, dilçilik tarixində fonem və morfem nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasında 3 yanaşma məlumdur: fiziki, psixoloji və nisbi-fiziki³⁹. Onların hər birinin öz xüsusiyyəti var və dərindən yanaşdıqda birinin digərini inkar etmədiyinin şahidi olarıq. Fonemdə fiziki, morfemdə isə nisbi-fiziki şərhələr daha önəmlidir.

İlk öncə onu qeyd edək ki, fonem akustik-fizioloji yöndən daha geniş öyrənilib, özü də burada D.Counzun (1881-1967) əməyi xüsusi qeyd olunmalıdır⁴⁰. Morfemin fiziki şərhə isə onun müəyyən fiziki varlığının səslərdən ibarət mütəmadi təkrar olunan səs ardıcılığı kimi başa düşülməsidir. Bu da onları əmələ gətirən səslərin və səs tellərinin fiziki cəhətdən təhlil oluna bilməsilə izah olunur. D.Counzda bu daha aydın ifadə olunub. Onun fonemi öz tipinə görə oxşar və müəyyən distributiv münasibətdə olan səslər ailəsi kimi müəyyənləşdirməsi dediklərimizi bir daha təsdiq edir⁴¹. Amerikan deskriptivistlərinin çoxu fonemi və morfemi ifadə planının birtərəfli vahidi kimi götürür, özü də onları qeyri-funksional təhlilə üzə çıxarırlar. Bu da ötən əsrin 40-50-ci illərində neopozitivizmin tətbiqinin nəticəsi idi. Neopozitivizm hər cür mənə təhlilini kənar edir, formal təhlili əsas götürür. Vyana neopozitivist cərəyanı ötən əsrin 30-cu illərində israr edirdi ki, təhlil işarələrin mənasına deyil, onların ifadələri təşkil edən ardıcılığına və növünə əsaslanmalıdır⁴².

Deskriptivistlər fonologiyayı fonetikanın davamı kimi başa düşürlər⁴³. Burada allofon və allomorfların distributiv əlaqələri, fonetik oxşarlığı (müxtəlif fonemlər fonetik cəhətdən eyni fonlarla ifadə oluna bilməzlər) alınan modelin konkrutlik kriteriyasını ön plana çəkir və s.

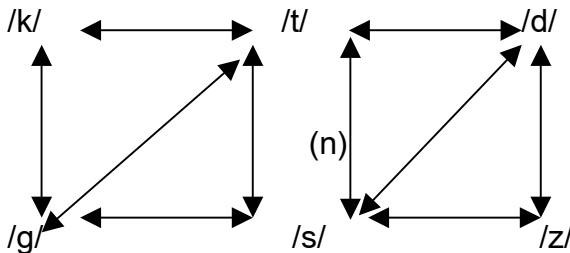
Deskriptivistlər nəzəri cəhətdən dialekti ön plana çəkir, onu fonetik və distributiv təhlil etməklə mənaya üz tutmadan fonem sistemini müəyyən etməyə çalışır, özü də israr edirlər

ki, həmin dialektə bütün cümlələrdə fonemlərin bütün kombinasiyaları olmaya bilər. 20-30 saat müddətində informantın rabitəli danışığını (məyən aparat və ya transkripsiya etməklə) dilçi orada nədən bəhs olunduğunu bilməsə də və ya onların iki hissəsinin eyni və ya fərqli olmasının fərqinə varmadan dialektin fonem sistemini işləyib hazırlaya bilər⁴⁴.

Bəzi dilçilər L.V.Şerbanı da fizikalizmə günahlandırır. Onun fonoloji təhlil metodikasını düzgün qiymətləndirməyənlər danışq aktının üzvlənməsində L.V.Şerbanın əsas götürdüyü morfemizmi başa düşürlər. L.V.Şerba danışq aktının üzvlənməsi kriteriyalarını öz müəllimi J.A.Boduen de Kurtene kimi morfemlə, qrammatik məna ilə bağlılığında görür. Bunu o, hələ 1912-ci ildə yazdığı “Rus saitləri...” əsərində məharətlə sübut etmişdi⁴⁵.

Lakin təhlilin ikinci mərhələsində L.V.Şerba seqmentlərin eyniləşdirilməsində, bəzi alimlərin dediyi kimi, akustik və artikulyator kriteriyaları deyil, məhz funksional kriteriyaları əsas götürmüşdü. O ki qaldı, “vada” və ya “tot” sözlərində iki /a/ və iki /t/-ya, burada da L.V.Şerba və onun ardıcılıarı funksional kriteriyadan çıxış edirlər.

Danışq aktının akustik və artikulyator üzvlənməsi qəti mümkün olan şey deyildir. Tədqiqatlar birmənalı şəkildə sübut elədi ki, fonemin sərhədləri akustik və artikulyator korrelyal-larla üst-üstə düşür. Məs., /t/=1) — (kipləşmə); 2) → (part-layış); 3) ← əvvəlki vəziyyətə qayıdış. Halbuki /t/ bir bütöv kimi dil sistemində öz differensial və inteqral əlamətlərilə başqa fonemlərə qarşı qoyulur. Müq. et:

/t/ kipləşən-partlayışlı samitdir, çünki novlu /s/ var; dilönü samitdir, çünki dodaq /p/ və dilarxası /k/ var, kardır, çünki cingiltili /d/ var və s.

Qeyd edək ki, fonemin differensial əlamətləri məcmusu kimi götürülməsi də özünü doğrultmadı⁴⁶. Ona görə də biz fonemi differensial və integral əlamətlərin məcmusu kimi dəyərləndirməyi təklif edirik⁴⁷.

Bəzi dilçilər iddia edirlər ki, dil tədqiqatçıya tanış olanda mənanı ümumi şəkildə rəhbər tutaraq morfemin eyniləşdirilməsini həyata keçirmək olar. Ancaq az tanış olan dillərin morfeim təhlilində məna kömək edə bilmir⁴⁸.

Z.Hərris distributiv təhlilində dil vahidlərinin üzvlənməsini və eyniləşdirilməsini mənaya bağlı olmadan həyata keçirərək öz distribusionalist nəzəriyyəsini işləyib hazırladı⁴⁹. O, informasiya nəzəriyyəsindən də yararlanır, ancaq onun işləyib hazırladığı nəzəriyyə fizikalizmdən o yana gedə bilmədi. Morfeim eyniləşdirilməsində fonem eyniliyinin əsas götürülməsinə mane olan ən güclü arqument supletivizmlərdir. Elə fonemlərin də eyniləşdirilməsinə aydın nəzərə çarpan akustik fərqlər mane olur. Fonetik oxşarlıqların yetərli olmadığını, hətta bu nəzəriyyəni işləyib hazırlayanlar da etiraf edirlər.

Antropoloji dəqiqliyin fonemin müəyyənləşdirilməsində aparıcı kriteriya kimi götürülməsini hələ İ.A.Boduen de Kurtene böyük səhv sayırdı. O yazırdı ki, bu səhv tədqiqatçıya imkan vermir ki, qarışdırılmalı olmayanı ayırmağa və heç cür ayrılı bilməyəni birləşdirməyə mane olsun⁵⁰.

Elə MFM də bunu əsas götürərək morfeim eyniliyi prinsipini fonem tərkibinin müəyyənləşməsində həlledici kriteriya sayır.

Fonetik əlamətə görə fonoloji eyniyyətin müəyyənləşdirilməsinin qeyri-mümkünlüyünü N.Xomski də qeyd edir. İngilis dilində /k/ və /ǣ/ əlavə distribusiyadadırlar (hətta, R.Yakobsonun terminləri ilə desək onların ümumi əlamətləri var: hər

ikisi kompakt, aşağı, qeyri-müəyyən və qeyri-bemoldur), bunlar eyni vaxtda heç bir səsdə yoxdur. Ona görə də onlara hipotetik fonem kimi yanaşmaq olar, nəticədə elə fonoloji sistem var ki, onun daxilində onları /k/ fonemin üzvləri kimi götürürlər. Ancaq belə fonoloji sistemdə /sə kt/ “sockd” (vurğulu) və /skät/ “soct” (Şotlandiyalı) eyni fonoloji transkripsiya ilə veriləcək: /skkt/. Eyni ilə /ə/ və /r/ əlavə distribusiyaya malikdirlər (onların ümumi əlamətləri var). Ona görə də hipotetik fonemə aiddirlər. Ancaq onları /r/-nin variantları saysaq, onda “prevail” /prəveyl/ (üstünlük təşkil etmək) və /pəveyd/ “pervade” (geniş yayılmaq) fonoloji cəhətdən belə transkripsiya olunacaq: /p əl/ və /p əd/; ancaq belə transkripsiya lokal müəyyənliyi və bir-birini tamamlama prinsipini pozmaq deməkdir⁵¹.

Fonem və morfemin müəyyənləşdirilməsində əlavə distribusiyaya və artikulyator oxşarlıqdan danışanda bunun müəyyən mənada risk olduğuna işarə edirlər, çünki bunlar danışanın şüursuz istifadə etdiyi sistemi aşkar etməkdən ibarətdir.

Bəziləri alternativ olduqda qərarın qəbulunda daha çox sistemliliyi və simmetriyanı əsas götürməyi məsləhət görürlər, yəni bir neçə şərtə eyni şəkildə cavab verən hallarda yalnız o variant qəbul edilir ki, o daha sistemli və daha simmetrikdir. Buna deskriptivizmdə konqrementlik deyilir⁵².

Lakin L.V.Şerba hələ ötən əsrin 40-cı illərində bunu tənqid edərək yazırdı ki, bir yerdə simmetrik olan sistem digər halda qeyri-simmetrik ola bilər⁵³. Eyni sözləri də nəzəri modelin qənaətçiliyi ideyası barədə demək olar - yəni təklif olunan modellərdən ən qənaətçiliyi götürülsə yaxşı olar. Bu kriteriya da güclü tənqid olundu, baxmayaraq ki, amerikan diskriptivizmi başqa modellərə nisbətən ona daha çox yer ayırır⁵⁴.

Fonemin və morfemin pсихoloji şərhini danışan və dinləyənlərdə dilin müvafiq elementlərinin psixi ekvivalentlərini tap-

maq istəyilə bağlı olub. Bunlar dilçilikdə çox-çox qabaq dil daşıyıcılarının intuitiv şəkildə təsəvvür etdikləri eyniliklərdir: müəyyən fonetik və semantik eyniliyin olması linqvistik eksperimentlərin metodikası və ünsiyyət praktikası ilə təsdiq olunur. Amerikan hindilərinin üzərində aparılan tədqiqatlar və onların fonetik əlifbasının tərtibi buna bariz nümunədir.

Fonemin və az da olsa morfemin şərhində psixologizmə biz İ.A.Boduen de Kurtenedə və onun şagirdlərində (H.Kruşevski (1851-1887), H.Ulaşın) və s., habelə N.S.Trubeskoy və R.Yakobsonun ilkin tədqiqatlarında rast gəlirik. İ.A.Boduen de Kurtene fonemi dil səslərinin ekvivalenti, morfemi isə ayrılıqda müstəqil psixoloji həyatı olan sözün hissələri hesab edirdi. Beləliklə, İ.A.Boduen de Kurtene yaradıcılığının ikinci mərhələsində psixoloji yanaşmanı daha məqbul sayır. Ancaq onun özü “Fonetik alternasiyyalar nəzəriyyəsinə bir cəhd” əsərinə “Psixofonetikadan fəsil” adlı əlavəsində yazdığı aşağıdakı sözlər məsələyə xeyli aydınlıq gətirir. O yazırdı: “Psixofonetikadan fəsil” əlavəsi bir qədər irad doğura bilər... ancaq mən bununla göstərmək istəmirəm ki, özümü dilçilikdə dilin bütün hadisələrinə baxışda psixi faktoru əsas götürən cərəyanın tərəfdarı hesab edərdəm⁵⁵. Necə deyərlər, əlavə şərhə ehtiyac yoxdur.

Adətən L.V.Şerbanı psixologizmdə günahlandırırlar. Bu zaman onun fikirlərini kontekstdən ayırırlar və effekt yaratmaq üçün psixoloji dona geydirilmiş mülahizələri əsas götürürlər. Məs., o 1911-ci ildə yazdığı məqalədə dil vahidlərini ancaq psixoloji səviyyədə təsəvvür etmək mümkün olduğunu, yəni onlar təsəvvürlərdir fikrini xüsusi vurğulayırdı⁵⁶. Bundan başqa 1912-ci ildə fonemə verdiyi tərifdə də L.V.Şerba fonemi dilin ən kiçik ümumi fonetik təsəvvürü adlandırır və mənə təsəvvürlərilə assosiasiyaya girməyə qabil olduğunu müəyyənləşdirir⁵⁷.

Ancaq sonralar dilin struktur vahidilə dil daşıyıcılarının şüurundakı vahidi (xüsusilə dilçilərdə) ciddi şəkildə fərqləndirmək lazım gəldi. Ötən əsrin 30-50-ci illərində L.Blumfild və xüsusilə Z.Hərris fonem və morfemin psixoloji şərhinə qarşı

çıxaraq bütövlükdə həmin şərhdən psixoloji və naturalist təsəvvürləri kənarlaşdırılar və bununla da yanaşmaya anti-mentaləst istiqamət verdilər. Bu işdə V.Tvoddelin xidmətlərini qeyd edən N.S.Trubeskoy belə yazır: “V.Tvoddelin böyük xidməti fonem anlayışı ətrafında yaranmış (nəinki fonologiyanın bəzi tərəfdarları, hətta əleyhidarları arasında) psixologist və naturalist mülahizələri “köklü” şəkildə aradan qaldırmasından ibarətdir”⁵⁸.

Əslində psixologizmi heç cür rədd etmək olmaz. Bunu da elmin sonrakı inkişafı-psixodilçiliyin yaranması sübut etdi. Ancaq bir şey aydındır ki, dilçi öz danışığında 24 və Kostiliya əhalisinin danışığında 34 fonemi fərqləndirməsini qabarıq göstərirsə, deməli, psixolinqvistik yanaşma hələ də elmdə özünə yer almaqdadır⁵⁹.

Q.A.Klimov L.V.Şerbanın əsas variant anlayışını da haqsız olaraq psixoloji yanaşmanın nəticəsi hesab edir. L.V.Şerba isə, məlum olduğu kimi, əsas variantın fonem kimi dəyərləndirilməsini sadəlik naminə xüsusi vurğulayırdı. “Fonemin çalarlıqları arasında adətən biri var ki, o, müxtəlif səbəblərdən bu fonem üçün ən tipikdir: o, ayrılıqda tələffüz olunur və əslində yalnız o, bizim tərəfdən nitqin elementi kimi təsəvvür edilir. Bütün digər çalarlıqlar normal olaraq bizim tərəfdən (bu tipik çalardan fərqli kimi) təsəvvür olunurlar...”. Burada Q.A.Klimov sitatı kəsir və arxasını buraxır. Halbuki L.V.Şerbanın əsas fikri sitatın sonrakı cümlələrində ifadə olunur. Həmin bizim dırnaq arasında verdiyimiz fikirlərdən sonra L.V.Şerba belə yazır: “... və onları eşitmək üçün qulağın xüsusi fonetik məşqi lazımdır. Gələcəkdə sadəlik naminə onun bu tipik çaları fonem adlanacaq və hansı səbəbdənsə lazım gələrsə bu anlayışlar fərqləndiriləcəklər”⁶⁰.

Yuxarıdakı təhlildən belə nəticə çıxartmaq olur ki, fizikalizm və antimentalizm bir-birinə yaxın anlayışlardır. Əslində heç psixologizm də fizikalizmə yad deyil. D.Counz yazırdı ki, fonemin fiziki və psixoloji şərhə heç də fərqli deyildir

və əməldə onlar eyni praktik nəticəyə gətirib çıxardır⁶¹. Ancaq istənilən fonoloji nəzəriyyə fonemin reallığını nəzərə almalıdır, həm fonemin, həm də morfemin reallığı əslində onların psixoloji reallığıdır, dil daşıyıcılarının dərk etdikləri vahidlərdir.

Mütəxəssislərin fikrincə, fonem və morfem linqvistik vahid kimi götürülə bilmədiyindən, dilin sırf linqvistik modelləşməsi baxımından onlar hazırda tarixi maraq kəsb edir. Bu fikirlə heç cür razılaşmaq olmaz, çünki dil daşıyıcısı üçün mövcud olmayan bir şeyin dilin modelləşməsində necə adlandırılması və fiksiya kimi götürülməsi fonoloji nəzəriyyənin naqisliyindən başqa bir şey deyildir. Dilçi öz obyektini mücərrəd anlayışların yaradılması ilə tədqiq edə bilməz.

Fiziki və psixoloji şərhin əvəzinə dilçilikdə dil vahidlərinin ifadə tərəfini şərh etmək üçün nisbi-fiziki konsepsiya yarandı. Bu da funksional prosedurlardan keçərək çox zəngin ənənə yaratmışdır.

Nisbi-fiziki yanaşma dilin öyrənilməsinə sırf linqvistik baxımdan yanaşmağa şərait yaratdı. Məhz bununla dilçilik dil daşıyıcılarının psixologiyasına üz tutmadan dilin modelini hazırlamağa imkan əldə etdi. T.S.Trubeskoy yeni konsepsiyasının yaradıcısı kimi ilk əvvəl öz morfoloji modelini psixologizm əsasında qurmuşdu. Bununla da o səhv olaraq mor(fo)fonemin dil daşıyıcısının şüurunda müəyyən səs təsəvvürünə uyğunluğunu güman edirdi. Məlum olduğu kimi, N.S.Trubeskoy sonralar bu mövqedən çəkilir və fonologiyaya dair yuxarıda adı çəkilən fundamental əsərində fonemi yalnız dildəki funksiyasından çıxış etməklə müəyyənləşdirməyə çalışır. Nisbi-fiziki konsepsiyanın yaradıcısı kimi adətən L.Yelmslevi (1899-1965) göstərirlər. O yazırdı: "... fonem adekvat şəkildə istinasız olaraq linqvistik kriteriyaların köməyiylə, yəni onun dildəki funksiyası ilə müəyyən edilə bilər. Özü də bu zaman nə fiziki, nə fizioloji, nə də psixoloji kriteriyalar relevant ola bilər"⁶².

I.5. Dilin təsvirində səviyələrin hierarxiyası

Dilin istənilən vahidi ikitərəflidir və onun müəyyənləşməsində hər iki tərəf nəzərə alınmalıdır. Yeni maddi varlığı olmayan, ümumilikdə səslərsiz hansısa fiktiv əlaqələrin eyniliyini fonem kimi götürmək dilin maddiliyini şübhə altına almaq deməkdir. Hətta binaristlər də dilin fonetik substansiyasını inkar edə bilmədilər və danışan-dinləyən komponentlərinin vacibliyini N.Xomski də nəzərə alır. Fonetik substansiyadan abstraktlaşan inteqrant fiksiya kimi dilin funksional yükü ilə əlaqələnmə bilməz. Səs tipi dil strukturundan kənarında mövcud olmadığı kimi, onlardan hansının funksional eyniliyini güman etmək illüziyadır⁶³. Morfem fonem tərkibi o qədər fərqli olsa da, semantik eynilik supletiv formaları eyniləşdirməyə imkan verir.

Ötən əsrin ortalarından dilin səviyyələrə görə təsnifi amerikalı dilçiliyində geniş vüsət aldı. Burada 3 istiqamət var: 1) Ən-Arbar məktəbi (K.Payk, E.Nayda, Ç.Friz); 2) Ortodoks blumfildçilər (B.Blox, J.Treyjer, Ç.Hoket); 3) London məktəbi (J.Firs (1890-1960), Z.Hərris) və s.

Birinci istiqamətə görə dilin təhlili zamanı hər bir səviyyəni digər (aşağı və yuxarı) səviyyələrlə əlaqədə götürmək lazımdır. E.Nayda yazır ki, dilin heç bir sferası digərilərinə müraciət etmədən adekvat təsvir oluna bilməz. Yeni fonemika, morfemika və sintaksis bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə təsvir oluna bilməz. Dil təcrid olunmuş strukturların məcmusu deyildir, o funksional bütövdür, və onun tam təsviri onların bütövə münasibəti terminlərilə şərh oluna bilər⁶⁴. K.Payk da bu ideyanı qızğın müdafiə edənlərdəndir. O yazır ki, fonoloji təhlildə morfoloji amillərdən istifadə etmək vacibdir⁶⁵. Deməli, fonologiya morfolojiyaya, ikisi birlikdə isə fonetik reallığa söykənməlidir:

Morfologiya

Fonologiya

Fonetik varlıq

Fonoloji transkripsiyaya da olmalıdır ki, tam morfoloji təhlil baş tutsun, yəni morfoloji təhlil fonoloji təhlildən asılıdır.

Üçüncü konsepsiyaya görə fonoloji və morfoloji təhlil hər biri ayrılıqda fonetik fakta söykənməlidir.

Fonologiya Grammatika

Fonetik fakt

Yəni həm fonologiya, həm də morfolojiya eyni hierarxik statusa malikdir.

Ancaq A.A.Reformatski (1900-1978) yazırdı ki, qrammatika dinlənənlə fonetika vasitəsilə əlaqəyə girir, qrammatikanı elə-belə dərk etmək olmaz, o maddi, yəni fonetik reallıqdan kənarında mövcud ola bilməz, çünki fonetik cəhətdən ifadə olunmayan şey qrammatikada yoxdur. “Hər bir dilin qrammatikasında həqiqətən olan şey bu və ya digər şəkildə öz ifadəsini tapır və həmsöhbətin dərkinə öz maddi qabığı ilə çatır”⁶⁶

Z.Hərris fonoloji və morfoloji avtonomluğu qəbul edir, morfemin təhlilində prosedurun sadəliyi naminə fonemə müraciət edir, morfemdən fonemə doğru getməyi o, mürəkkəb yol sayır⁶⁷.

Beləliklə, biz görürük ki, dilin ontologiyasının və onun tədqiqi metodikasının fərqləndirilməsi labüd olaraq fonetik-semantik tərəfi və eyni zamanda onun linqvistik şərhinin müxtəlif aspektlərini və ya səviyyələrini ayırmağı tələb edir. Hərçənd ki, M.A.K.Həliday (1925) bu cür fərqlənməni vacib saymır. O yazır: “Nəzəriyyə dilin fəaliyyəti haqqında nəzəriyyə olduğu üçün vacib deyil ki, dilin səviyyələri və ya dilçiliyin səviyyələri (təsvir nəzəriyyəsinin səviyyələri) kimi götürül-

sün”⁶⁸. Bu cür yanaşma dilin müxtəlif cür təsviri modelini onun strukturu ilə, dilin obyektiv varlığı ilə onun təhlili kriteriyalarını qarışdırmağa gətirib çıxardır.

Beləliklə, dili fonetik və semantik substansiyaya müraciət etmədən nə səviyyələrə görə, nə də linqvistik vahidlərə görə təhlil etmək olmaz.

Belədə, hər bir səviyyənin vahidlərinin inventarı başqa səviyyələrə müraciət etmədən müəyyən edilə bilər. Bir səviyyənin vahidini başqa səviyyənin termini ilə müəyyən etmək düzgün olmazdı. Amma bu zaman sırf fonetik-semantik varlığa da qapanıb qalmaq olmaz. Fonologiya və morfologiyanın eyni dil vahidlərilə – fonemlə işləməsi yalnız fonetik eynilik prinsipinə əsaslanır.

Bu, eyni səviyyə daxilində linqvistik vahidlərin homogenliyi ilə bağlıdır. Mor(fo)fonemin fonoloji və ya morfoloji səviyyəyə aid edilməsi bu baxımdan ciddi mübahisə doğurur. Məs., A.Martine morfologiyayı morfologiyaya, E.Kuriloviç isə morfemin fonoloji strukturunu və kombinator dəyişmələrini fonologiyaya, ancaq morfoloji funksiya daşıyan əvəzlənmələri morfologiyaya aid edir.

Deskriptivistlər morfonologiyayı əsasən morfologiyanın bir hissəsi kimi götürür və mor(fo)fonemi fonoloji mahiyyətli vahid hesab edirlər. Ona görə də mor(fo)fonemi eyni morfem daxilində qarşılıqlı əvəzlənən fonem sinifləri kimi dəyərləndirirlər⁶⁹.

N.Xomski bəzi dilçilərin E.Sepiri (1884-1939), L.Blumfild və başqalarını fonologiya və morfonologiyayı fərqləndirməkdə günahlandırması ilə razılaşmır və yazır ki, E.Sepir, L.Blumfild və başqalarının taksonomik fonologiyanın səviyyə-sindən istifadə etməmələri, yalnız sistemli fonetik və fonologiya ilə məşğul olmalarına dair tənqidi fikirlər rədd edilməlidir, çünki bu cür tənqidlə taksonomik fonologiyanın statusu çox az əsaslandırılır⁷⁰.

Elə buna görə də Ç.Hoketin morfofonemi “psevdofo-

nem” adlandırması və onu “həqiqi” fonemə qarşı qoyması fikrile razılaşmaq olmaz⁷¹.

Morfonoloji təsvir dilin qrammatik və fonoloji sistemlə bağlı koddur. Elə transformasiyon modeldə də bu belə şərh olunur və linqvistik təsvir ayrıca aralıq səviyyəsi kimi götürülmür.

Ancaq morfonem terminini morfem tərkibində fəaliyyət göstərən bir vahid kimi götürürlər.

Fonoloji və morfoloji səviyyədə bazis elementi kimi fonem və morfem götürülür və, təbii ki, onlardan düzələn vahidlər: fonologiyada fonoloji sözü və onların ardıcılığını; morfolojiyada morfoloji sözü və formal-qrammatik sözü (Ə.M.Makayevdə – qlossem) və morfoloji sözlərin ardıcılığını (K.Paykın hiperfonem və hiper morfem terminlərini də) bura aid etmək olar⁷².

Fonoloji və morfoloji tədqiqatlar müstəqil şəkildə, bir-birindən asılı olmayaraq dilin fonetik-semantik substansiyasına müraciət edilməklə aparılarsa, bu onların müstəqilliyini, avtonomluğunu sübut edən amildir.

Z.Hərris yazır ki, dilin morfem inventarının müəyyənləşməsi fonem inventarı haqqında əvvəlcədən məlumat olmadan mümkündür. Qeyd edək ki, son dövrlər G.Hoket də bu fikrə meyillənir⁷³.

Lakin belə bir fikir var ki, morfemi fonem vasitəsilə təhlil etmək, eyni fonem təhlilini morfoloji mülahizələrə əsaslanaraq həyata keçirmək linqvistik təsviri boşluğa aparır. Bu zaman səviyyələrin avtonomluğu şübhə altına alınır. Hələ L.R.Zinder yazırdı ki, fonologiyada morfoloji kriteriyaya əsaslanmaq düzgün yol deyildir⁷⁴. Aydın ki, MFM bütövlükdə morfem eyniliyindən çıxış edir⁷⁵. Əsası İ.A.Boduen de Kurtene tərəfindən qoyulan bu ideya fonemin müəyyənləşməsində morfem eyniliyini əsas götürür⁷⁶. Bu fikir sonralar deskriptivistlərdə və Praqa funksionalistlərində aparıcı ideyaya çevrilmişdi.

Məlumdur ki, L.V.Şerba hər iki halda düz xətt boyunca daha kiçik hissələrə bölünməyən dil vahidlərindən danışır. N.Xomski isə “yüksək” səviyyənin “aşağı” səviyyənin elementlərindən ibarət olması fikrinə qarşı çıxır.

Ç.Hoket isə belə bir tezis irəli sürür ki, morfem morfofnevdən ibarətdir, hərçənd ki, o morfofonemi metodik konstrukt statusunda götürür. İngilis dilində /go/ və / ent/ kimi supletivizmlər Ç.Hoketi bu qənaətə gəlməyə vadar edir. Ancaq morfemin fonoloji mahiyyəti, yəni onun fonemlərdən ibarət olması bununla şübhə altına alınmışdır⁷⁷.

İngilis dilçiliyinin görkəmli nümayəndəsi M.A.K.Həlidey iddia edir ki, qrammatika ilə fonologiya arasında müxtəlif sahələr kimi heç bir asılılıq müəyyənləşdirmək olmaz⁷⁸. Bəzən morfem təhlilində fonem tərkibi transkripsiya olunur, əslində, bu fonem-morfem transkripsiyası adlanmalıdır. Ancaq amerikan deskriptivizmi fonoloji transkripsiyada istifadə olunan simvolikadan canını qurtara bilmədi: H.Qlison yazır ki, morfoloji səviyyədə tətbiq olunan transkripsiya məs., {-ed} keçmiş zaman morfemini göstərmək üçün istifadə olunur, ancaq o kortəbii seçilmiş işarə kimi morfemin təmsilçisidir, o “bütün allamorfları əhatə edir və onun müvafiq seqmentin tələffüzünə heç bir dəxli yoxdur”⁷⁹.

Ancaq praktikada xeyli tədqiqatlarda fonem birləşmələrindəki qanunauyğunluqlar morfem eyniliyini tapmağa köməklik göstərir. Z.Hərrisin təhlil üsulu bütövlükdə buna hesablanmışdır, yəni təhlil fonemdən morfemə doğru aparılır.

Digər tərəfdən, dil strukturu öz modelindən fərqləndirilməlidir. Ancaq bəzən burada məntiqi oyun effekti yaradılır. Məsələn, Z.Hərris adı çəkilən əsərin 18-ci səhifəsində yazır ki, daha asan olar ki, elementlərə sırf məntiqi simvollar kimi yanaşılınsın, onlardan riyazi məntiqin müxtəlif operasiyalarını yaratmaq olar.

Bəzi hallarda model çox və ya az dərəcədə fonetik və semantik varlıqdan abstraktlaşır. Bu zaman fonoloji modelin

vahidi-fonem fonetik hadisələrin nisbətən məhdud çoxluğunu ümumiləşdirir, ancaq o, yüksək dərəcədə semantik hadisələrin çoxluğundan abstraktlaşır (məs., Şerba məktəbi, Praqa məktəbi, deskriptivistlər). Digərlərində isə bu model fonetik substansiyadan abstraktlaşsa da, öz növbəsində semantik substansiyadan az abstraktlaşır (məs., müxtəlif morfonoloji modellər, burada morfofonem daha çox fonetik hadisələri, daha az semantik çoxluğu bildirir). Məs., Şerba məktəbində /o/ # /a/ əvəzlənməsi: /v^da-vot/; Moskva məktəbində isə /o, ^, ʊ/ bir /o/ fonemində ümumiləşir.

Əlbəttə ki, burada dilçilərin hansı nəzəri əsaslardan və tələffüz üsulundan çıxış etməsi vacibdir. Ancaq R.Yakobson birmənalı şəkildə bəyan etdi ki, “dilçinin işlətdiyi istənilən fərqləndirici əlamət, nəticə etibarilə danışıq aktının bütün səviyyələrində öz daimi korrelyatına malik olmalıdır”⁸⁰.

S.İ.Bernşteynin son dərəcə dolaşiq və abstrakt şəkildə təqdim etdiyi fonemizasiya nəzəriyyəsi özünə, təbii ki, tərəfdarlar tapa bilmədi, çünki o, real gerçəklikdən çox-çox uzaqdır. Doğrudan da, birinci dərəcəli fonem birinci dərəcəli variyasiya və ya birinci dərəcəli alternasiya (divergent) cərgəsini, ikinci dərəcəli fonem substitusiyaya və alternasiya (divergent) cərgəsini, üçüncü dərəcəli fonem isə transformasiya və ya üçüncü dərəcəli alternasiya cərgəsini təmsil edir.

Beləliklə, S.Bernşteynin birinci dərəcəli fonemi Şerba məktəbinin və praqalıların foneminə (məs., sərt /d/ fonemi bütün mövqələrdə əldə etdiyi fiziki substantlarla birlikdə, yəni fiziki substantların məcmusundan az abstraktlaşan), ikinci dərəcəli fonemi öz fonetik xüsusiyyətlərindən ən çox abstraktlaşan (məs., d // d // t alternantları ilə reallaşan fonem, İ.A.Boduen de Kurtenenin “Versuch”unda işlətdiyi fonem praqalıların arxifonemi və amerikan deskriptiv dilçiliyində avtomatik alternantları qruplaşdıran morfem), nəhayət, ən çox abstraktlaşan üçüncü dərəcəli fonemi (məs., /d # / (xot- xлзу) praqalılarda morfofonemə, deskriptivistlərin qismən qeyri-

avtomatik alternantları əhatə edən (/f // v/ (knife-knives, ife-ives) morfofoneminə) uyğun gəlir.

Ancaq söz eyniliyi əsas götürülməyəndə S.İ.Bernşteynin bu nəzəriyyəsi bərişdirici da olsa, göydən asılı qalır⁸¹.

Deyilənləri Q.A.Klimova⁸² əsasən aşağıdakı sxemdə ümumiləşdirmək olar:

MFM	Şerba məktəbi	Bernşteyn məktəbi	Praqa məktəbi
fonem variasiyası	fonem variantı	1-ci dərəcəli fonem alternantı	fonem variantı
fonem variantı	fonem	1-ci dərəcəli fonem	arxifonem
fonem (zəif – A.A.Reformatski)	fonem	1-ci dərəcəli fonem	fonem
fonem – (fonem sırası)	fonem əvəzlənməsi	2-ci dərəcəli fonem	morfofonem
hiperfonem (fonem qrupu)			arxifonem
fonem əvəzlənməsi	fonem əvəzlənməsi	3-cü dərəcəli fonem, fonem əvəzlənməsi	fonem əvəzlənməsi

Klassik deskriptivistlər də elementar morfem strukturunda üç cür model fərqləndirirdilər:

1) Allomorfları fonoloji cəhətdən şərtlənən əvəzləmələrdən ibarət olan morfemlər. Məs., /s/, /z/, /iz/ morfları (3-cü şəxs, tək, indiki zaman);

2) Allomorfları paradiqmatik əvəzləmələrdən ibarət olan morfemlər. Məs., /keep/ - /kep/, /sleep/ - /slep/

3) Allomorfları qeyri-mütəmadi əvəzləmələrə məruz qalan morfemlər.

Çox orjinal morfem anlayışına biz F.Palmerdə rast

gəlirik: Latin dilində fellər üçün ən abstrakt morfemləri o belə hesab edir: {person}, {number}, {tense}, {mood}, {voice}⁸³.

J.Lots morfem deyəndə ifadə planının, morfem² isə məzmun planının vahidini nəzərdə tutur, bununla da o, L.Yelmslevin morfem anlayışına yaxınlaşır⁸⁴.

Bütün bu deyilənlər göstərir ki, fonem və morfem arasında izomorfizmdən danışmaq qeyri-ciddi təsir bağışlayır. İzomorfizm anlayışını dilçiliyə gətirən Y.Kuriloviç onu iki dil vahidinin formaca müəyyən oxşarlığı kimi başa düşür⁸⁵, qlossematiklər isə onu ifadə planı ilə məzmun planının tədqiqi metodlarında paralelizm kimi dəyərləndirirlər, çünki onlara görə bu iki dil planının strukturları arasında tam üst-üstə düşmə yoxdur⁸⁶. Bizcə, fonoloji dil vahidinin – fonemin morfoloji səviyyə vahidi - morfemlə münasibətlərini araşdırdıqdan sonra morfologiyadan ayrıca bəhs etməyimiz məntiqi görünər.

I.6. Fəslə dair ədəbiyyat və qeydlər

1.F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I, Bakı, 2005.

2. Г.А.Климов. Фонема и морфема. М., 1967, s. 5.

3. С.И.Бернштейн. Рец.: Р.И.Аванесов и В.Н.Сидоров. Очерк грамматики русского литературного языка. Часть I. Фонетика и морфология. М., 1945. “Русский язык в школе”, 1946, № 3- 4, s. 83.

>8Е.Курилович. Аллофоны и алломорфы. “Очерки по лингвистике”. Перевод с французского языка. М., 1962, s. 47.

5. L. Yelmslev öz qlossematik nəzəriyyəsində fonemi ifadə planının vahidi kimi göstərərək ona ifadənin taksemi, morfemi isə məna planının vahidi kimi müəyyənləşdirərək ona məna “taksemi” adını verir. Onun əqidə yoldaşı K.Toqebü isə hər iki plana aid olan vahidi “morfofonem” adlandırır. Q.A.Klimov8Göstərilən əsəri, s. 6.

6. Ю.С.Маслов. О некоторых расхождении в понимании термина “морфема”. “Проблемы языкознания. Сб. в честь акад. И.И. Мещанинова”. Л., 1961, s. 140-144.

7. Р.Якобсон. Лингвистика и теория связи. В кн.: «В.А.Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II». М., 1965, s. 438.

B8 H.Pilch. Phonetics, phonemics and metaphonemics. "Proceedings of the IX-th IC of Linguistics. Cambridge (Mass.) August 27-31. 1962", The Hague, 1964, s. 902.

9. И.А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, ч. 1, s 16. Bax həmçinin: F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. I. Bakı, 2005; yenə onun: German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003. Biz bu əsərlərdə fonem haqqında kifayət qədər məlumat verdikimiz üçün burada onun üzərində geniş dayanmırıq.

10. R.Harris. Translator's Introduction to F.de Saussure's Course in General Linguistics. London, 1977,s. XIV. Orijinalda belədir: "For example, it would nowadays be misleading to translate phoneme by phoneme, since in the terminology currently accepted in Anglo-American linguistics the term phoneme designates a structural unit, whereas it is clear that for Saussure the term phoneme designates in the first instance a unit belonging to la parole. Similarly, Saussure's phonologies does not correspond to what is nowadays termed phonology, nor his phonetique to phonetics".

11. Г.А.Климов. Yenə orada, s. 14.

12. И.А.Бодуэн де Куртенэ. Некоторые общие замечания о языковедении и языке. "Избранные труды по общему языкознанию". М., 1963, ч. 1, s. 60.

13. В.Б.Касевич. Морфонология. Л., 1968, s.5.

14. А.Ж.Смирнискинин bu sitatı götürülüb: О.С.Ахманова. Фонология, морфонология, морфология. М., 1966, s.20-21.

15. R8 vk} %tx8 vk, ~6 Zr uxowk6 Wy|zr uxowk8 ^MVZ6 „8 S 6 Z|kq, ob; C@6s8?=8

; @ Л.В.Щерба. Фонетика французского языка. М., 1957; Л.Р.Зиндер. Общая фонетика. Л@; CACEF.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica I, Bakı, 2005.

17. F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I, Bakı, 2005.

18. В.Б.Касевич. Морфонология. Л., 1986, s. 7.

19. Ф.Вейсалли. О просодике в азербайджанском языке. "Уч. записки БСУ", серия языка и литературы. Баку, 2005, № ½, s. 16.

20. N8Tuxo} 8^r o Zr uxow o6S} Xk~|o kxn _} o8Mkw| |sqo6 ; C@6} 8; @

21. В.Б.Касевич. Göstərilən əsəri, s.19.

22.P8 of} ky,, 2 of} av8Über die satzüßere und satzinnere Funktion

der deutschen Satzintonation. ZfPh, Berlin, 1979, Bd 32, H. 2, s.195-200; **бах хәмçинин**: F.Veysalli. Einführung in die Phonologie. Bakı, 2004.

23. С.И.Бернштейн. Основные понятия фонологии. ВЯ”, 1962, №5.

24. А.А.Реформатский. Введение в языковедение. М., 2001.

25. M.Bierwisch. Über den theoretischen Status des Morphems. „Studia Grammatika“. I, Berlin, 1962, s.51-53.

<@ K.L.Pike. Phonemics: a technique for reducing languages to writing. An Arbor, 1947 (1961), s. 63.

<A8Г.А.Климов. Göstərilən əsəri, s.21.

28. R.S.Meyerstein. Informant morphemes versus analyst morphemes. “Proceedings of the IX- th IC of L. Cambridge (Mass.), August 27-31, 1962”. The Hague, 1964.

<C8 H.Gleason. Introduction to Descriptive Linguistics.London, 1970, s. 42,94, 103.

=: 8 Л. В.Щерба. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. В кн.: “Языковая система и речевая деятельность”. Л., 1974, s.115.

31. X. Chomsky, H.Miller.Introduction to the formal analysis of natural languages. In: “Handbook of mathematical psychology”. 2, N-York, 1963, s. 309.

=<8 Л. Р.Зиндер. Общая фонетика. М.,1979; F.Veysalov (Veysalli). Phonem-Variante – Laut: zum Aufbau der phonetisch – phonologischen Sprachebenen. Das Wort. Germanistisches Jahrbuch 04. GUS. DAAD, M., 2004, s. 143-157.

==. K O. L.Pike. Phonemics: a technique for reducing language to writing. An Arbor, 1947 (1961), s.57-58.

=>8 Ch. F.Hockett. Linguistic ebements and their rebations. “Language”, v.37, 1961, №1,с. 42.

35. X.] 8 |, | } ouy†8 Fonologiyanın əsasları. Almanca nəşrindən tərcümənin, “Son sözün” və “Qeydlərin” müəllifi prof. F. Yadigardır (Veysəlli). Bakı, 2001, s. 50-51.

=@X8] 8 |, | o } uy†8Göstərilən əsəri, s. 36-37; А. Мартине. Основы общей лингвистики. “Новое в лингвистике.” М.,1963, s.408-409.

=A8Z. Rk| | § 8 | †, m, | kvVsq, § ~†) 8Mr stkqy6; C@ 8

=B8 V8 wyw pvn8 Vxq, kqo8 NYork. 1933 } 8 C@E Xq 8 ^ |, | o } uy†8Göstərilən əsəri, s. 44.

39. F.Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 20038

40. N8Tyxo}. ^ro Zryxow 6S} Xk~ |o kxn _}o. MkwI |tqo, 1949, s. 10.

41. Yenə orada.

42. R. Carnap. Logische Syntax der Sprache. Wien, 1934, s.1.

43. K.L.Pike. Gösterilən əsəri, s. 57.

44. B.Bloch. A set of postulates for phonemic analysis. "Language". 1946, v. 24, № 1, s. 5.

458 Л.В.Щерба. Русские гласные в качественном и количественном отношении. Л., 1912 (1983).

>@ \ & kuyl }yx6 W8Rkvo8 Q|, xnvqox no|] z|kmr o8 Lo|v86 1960.

47. Ф.Вейсалов (Вейсалли). Проблема вариативности фонем в современной фонологии. "ВЯ", М., 1990, №3.

>B8G.L.Trager and H.L.Smith. An outline of English structure. Occasional publications in Linguistics. Norman (Oklahoma) 1951, s. 54.

49. d8Rk||§ 8] †, m, |kvV8q, }~т) 8Mr stkqy81960.

50. И.А.Бодуэн де Куртенэ. Некоторые общие замечания о языковедении и языке. "Избранные труды по общему языкознанию". М., 1963, ч.1, s. 123.

51. Н.Хомский. Логические основы лингвистической теории. "Новое в лингвистике", вып. IX, М., 1956, s. 549-550.

52. R.Bro n. a ords and Things. An Introduction to Language. a ith a ne zreface by the Author. N.- York, 1958, s. 33-34.

53. Л.В.Щерба. О дальше неделимых единицах языка (из лингвистического наследия Л.В.Щербы). "ВЯ", 1962, №2, s.99-100.

54. Ch.F.Hockett. A Manual of Phonology. İİAL, v.21, №4, pt. 1, Baltimore, 1955, s. 159-185.

55.И.А.Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, ч. 1, s. 266; bax həmçinin: F.Veysəlli. Struktur dīlçiliyın əsasları. Bakı, 2005, s. 181-233.

568 Л.В.Щерба. О дальше неделимых единицах языка... "ВЯ", 1962, №2, с.99-100.

57. Л.В.Щерба. Русские гласные в качественном и количественном отношении. Л.,1912, 1983, s. 14.

?B8N.S.Trubeskoy. Gösterilən əsəri, s. 56.

59. А.Мартине. Основы общей лингвистики. "Новое в лингвис-

тике”, вып. 3, М., 1963, s. 383-384.

60. Л.В.Щерба. Фонетика французского языка. М., 1957, s. 18.

61. D.Jones. The History and Meaning of the Term “Phoneme”. Supplement to Maître Phonétique. July – December. London, 1957, s. 8.

62. L.Hjemslev. The Proceedings of the Second International Congress of Phonetic Sciences. 1936, s. 49.

L.Yelmslevin fonem nəzəriyyəsi haqqında ətraflı məlumat almaq üçün bax: F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I, Bakı, 2005, s. 234-234.

63. F.Veysəlli. Yənə orada.

64. E.Nida. Morphology: the descriptive analysis of words . Ann Arbor, 1949, s. 2-3.

65. K.L.Pike. Göstərilən əsəri, s.62. Moskva fonoloji məktəbi bu ideyanı İ.A.Boduen de Kurtenedən bu yana inkişaf etdirir. Bax: F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I, Bakı, 2005.

66. А.А.Реформатский. Введение в языковедение. М., 2002, s.172.

67. M.A.K.Halliday. Categories of the theory of grammar “a y|n”, 1961, №3, s.475-476.

68. M.A.K.Halliday. Categories of the theory of grammar “a y|n”, 1961, №3, s.475-476.

69. Z.Harris. Göstərilən əsəri, s. 129.

70. Н.Хомский. Логические основы лингвистической теории. “Новое в лингвистике” вып. IX. М., 1956.

71. Ch.Hockett. Göstərilən əsəri.

72. K.L.Pike. Göstərilən əsəri.

73. Ch.Hockett. Göstərilən əsəri; K.L.Pike. Göstərilən əsəri.

74. Л.Р.Зиндер. Существует ли звуки речи? “Изв. АН СССР. ОЛЯ”, 1943, вып. 4, s.302.

A?8F. Veysəlli struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I, Bakı, 2005.

76. И.А.Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, ч. 1, s. 121.

77. V.L.vopsh yazırdı ki, dildə morfemlər sayca cox olmayan mənasız fonemlərə görə təhlil edilə bilər. R.Yakobson isə 1952-ci ildə morfemlərin fonemlərə bölünməsinə iddia edirdi. Bax: L.Bloomfield. A Set of Postulates for the Sciences of Language. “Language”, v.2, 1926, №1, s. 155; həmin müəllif: Vxq, kqo. X-

су|ц, 1933, s. 161; \ & kuy| } ух8Yx ґо Siox-зпк-ух урZгухоwзм
Ox-ss}8] ovomп а риттинэс. Ы, с- Эравенщазе, 1962, с. 205- 213.
Н.С.Трубеской да морфемин фонологи структуундан данышырды.
Бах: Н.С.Трубетзкой. Эеданкен цбер Морпщонолоэие. ТЪЫП, ЫВ,
Z|kq, о, 1931, с 161-163.

78. М.А.К.Щаллидай. Эюстярилян ясяри, с. 281.

79. Г.Глисон. Введение в дескриптивную лингвистику. М..
1960, s. 105-106.

80. Р.Йакобсон, Э.Фант, М.Щалле. Прелиминарис то спеещ
аналйсис. “МИТ. Аьоустиь Лабораторй Теьщниьал Репортс”, № 13,
Эравенщазе, 1956, с. 7.

81. ¶.И. Бернштейн. Основные понятия фонемы. “ВЯ”, 19 , № ,
s. 78.

82. Г.А. Климов. Göstərilən əsəri, s. 90.

83. P&Zkw o|8 Q|kwwk-зпкvMk-əqu|s} kxn ґоq Zгухо-зм
Oґзухоx-}8 Z|ynпonxq} ур ґо 1-th ICL. K, q, }~ 27-31.
Mkw| |зпq, 1962». ^ґо Rkq, o81964, s., 232.

84. Г.А.Климов. Göstərilən əsəri, s. 92.

85. Е.Курилович. Понятие изоморфизма. «Очерки по лингвистике». М., 1962, s. 34- 35.

86. Л.Ельмслев. Прологомены к теории языка. “Новое в лингвистике”, вып. 1. М., 1960, s. 366-368.

II. MORFOLOGİYA

II. 1. İlk qaynaqlar

Yuxarıda deyilənlərdən belə aydın olur ki, fonemdən sonra ikinci ən kiçik müstəqil dil vahidi morfemdir. Ənənəvi dilçilikdə morfem anlayışından istifadə olunmurdu və nitq hissələri haqqında elmi morfologiya adlandırırıldı. Almanlardan qaynaqlanan bu elm sahəsi qrammatikanın bir hissəsi kimi söz formaları haqqında elm kimi dəyərləndirilirdi.

Məlumdur ki, gənc qrammatiklər əsas diqqətlerini fonetik dəyişikliklərin öyrənilməsinə yönəlmişdilər. Ancaq onların ideoloji liderlərindən sayılan K.Bruqmanın (1849-1919) H.Osthofla(1847-1909) birgə yazdıqları əsər¹ morfologiya sahəsində ilk addım sayıla bilər. Lakin A.Şlayxer (1821-1868) daha çox nüfuzə malik olduğundan onun bu elm sahəsindəki xidmətləri inkaredilməzdir. Dil haqqında elmi A.Şlayxer 4 yerə bölürdü: 1) fonoloqiya və ya səs haqqında elm; 2) morfologiya və ya formalar haqqında elm; 3) funksiya və ya məna və əlaqə haqqında elm; 4) söz birləşməsi və ya sintaksis haqqında elm².

1867-1868-ci illərdə Yenada A.Şlayxerin yanında təhsilini davam etdirən İ.A.Boduen de Kurtene artıq 1870–ci ildə Laypsiqdə A.Leskinin (1840-1916) rəhbərliyi altında “Polyak dilində hallanmaya analogiyanın təsiri” adlı dissertasiyasını yazıb müdafiə etmişdi.

Artıq 1871-ci ildə İ.A.Boduen de Kurtene dilin təhlilini üç aspektdən aparacağı vacib sayırdı. Buna rəğmən dilçiliyi o, üç yerə bölürdü: 1) fonologiya (fonetika) və ya səs haqqında təlim; 2) sözün geniş mənasında sözdüzəltmə və, nəhayət, 3) sintaksis. Sözdüzəltməni, morfologiyanı isə o, üç tərkib hissədən

ibarət götürüdü: etimologiya, köklər haqqında elm; tema haqqında elm və ya bir tərəfdən sözdüzəldici suffikslər (şəkilçilər) və digər tərəfdən əsaslar haqqında elm; fleksiyalar və ya sonluqlar və bütöv sözlər haqqında elm, onların yüksək inkişaf etmiş flektiv dillərdə necə təmsil olunmaları haqqında elm³.

Göründüyü kimi, İ.A.Boduen de Kurtene hələ morphem anlayışından istifadə etmir. Düz on ildən sonra o, “Slavyan dillərinin müqayisəli qrammatikasının bəzi bölmələri” adlı əsərində “morphem” terminindən istifadə edir. Dilin ikili üzvlənməsindən danışan İ.A.Boduen de Kurtene onları antropofonik və fonetik-morfoloji üzvlənmə adlandıraraq yazır ki, birinci üzvlənmədə dil antropofonik sözlərə, bunlar öz növbəsində antropofonik hecalara, hecalar isə səslərə bölünürlər. Fonetik-morfoloji (semasioloji və sintaktik) üzvlənmədə danışdığı aktı cümlələrə və ya mənalı frazalara (söyləmlərə - F.V.), cümlələr mənalı sözlərə, sözlər isə morfoloji hecalara və ya **morfemlərə** bölünür⁴.

Deməli, həm morfologiyanın bir dilçilik elmi kimi əhatə dairəsi, həm də bu sahənin konkret vahidi olan morfemin dilçiliyə gətirilməsi birbaşa İ.A.Boduen de Kurtene xidməti hesab edilməlidir. Məhz buna görə də bəzi qərb mənbələrində bu sahədə prioritetin hər hansı bir digər alimin adına yazılması elmi nihilizmdən başqa bir şey deyildir. Bu cür nihilizmi biz 2003-cü ildə çap etdirdiyimiz məqaləmizdə kəskin tənqid etmişik⁵.

M.Lenert çox haqlı olaraq yazır ki, morphem termini dilçiliyə strukturalizmdən xeyli əvvəl gətirilib. Ancaq sonra o heç bir qeyd-şərt göstərmədən bu terminin A.Noren tərəfindən dilçiliyə gətirildiyini iddia edir⁶. M.Lenert bunu deyərkən A.Norenin 1923-cü ildə almançaya tərcümə olunmuş əsərinə söykənək verir, həmin əsərdə isə A.Noren semiologiyanın vahidini göstərmək üçün “semem” terminindən istifadə edir. “Semem termini, - deyə A.Noren yazır, - mənim tərəfimdən fransız dilindən götürülmüş iki terminə – fonem və morphem

sözlərinə rəğmən yaradılıb”⁷. Bundan sonra A.Noren A.Svitin sözə verdiyi tərifə münasibət bildirərək yazır ki, ingilis aliminin konsepsiyasında sözün tərifi onun morfem termininə uyğun gəlir⁸.

Bütün bunların qısaca təhlili bir daha sübut edir ki, morfem anlayışını dilçiliyə A.Noren gətirməyib. Əvvəla, A.Norenin əsəri İ.A.Boduen de Kurtenenin morfologiya və morfem haqqında irəli sürdüyü fikirlərdən düz 22 il sonra çap olunub. İkincisi, A.Norenlə razılaşsaq belə, guya A.Svitin konsepsiyasında sözün təyin edilməsi onun işlətdiyi morfemə uyğun gəlir, yenə də tarixi faktlar İ.A.Boduen de Kurtenenin daha öncül olmasını sübut edir, çünki A.Svitin əsəri İ.A.Boduen de Kurtenenin əsərindən düz on il sonra işıq üzü görüb⁸.

Beləliklə, dilçilik tarixi morfem anlayışının İ.A.Boduen de Kurteneyə məxsus olduğunu birmənalı şəkildə təsdiq edir. Sonralar İ.A.Boduen de Kurtene dəfələrlə bu məsələyə qayıtmış və bütövlükdə çox cazibəli bir morfem nəzəriyyəsi işləyib hazırlamışdır⁹.

İ.A.Boduen de Kurtene iri həcmli əsərlərinin birində morfemi belə tərifləndirir: “...anlaşılan sözlər istər cümlə üzvləri olsunlar, istərsə də cümlədən qəti asılı olmasınlar, onlar, bir tərəfdən, deyilənin və eşidilənin arasıkəsilməz ardıcılığıdır, digər tərəfdən, isə morfoloji və semasioloji cəhətdən bölünməz vahidlərdən ibarətdir ki, onları biz morfemlər adlandırırıq”¹⁰.

Bu sitatı müasir dilçilik terminlərinə çevirib təhlil etsək, görərik ki, morfem həm ifadə planında, həm də məna planında özündən kiçik hissələrə bölünməyən bütöv dil vahiddir.

Onun sıfır morfemə verdiyi tərif də diqqətəlayiqdir. O yazır: “Müəyyən eşitmə və tələffüz vahidlərindən ibarət olan morfemlərlə yanaşı biz mütləq sıfır morfemləri də, yəni hər bir tələffüz və eşitmə tərkibindən məhrum olmuş, lakin bununla belə məlum semasioloji və morfoloji təsəvvürlərlə əlaqə yarada bilən morfemləri qəbul etməliyik. Məs., rus dilində /дом 0/, /стол 0/, /восток 0/, /путь 0/ və s.”¹¹.

Deməli, İ.A.Boduen de Kurtene muasir dilçilikdə morfein nəzəriyyəsinin banisidir.

Biz irəlində dildə morfeinlərin müxtəlif təsnifatından danışacaq, konkret dillərin materialları əsasında morfeinlərin səciyyələrini verəcəyik. Burada isə hələlik morfeinlə bağlı dünya dilçiliyinin hazırkı səviyyəsini açıb göstərmək istədik.

Sonralar morfologiyani söz formalarından bəhs edən elm kimi müəyyənləşdirmək meyli güclü idi.

Ənənəvi dilçilikdə söz forması haqqında təlim 2 sahəni əhatə edirdi, sözdüzəltmə (derivasiya) və sözdəyişmə (relasiya). Məs. /baş+çı = başçı/, /duz+lu=duzlu/, ancaq /baş+ın=başın/ və ya /baş+da=başda/ və s.

Sözdüzəltmə müəyyən mənada „söz yaradıcılığı“ birləşməsinə sinonim ola bilər, çünki hər ikisi dilin söz fondunun zənginləşməsinə xidmət edir. Lakin terminoloji cəhətdən, elə mahiyyətə də onları eyniləşdirmək düzgün olmazdı. Önsəkilçi və şəkilçilər vasitəsilə yaranan yeni sözləri düzəltmələr, iki və daha artıq sözdən ibarət olan birləşmələri isə mürəkkəb sözlər adlandırmaq olar. Özü də bunlar söz yaradıcılığı ilə bağlı olduğundan onları leksikologiyada da nəzərdən keçirmək olar¹².

Söz formalarından bəhs edən elm sahəsi alman dilçiliyində belə adlandırılır: Formenlehre¹². Qeyd edək ki, V.V.Vinoqradovun (1895-1969) və A.İ.İsaçenkonun (1910-1978) fundamental əsərləri ənənəvi morfologiyanın bariz nümunələridir¹³.

Hər halda ingilis dilində morphology, morphological və morphologically¹⁴ terminlərinə artıq XIX əsrin yarısından rast gəlinə də, bu fənn müstəqil elm sahəsi kimi İ.A.Boduen de Kurtenein xidmətləri sahəsində formalaşmış. Başqa sözlə desək, bu fənnin obyektini və vahidini məhz İ.A.Boduen de Kurtenein „Dilçiliyə giriş“ əsərində və hətta ondan 35 il əvvəl yazılmış „Slavyan dillərinin müqayisəli qrammatikasının bəzi bölmələri“ əsərində öz qəti həllini tapmışdır. Ondən əvvəlki gənc qram-

matiklər isə morfoloji tədqiqatlarını ümumi dillərin təsnifi aspektində aparmağa meylli idilər.

Sözsüz ki, morfolojiyanın yayılmasına Ç.Darvinin (1809-1882) 1859-cu ildə çapdan çıxan „Növlərin mənşəyi haqqında“ əsəri təkan vermişdir. Biologiyadan fərqli olaraq dilçilikdə morfolojiya sadəcə olaraq söz formalarının müxtəlif cür işlənməsi və düzəldilməsi haqqında elm deməkdir. Tanınmış dilçi E.Nayda morfolojiyanı belə tərifləndirir: „Morfolojiya morfemlər və onlardan sözlərin düzəlməsi qaydaları haqqında elmdir“¹⁵.

Çox yüksək səviyyəli forumların və topluların mündəricatını araşdıranda məlum olur ki, 1925-ci ildən 1956-cı ilədək Amerikada dilçiliyə dair çap olunmuş 25 əsərdən təxminən üçdə biri morfolojiyaya (8-i), yarısı fonologiyaya (12-i) və yalnız beşdə biri sintaksisə həsr olunmuşdur (5-i)¹⁶.

Beləliklə, morfolojiyanın inkişafı tarixini izləsək görərik ki, ötən əsrin 30-cu illəri fonologiyanın (İ.A.Boduen de Kurtenen, L.V.Şerba, N.S.Trubeskoy və b.), 40-50-ci illəri morfolojiyanın (E.Nayda, P.Metyuz, V.B.Kaseviç və b.), 60-cı illəri isə sintaksisin (N.Xomski, L.Tenyer – 1893-1954) inkişafı illəridir. Sonra K.Paykın taqmemikası, daha sonra isə semantika (A.Y.Qraymas) və mətn dilçiliyi geniş vüsət almağa başladı (W.Dresler – 1939-).

Əlbəttə, bu bölgü müəyyən mənada şərti xarakter daşsa da, burada böyük həqiqətin olduğunu inkar etmək olmaz.

Beləliklə, İ.A.Boduen de Kurtenenin müəyyən etdiyi elm sahəsi bu gün də morfolojiya adlanır. Ancaq bəzi hallarda bu elm sahəsini morfemika və ya morfematika adlandıranlara rast gəlmək olur. Belədə söhbət yalnız dilin morfem tərkibinin təhlilindən gedir. Amerikan dilçiliyi (məs., E.Nayda), eləcə də ingilis dilçiliyi (məs., C.M.Simpson, J.Layonz (1932-) və b.) belə hesab edirlər ki, qrammatika morfemikadan, morfem ardıcılığından və morfolojiyadan, yeni sintaktik səviyyədə

morfemlərin cümlə strukturundakı yerini öyrənən elmlərdən ibarətdir¹⁷. Yəni bir tərəfdən morfem sözdüzəltmənin və sözdəyişmənin bazis elementi kimi götürülürsə, digər tərəfdən o, cümlənin struktur elementi kimi nəzərdən keçirilir¹⁸.

Deməli, geniş mənada söhbət morfemlərdən, onların başqa dil vahidlərindən fərqiindən, növlərindən və dilin müxtəlif səviyyələrində birləşməyə girmə qabiliyyətindən, yəni düz xətt boyunca düzülüşü qaydalarından gedir.

Morfologiyada sözün təhlili əsas götürülürsə, sözün özü müxtəlif cür yozulur. Söz sintaktik, morfoloji və fonetik baxımdan təhlil edilə bilər. Məs., /Uşaqlar dərstdən sonra şəhər kənarına gəzməyə getdilər// cümləsində /dərstdən sonra/ və /şəhər kənarına/ hər biri ayrılıqda həm sintaktik, həm də fonetik söz kimi götürülə bilər. Ancaq alman dilində /im (in+dem) Dorf/ (kənddə) parçası morfoloji cəhətdən üç morfemdən /sözədən ibarətdir.

Sintaktik cəhətdən də burada üç element var.

Bəzən söz sırasını morfolojiyaya aid edirlər. Əlbəttə, geniş mənada istənilən cümləyə morfemlər ardıcılığı kimi yanaşmaq olar. Lakin bu artıq morfem düzümüdür və bu proses söz daxilində həyata keçir. Ona görə də yaxşı olar ki, belə hallarda biz morfem düzümündən danışıq. Məs., /Das Haus meines Vaters/ (atamın evi) və eyni mənə verən /Meines Vaters Haus/ tərkiblərində söhbət morfoloji söz sırasından deyil, morfemlərin düzümündən gedə bilər. Aydın ki, cümlənin tələbi olmasa söz cümlədə öz yerini dəyişə bilməz. Məlumdur ki, lüğətdə sözlər bir-birinin ardınca əlifba sırası ilə düzülür, onların mənaları ya həmin dildə, ya da ki, başqa dildə açıqlanır. Ona görə də sözlərin dəyişikliyə uğramasını sintaksisdən ayıraraq morfolojiyanın öhdəsinə buraxmaq lazımdır. Bu zaman biz morfemin yalnız bir xüsusiyyətini ayrıca təhlil etmiş oluruq.

Ümumiyyətlə, dildə qrammatik vasitələri, yəni qrammatik mənaların ifadəsində istifadə olunan vasitələrin miqdarı məh-

duddur. Bunlara müxtəlif tipli affiksləşmə, daxili fleksiya, birləşmə, köməkçi sözlər, söz sırası, vurğu, intonasiya və supletivizm daxildir."İstənilən dilin qrammatikası yalnız bu vasitələrlə ifadə oluna bilər"¹⁹.

Biz irəlidə həmin vasitələrin morphem təhlililə məşğul olacağıq.

Morfem isə çoxşaxəli və çoxtərəfli bir dil vahididir. Elə bu səbəbəndir ki, ona yanaşma da müxtəlifdir. Görkəmli dilçi V.Skaliçka (1909-) yazır ki, forma ilə məzmun arasındakı əlaqələr tam şəkildə aydınlaşmayıb. O. cümləni, sözü, morfemi və s. semem adlandırır. Bu termin altında o, ümumityətlə, istənilən qrammatik bütövü başa düşür²⁰. V.Skaliçka da İ.A.Boduen de Kurteneni morphem nəzəriyyəsinin banisi hesab edir və ikinci „morphem özündən daha kiçik hissələrə bölünməyən morfoloji vahiddir“ tərifindəki „morfoloji“ terminini düzgün saymır. İngilis dilindəki /foot-feet/ və /tooth-teeth/ qarşılaşmalarını misal gətirərək V.Skaliçka göstərir ki, burada „ayaq“ və „diş“ semantemlərilə yanaşı kəmiyyət funksiyası da vardır. Başqa yerdə isə həmin dil iki müxtəlif morfemdən istifadə edir: /hand/0/ - /hand/s/. Bununla bağlı o belə hökm çıxardır ki, qrammatikada ən kiçik bölünməz vahidləri sememlər adlandırmaq daha məqsədəuyğundur. „Sem, həmişə olmasa da, əksər hallarda arasıkəsilməz fonem ardıcılığı ilə ifadə olunur. Adətən o, morphem kimi qəbul edilir. Lakin eyni funksiyanın iki morfemlə ifadəsi faktı morfemə kölgə salır. Söhbət yuxarıdakı misallarda həm fonem əvəzlənməsindən, həm də şəkilçi və ya sıfır morfemdən gedir. Məs., fin dilində

illativ-/sanan/

genitiv –/sanaan/

partitiv- /sanaa/

nominativ-/sana/

kök /sana/-dır, „söz deməkdir“ (s.136).

Beləliklə, V.Skaliçka qrammatik vahid kimi semi götürür. Sem həm formadır, həm də funksiya, morphem isə semlərin

birleşməsidir, ya da ayrılıqda təcəssümüdür²¹.

Biz isə morfem anlayışını çağdaş dilçiliyin ünlü nümayəndələrindən biri Y.S.Maslovun (1908-1977) tərifinə əsasən qəbul edirik. O, morfemə belə tərif verir: “Morfem dilin minimal və elementar ikitərəfli vahididir: morfemdə (a) müəyyən eksponent bu və ya digər mənaya bağlıdır, onun daşıyıcısıdır və (b) o özü kimi xüsusiyyətləri olan daha sadə hissələrə bölünür”²². Biz də irəlidə morfemi bu anlamda işlədəcək və onu müxtəlif dillərin materialı əsasında öyrənməyə çalışacağıq.

II. 2. Morfemlərin eyniləşdirilməsi

Morfem bir tərəfdən sözlə üst-üstə düşən, digər tərəfdən isə sözdən əsaslı şəkildə fərqlənən dil vahididir. Biz Azərbaycan dilində /daş/, /su/, /vətən/, /ölkə/, /uç/ və ingilis dilində onları bildiren sözləri, yəni /stəun/ (stone), /vo:tə/ (water), /mæðələnd/ (matherland), /kʌntri/ (country) və /flai/ (fly) nəzərdən keçirsek, görərik ki, onlar arasında struktur baxımdan həm müəyyən oxşarlıq, həm də fərq var. Oxşarlıq ondadır ki, yalnız bircə sözdə ingilis dili öz mürəkkəbliyiylə seçilir: /matherland/. Yerdə qalan hallarda həm ingilis, həm də Azərbaycan sözləri sadədir, nə ifadə planı, nə də mənə baxımından onlar özlərindən kiçik hissələrə bölünə bilmirlər. İngilis dilindəki /vo:tə/ (su) sözündə axırını /-ə/, /ti:tə/ (məhlə), /vo:kə/ (işçi) sözlərindəki /-ə/ ilə formal olaraq üst-üstə düşsə də, onları linqvistik baxımdan eyni şey kimi qəbul etmək olmaz. Çünki axırını iki sözdə /-ə/ şəkilçidir, özü də sözdüzəldici şəkilçidir, hərəkət bildiren fellərdən hərəkətin icraçısını düzəldir. Ancaq /vo:tə/ sözündə heç bir şəkilçidən söhbət gedə bilməz. Alman dilində də bu söz neytral /_ ə_/ saitilə bitir və eyni mənəni ifadə edir. Müq. et: /v'asər/ (su). Yuxarıda verdiyimiz Azərbaycan sözlərinin heç birinin daha

kiçik hissələrə bölünmədiyini sübut edən digər fakt onların aşağıdakı sözlərdə həm formal, həm də semantik bölünməzliyini qoruyub saxlaya bilmələridir. Məs., /daş+lı/, /su+lu/, /vətən+siz/, /ölkə+də/, /uç+du/ və s.

Beləliklə, /daş/, /su/, /vətən/, /ölkə/, /uç/ və s. kimi dil vahidlərini morflar adlandırmaq olar. Eynilə ingilis dilində /stəun/, /vo:tə/, /kʌntri/ və /flai/ kimi vahidləri morflar adlandırmağa bilərik. Morf hər hansı bir morfemin danışmaq aktında konkret işlənməsidir.

Göründüyü kimi, /mʌðələnd/ bura daxil edilmədi. Çünki burada artıq söhbət leksemdən gedir. Bu leksemin tərkibində iki morfem var: /mʌðə/ +/lənd/. Eynilə /daş+lı/, /su+lu/, /vətən+siz/, /ölkə+də/, /uç+du/ və s. kimi vahidləri nə morf, nə də morfem adlandırmağa bilərik. Çünki onlar ən azı iki morfemdən ibarətdir. Odur ki, ingilis dilindəki /mʌðələnd/ və Azərbaycan dilindəki /daş+lı/, /su+lu/, /vətən+siz/, /ölkə+də/, /uç+du/ və s. kimi sözləri leksemlər adlandırmaq olar. Ancaq /sulu yemək/, /sulu təpə/, /turş sulu göl/ və s. birləşmələrindəki /sulu/ sözlərini alleleksemlər adlandırmaq olar.

Bütün /sulu/ misallarındakı /su/ parçasını morfem adlandırmaq düzgün olardı. Bəzən morfem eynililiyini müəyyənləşdirmək o qədər də asan olmur. Bu əsasən o zaman olur ki, dil vahidinin ya eksponentində – ifadə planında, ya da semantikasında müxtəliflik olur. Məs., ingilis dilində /man/(kişi) və /men/(kişilər) eyni sözün müxtəlif qrammatik formalarıdır. Azərbaycan dilində /lar/ və /lər/, alman dilində /-e/, /-en/, /-er/, /0/, /-/ umlaut, /-s/ və s. şəkilçilərinin hamısı eyni qrammatik mənənin, cəmin göstəriciləridir. İndi biz bunların hamısını müvafiq olaraq eyni morfemlər hesab edə bilərikmi? Dildə morfemlərin eyniləşdirilməsini semantik vəhdəti və eksponent variativliyini əsas götürməklə təmin etmək olar. İngilis dilində də cəmin ifadəsinə müxtəlif deyiliş forması olan şəkilçilər xidmət edir: /-s/, /-z/ və /-iz/. Bundan başqa kök saitinin də-

yişməsi, /-en/ şəkilçisi və s. vasitəsilə cəmliyi bildirmək olur. Məs.: /man/- /men/, /that/-/those/, /these/-/this/, /child/- /children/, /club/-/clubs/ və s.

Göründüyü kimi, burada kök saittlərinin əvəzlənməsi (/a/-/e/), kök elementlərinin əvəzlənməsi (/ət/-/ouz/ və /is/-/i:z/), kök saitinin əvəzlənməsilə yanaşı /-ren/ şəkilçisinin artırılması və /-s/ şəkilçisi ilə ismin cəm şəkli ifadə olunub. Bu müqayisə göstərir ki, bütün bu sözlərdə müxtəlif vasitələr mahiyyət etibarını ilə /-s/ şəkilçisinin yerinə yetirdiyi funksiyaları həyata keçirir.

Biz irəlidə bunlar haqqında ətraflı danışacağıq. Deməli, ləkəmin alleksemaları formaca fərqli ola bilərlər. Müq. et: alm. d. /Mutter-Mütter/, /Hand –Hände/, ing.d. /foot-feet/, /maus-mais/ və s. Elə morfemlərin də allomorfemləri formaca fərqli ola bilərlər ki, bu müxtəliflik əsasən mövqe və əhatə ilə şərtlənir. L.V.Şerba yarızarafat, yarıciddi deyirdi ki, isim hallandığına görə isimdir, yoxsa isim olduğu üçün hallanır. Burada biz morfologiya ilə sintaksisin qarşılıqlı əlaqəsini aydın görürük²³.

Deməli, /daş/, /su/, /vətən/ və s. kimi morfemlər bütün birləşmələrdə öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilərlər: /daş+lı/, /daş-sız/, /daş+da/, /su+lu/, /su-suz/, /su+dan/ və s. Bu müstəqillik onların ifadə və məna tərəflərinin hər yerdə eyni cür dəyişmədən qalması ilə şərtlənir. Eynilə bu dediklərimiz şəkilçi morfemlərə də şamil edilə bilər. Müq. et: /daş+lı/, /su+lu/, /qaz+lı/, /sirr+li/ , /şərik+li/ , /yel+li/ , /ot+lu/, /üz+lü/, /söz+lü/, və s.

Yuxarıdakı düzəltmələrdə isimlərə əlavə edilən şəkilçi vasitəsilə əlamətin iştirakını bildiren sifətlər yaranıb. Sadəcə olaraq bu misallardan üç mühüm xüsusiyyət üzə çıxır. Kökündə /a/ və /i/ saittləri olan sözlərə /ı/ , /o/, /u/, /i/, /e/, /ə/ saittləri olan sözlərə /i/, /e/ , /ö/ və /ü/ saitli sözlərə isə /ü/ saitli şəkilçi əlavə edilir. Bu şəkilçilər dilimizdəki /-suz/⁴, /-çu/⁴ variantlı şəkilçilərə kontrast yaradır. Biri digərinin yerində gəlməklə yeni forma yaradır.

Beləliklə, morfoloji səviyyənin vahidi olan morfemi danışıq aktından necə ayırıb götürməli? sualına cavab tapmaq lazımdır. Dil daşıyıcısı və ya informant bu sualı çox rahat cavablandırır. Onların dil bilgiləri imkan verir ki, qrammatik cəhətdən düzgün formanı səhvədən ayırsınlar. /Bu daş yol hələ ötən əsrin əvvəllərində salınmışdı//, /Daş karxanası bizim evin yaxınlığında yerləşir// və s. cümlələrində /daş/ sözü həm sağdan, həm də soldan morfem sərhədilə ayrılır.

Birincisi, hər iki cümlədə /daş/ sözünün denotatı real, bərk cisimdir. Yol da daşdandır, karxana da daş karxanasıdır. İkincisi, hər iki cümlədə söz eyni fonem tərkibinə və fonem düzümünə malikdir: /d/+a/+ş/. Buradan belə nəticə hasil olur ki, morfem eyniliyi üçün eyni semantik məna və eyni fonetik forma olmalıdır. Məs., /-çı/ ⁴ şəkilçisi isimlərə qoşularaq işin icraçısını bildiren isimlər yaradır. Müq. et: /arabaçı/, /çəkməçi/, /qulluqçu/ və s. Ancaq bu şəkilçilə düzələn söz cümlədə təyin kimi də çıxış edə bilər. Məs., /Əlaçı oğlan bizim qonşumuzdur//.

İkincisi, semantik eynilik qalır, ancaq fonetik ifadəsində müxtəliflik müşahidə olunur. Məs., ingilis dilində „intolerable“ və „impossible“ sözlərindəki /-in/im/ buna misal ola bilər. Kipləşən–partlayışlı dilönü /t/ -sından əvvəl /in-/ , kipləşən–partlayışlı dodaq samiti /p/-dan əvvəl isə /im-/ kimi realizə olunur. Azərbaycan dilində /-am/-əm/ şəxs sonluğu da bu cür reallaşır. Kökündə /a/, /o/, /u/ və /ı/ saiti olan sözlərə qoşulanda /-am/, /ə/, /e/, /ö/, /ü/ və /i/ saiti olan köklərə qoşulanda /-əm/ gəlir. Müq. et: /al+ır+am/, /gov+ur+am/, ancaq /gəl+ir+əm/, /öp+ür+əm/ və s.

Üçüncüsü, ümumi semantik eynilik qalır, ancaq bəzən fonetik fərqlər distribusiyaya ilə bağlı olsalar da, bəziləri qəti bundan asılı olmurlar. Məs., ingilis və alman dillərində cəm formasını düzəltmək üçün bir neçə şəkilçidən istifadə edilir:

alm.d. /-e/- /Tag-Tage/ (gün-günlər), /Wand-Wände/ (divar-divarlar) və s.

/-er/ (umlautla və umlautsuz)-/Lied-Lieder/(mahni-

mahnılar), /Rand-Ränder/ (kənar-kənarlar) və s.

/-en/- /Ente-Enten/(ördək-ördəklər), / Böse-Bösen/ (şərşərlər)

/- /-(umlautla və umlautsuz)- /Vater-Väter/ (ata-atalar), /Lehrer-Lehrer/ (müəllim-müəllimlər) və s.

/-s/ -/Klub-Klubs/ (klub-klublar), /Foto-Fotos/ (foto-fotolar) və s.

9, zvo-şəw99Vox} m 7Vo, -o92knkw7knkwk|3və s.

İngilis dilində də cəmin göstəriciləri müxtəlifdir: /-s, -z, -iz, -en/ şəkilçiləri, kök saitinin əvəzlənməsi, kökdə əvəzlənmə, kök saitinin əvəzlənməsilə yanaşı şəkilçilə düzələn cəm formalarına rast gəlmək olur. Məs., /bag+z/ (bags) - (çantalar), /kat+s/ (cats) - (pişiklər), /sit+iz/ (citiez)- (şəhərlər), /man/ - /men/ (kişi-kişilər), /that/-/those/(o-onlar), /these/-/this/ (bunlar), /child/- /children/ (uşaq-uşaqlar), /club/-/clubs/ (klub-klublar), /ox-oxen/ (öküz-öküzlər), /sheep- sheep/ (qoyun-qoyunlar) və s. Azərbaycan dilində, deyildiyi kimi, /-lar/-lər, -laq, -lıq/ cəm formalarının düzəlməsinə xidmət edir (məs., otlar, itlər, daşlıq, otlaq) və s.

Ola bilər ki, dildə eyni zamanda iki müxtəlif morfem eyni qrammatik mənada işlənsin. Məs., ingilis dilində /-n/ və /-ed/ eyni feldən keçmiş zaman forması düzəldir. Məs., /show-shown /showed//göstərmək-göstərdi). Bunlara dubletlər deyilir.

Göründüyü kimi, dildə bir qrammatik mənənin verilməsindən ötrü bir neçə vasitədən – şəkilçidən tutmuş fonem əvəzlənmələri və supletivizm də daxil olmaqla rəngarəng üsullardan istifadə olunur. Bəzən daxili fleksiya ilə yanaşı şəkilçi də iştirak edir. Şəkilçiləri bəzən sonluq morfemləri də adlandırırlar²⁴.

Bura qədər deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, morfemlərin hansının seçilməsi mövqə, əhatə və məqamla bağlıdır. Özü də bu həm şəkilçi, həm də kök morfemlərə şamil edilir. Məs., alm.d. /Hand/ (əl) cəmdə umlautla yanaşı /-ə/ şəkilçisini də qəbul edir: /händə/. Məlumdur ki, alman dilinin

orfofonik normasına görə söz və morfemlərin sonunda cingiltili samitlər işləne bilməzlər. Ona görə də söz sonunda /d/ fonemi /t/ ilə əvəzlənir, sözə cəm şəkilçisi əlavə edildikdə isə şəkilçi saitinin təsiri altında /a/ saiti /ɛ/ saitinə keçir. Təbiidir ki, mövqe aradan qalxan kimi saitlərarası vəziyyətdə /d/ samiti öz yerinə qaydır. "Sistemdə paradiqmatik baxımdan tək və cəmin qarşı-qarşıya durduğu bu münasibətlər normanın tələbilə dəyişikliyə uğrayaraq konkret səslər şəklində danışığa daxil olur ki, burada da tək-cəmə qam deyil, zaman, bölgə, sosial, mədəni, fərdi xüsusiyyətlər özünü büruzə verir. Müxtəlif cür səslənib eyni funksiya daşıyan morflar olduğu kimi, eyni cür səslənib müxtəlif funksiya yerinə yetirən morflar da var. Birinciyə yuxarıda cəmlik bildirən morfları, ikinciyə isə /-en/ və /-e/ və s. morfları misal gətirmək olar"²⁵.

Axırıncıları omonim, əvvəlkilərini isə sinonim morfemlər adlandırmaq olar. Digər bir cəhət ondan ibarətdir ki, morfemin fonetik qabığında minimal fərq olur. Bu fərq morfemin fonetik-semantik fərqlənməsində yeganə əlamətdir. Y.S.Maslov bunu əməliyyat morfemi adlandırır²⁶. Məs., ing. d. /foot/-/feet/. Fonem tərkibi müxtəlif olmaqla semantik fərq də göz qabağındadır. Ancaq /sheep/ sözündə təklik və cəmlik sıfırla ifadə olunur və fərqlənmə paradiqm dəyişikliyi ilə baş verir. A.İ.Smirnitski belə halları konversiya adlandırır²⁷. E.Nayda yazır ki, /feet/ sözündə 3 morfem vardır: 1) kök morfem; 2) /u/ foneminin /i/-yə keçməsi və 3) sıfır morfem. Ancaq /sheep/, /deer/ (maral), /grouse/ (meşə toyuğu) və /salmon/ (qızıl balıq) kimi sözlərdə sıfır fərqiindən başqa bir fərq olmasaydı, onda biz /feet/ sözünü ikimorfemli kimi təsvir edərdik²⁸.

Beləliklə, köklə şəkilçinin münasibətlərini əks etdirən 4 cür struktur fərqləndirməli olur:

1. Dəyişməz kök+şəkilçi .Məs., ing. d. /cat+s/ (pişiklər); alm.d. /Früh+ling/ (yaz); Azərb. d. /baş+lı/

2. Dəyişməz kök+sıfır. Məs., ing. d./sheep/; alm. d. /die Ufer/ (sahillər); Azərbaycan dilində yoxdur.

3. Dəyişən kök+şəkilçi. Məs., ing.d. /child = children/; alm. d. /Büch+er/ (kitablar); Azərbaycan dilində yoxdur.

4. Dəyişən kök+sıfır. Məs., ing.d. /foot-feet/ (ayaq-ayaqlar); alm.d. /Vater-Väter/ (ata-atalar); Azərb.d. /uzun-uzan/ və s.

Bundan başqa homofon formalar var ki, onlar aşağıdakı şərtlər daxilində fərqli morfemlər olurlar:

1. Omofon formalar fərqli məna ilə müxtəlif morfemlər yaradırlar. Məs. ing. d. /pear/ (armud), /pare/ (soymaq) və /pair/ (cüt) omofondurlar: /peə/

2. Nisbi mənalarla omofon formalar o zaman sadə morfemlər yaradırlar ki, onların sinfi distribusiyaya fərqlərinə paralel olsun, ancaq onlar məna klasları ilə distribusiyaya fərqlərində paralel olmasalar çoxtərəfli morfemlər yaradırlar. Əlbəttə, burada söhbət konversiyadan gedir. Məs., ing. d. /run/ (qaçış), /they run/ (onlar qaçırlar) və /their run/ (onların qaçışı) və s.

Morfemlər aşağıdakı hallarda ayrılıb götürülə bilirlər:

1. Söz ayrılıqda bir morfemlər kimi çıxış edir. Məs., ing. d. /jump/ (tullanmaq), /he/ (o), /up/ (yuxarı); alm. d. /dort/(orada), /und/(və), /bald/ (tezliklə); rus. d. /вот/, /надо/, утро/; Azərb. d. /sən/, /o/, /axşam/ və s.

2. Hər hansı bir kombinasiyada o biri vahidlərdən morfoloji sərhədin köməyiylə ayrılır. Məs., ing. d. /work+er/ (iş+çi), /teach+er/ (müəllim); alm. d. /Lehr+er/ (müəllim), /Be+rat+er/ (məsləhət+çi); rus. d. /учи+тель/, /совет+ник/ (məsləhət+çi); Azərb. d. /dil+çi/, /daş+lı/ və s.

3. Bəzi birləşmələri sinxron planda morfemlər tərkiblərinə görə parçalamaq çox çətindir. Məs., ing. d. /cran+berry/ (qarağat), /raspberry/ (moruq), crayfish/ (çay xərçəngi), /voyage/ (səfər); alm. d. /Himbeere/ (moruq), /Erdbeere/ (çiyələk), /Stachelbeere/ (qarağat yarım fəsiləsindən olan bitki meyvəsi), /Johannesbeere/ (qarağat), /Brombeere/ (böyürtikən); Azərb. d. /böyürtikən/, /baldırğan/ kimi sözləri morfemlər tərkiblərinə bölmək heç də asan deyildir. Ona görə də belə morfemlərə dilçilik ədəbiyyatında unikal morfemlər deyilir²⁹. Sözlün mor-

femlərə bölünə bilməməsi o demək deyildir ki, morfemlər ümumiyyətlə dəyişikliyə uğraya bilməz. Məs., ing.d./man/ və /men/ eyni morfemin müxtəlif variantlarıdır. Bu müxtəliflik onlardakı sait əvəzlənmələrilə bağlıdır. Lakin bu sözlərin daxilən morfemlərə parçalanması qeyri-mümkündür, hərçənd ki, onların qrammatik mənaları müxtəlifdir..

Eyni fonem tərkibinə malik element həm kök, həm də şəkilçi morfem ola bilər. Məs., alm. d. /er/ həm üçüncü şəxsin təkində şəxs əvəzliyi, həm də fellərdən hərəkətin icraçısını bildiren sözlər düzəldən şəkilçi kimi çıxış edir. Məs.,

Er	} kommt (o gəlir)	/Berat+er/ (məsləhətçi)
Sie		/Leit+er/ (rəhbər)
Es		/Sieg+er/ (qalib) və s.

Belə hallara Azərbaycan dilində də rast gəlmək olur. Məs., /sən/ morfemi şəxs əvəzliyi, 2-ci şəxsin tək, ancaq /gəlir+sən/ felin indiki zamanın təkinin şəxs sonluğu kimi işlənir.

Deyilənlər bir daha sübut edir ki, dilin struktur təhlilində onu sistem olaraq dərindən və hərtərəfli tədqiq etmək lazımdır.

Müasir dilçilikdə kök morfemi təkə affiksəl (prefiks və suffiks) morfemlərdən deyil, həm də söz əsasında fərqləndirirlər. İlk növbədə söz köklərilə affikslər arasındakı münasibətləri araşdıraq. Bəzən kök morfem öz kök morfemliyində qalmaqla yanaşı affikslərə çox yaxınlaşır. Məs., ing. d. /manhood/ (kişilik), /manly/ (kişi tək) sözlərində /man/ kök morfem olaraq qalır. /Frenchman/ (fransız kişi) sözündə də o, kök morfemliyini qoruyub saxlayır, çünki yuxarıda verdiyimiz misallarla yanaşı, bu söz /Frenchwoman/ (fransız qadın) sözünə qarşı qoyulur. Ancaq /postman/ (poçtalyon), /seaman/ (dənizçi) sözlərində /man/ morfemi öz mənasını xeyli itirir, artıq bu sözlərdə o /woman/-ə qarşı qoyulmur. Onun ilkin mənasındakı „kişi“ sözündən əsər-ələmət qalmır və bu sözlərdə daha çox sözdüzəldici morfem kimi çıxış edir³⁰.

Digər tərəfdən, /telegraph/, /telescope/, /fonograph/ və s. sözlərdə morfem üzrə üzvlənməni həyata keçirmək o qədər

də asan deyildir. Həmin sözlərdə həm birinci, həm də ikinci komponentlər kök morfemlərdir, özü də xüsusi tipli kök morfemlərdir, onlar mürəkkəb sözlərin xüsusi qrupu ilə məhdudlaşır. Onlar mürəkkəb sözlərdən kənarda mövcud deyillər. Bu səbəbdən də onlar gah şəkilçi, gah da önşəkilçi morfemləri kimi çıxış edirlər³¹. Sözlərin morfemlərə bölünməsi bəzən sırf sinxron planda baş tutmur. Doğrudan da, Azərb. d. /yekəpər/, /dələduz/, /orijinal/ və s. sözləri morfemlərə ayırmaq olmur. Ancaq məsələyə tarixi baxımdan yanaşanda hər şey aydın olur. Belə ki, dilimizdə /yekəpər/, /yekəqulaq/, /yekəburun/ və s. sözlər vardır. X.Ə.Əzizbəyovun 1984-cü ildə təkrar çap olunan „Azərbaycanca-rusca lüğət“-ində (Bakı) birinci komponenti „yekə“ olan 23 söz verilmişdir. Onların hamısında „yekə“ öz müstəqim mənası ilə ayrılır, yalnız „yekəpər“ sözündə bu mümkün olmur, çünki „pər“ fars dilindən keçmə olduğu üçün bu bölünməzlik qüvvədə qalır.

Əsas anlayışını isə biz aşağıdakı kimi açma bilirik. Azərb. dilində /yaz+ı+çı+lıq/ sözü /yaz/ kökündən /-ı/ şəkilçisi vasitəsilə /yaz+ı/ əsası yaranır. Sonra bu ikimorfemli əsasa /-çı/ şəkilçisi artırmaqla üçmorfemli yeni bir əsas yaranıb. Nəhayət, bu əsasa /-lıq/ artırmaqla /yazıçılıq/ sözü düzəldilir. Kök və əsasın fərqləndirilməsi tamamilə müxtəlifdir. Kök sözün semantik nüvəsini təşkil etsə də, sözün qrammatik cəhətdən formalaşmasına, paradigmə daxil olmasına kökün dəxli yoxdur. Əsas isə sözün o hissəsini təşkil edir ki, o, qrammatikanın ixtiyarında olur, bilavasitə sözü təşkil edən formadüzəldici şəkilçilər sistemilə bağlı olur.

II. 3. Morfemlərin növləri

Biz yuxarıda kök morfemlərdən, onların xüsusiyyətlərindən və əsaslara münasibətindən, habelə müstəqil işlənmə bilməsindən və söz yaradıcılığında fəal iştirakından danışdıq. Bu bölmədə isə ümumilikdə morfemlərin növlərindən söhbət açacağıq.

İlk öncə qeyd edək ki, görkəmli rus dilçisi Y.S.Maslov morfemləri danışıq aktında tutduğu yerə görə **seqment** və **superseqment** olmaq üzrə iki yerə bölür³². Seqment morfemlər də özlüyündə iki böyük qrupa bölünür:

1) **Kök morfemlər**. Bunlara leksik, müstəqil, avtosemantik və ya sərbəst morfemlər deyilir. Məs., /gul/ ,/goca/, /əziz/ , /səhər/ və s. Bunlardan hər birinin öz mənası və hər yerdə öz sərbəstliyi vardır.

2) **Qeyri-kök morfemlər və ya affikslər** (önsəkilçilər və şəkilçilər:bax II fəsil). Bunlara qrammatik morfemlər də deyirlər. Flektiv dillər(rus, alman, ing. və s.) ön şəkilçilərlə zəngingirlər. Məs.:

rus. d.	alm. d.
/нат/-“натстрой” (üst qurum),	/annehmen/ (güman et.),
/над/-/надрежу/ (üstdən kəs.),	/antreten/ (işə başl.),
/надо/-/надорван/ (üstdən cırıq),	/anerkennen/ (tanımaq),
/нада/-/надарву/ (üstdən cırıqam/),	/ansehen/ (baxmaq)
ing. d.	
/intolerable/ (qaydasız)	
/impossible/ (q/mümkün)	
/indifferense/ (fərqsiz)	
/inclusive/ (daxil olmaq)	

Göründüyü kimi, rus və ingilis dillərində önsəkilçi morfemlərin eksponent variantlığı mümkünsə (bu, rus dilində daha zəngindir), alman dilində bu qeyri-mümkündür.

Azərbaycan dilinin isə özünə xas önsəkilçiləri yoxdur. Bunlar ancaq dilimizə keçmə sözlərdə müşahidə olunur. Müq. et: /nainsaf, binamus, anormal, antikommunist/ və s.

Burada da güclü dəyişiklikdən söhbət gedə bilməz.

Alman dilində isə bundan fərqli olaraq biz **distant** (məsafəcə aralı) və **amalqam** morfemlərə rast gəlirik. Bu dildə zəif və qüvvətli fellərin partisip II formasını düzəltmək üçün /ge--- t/ və /ge—en/ morfemlərindən istifadə olunur. Onlar söz kökünə birləşərək müəyyən qrammatik formanın

yanarında iştirak edirlər, ancaq onların tərkibləri arasında məsafə vardır. Bunun əksinə olaraq amalqam morfem iki morfemin birləşərək bir söz əmələ gətirməsinə deyilir. Məs.: alm. d. /an+das = ans/ (yanına), /an+dem = am/ (yanında), /in+das = ins/ (içərisinə), /in+dem = im/ (içərisində), /zu+der = zur/ (yanına) və s.

Şəkilçi morfemlər isə funksiyasına görə **sözdüzəldici** və **sözdəyişdirici** olmaqla iki yerə bölünürlər. Məs., Azərb. d. /dəniz+çi/, /su+lu/ sözlərində biz sözdüzəldici, /dəniz+in/, /su+da/ sözlərində isə sözdəyişdirici şəkilçi morfemlərlə rastlaşırıq.

Səqment morfemlərdən söhbət düşəndə **prefiks** və **suffiks**ə yanaşı **postfiks**, **infiks** və ya **interfiks**, **konfiks** və ya **sirkumfiks** və **transfiks** də fərqləndirirlər. Bunlar həmin morfemlərin danışıq zəncirində tutduqları mövqeyə görə müəyyən edilir. Məs., Azərbaycan dilində postfikslər daha çox işlənir. Dilimizdə olan 210 şəkilçi morfemin hamısı postfikslərdir. Yeni onlar kök əvvəlinə qoşulan morfemlərdən fərqli olaraq həmişə kökün sonuna qoşulurlar. Rus dilində postfiks morfem kimi /-ся/-сь/ göstərilə bilər. Məs., /учил+ся/, /по+ложить+ся/ və s. Rus dilində /-то/, /-либо/ morfemləri də (məs., /какой-то, какой-либо və s.) postfiks morfemlərə aid edilməlidirlər. İnterfiks isə iki kök arasında gələn morfemdir. Alman dilində bu cür birləşdirici /s/ infiksi mövcuddur. Müq. et: /Arbeit+s+tag/(iş günü) və s. Rus dilində /a/ və /e/ də infiks rolunda çıxış edir. Məs., /лесоруб/, /бурелом/. Orfoqrafik cəhətdən “o” və “e” yazılsa da, onlar /a/ və /i/ kimi tələffüz olunur. Ancaq son dövrlər interfiks terminindən istənilən morfemlər arasında gələn və formal-struktur və formal-bölüşdürücü affiksləri göstərmək üçün istifadə edirlər. Məs., Azərb. d. /al+ır+a+m/, /gəl+ir+ə+m/ və s. sözlərində /a/ və /ə/ və ya rus dilində /вы+руч+и+ть/, /рез+a+ть/ və s. sözlərində /i/ və /a/ bu cür morfemlərdəndir³³.

Y.S.Maslov kökün içərisinə yerləşdirilərək onu parçala-

yan elementi də infiks morfem adlandırır. Məs., latın dilində /n/ /findo/ (tikə-tikə bölmək) sözündə indiki zamanı, /n/-süz isə perfekti bildirir: /fidi/ (tikə-tikə böldüm). Deməli, sözün kökü /fi...d/-dir. Alman dilində /stand/, /stehen/ (dayanmaq, durmaq) (felinin imperfekt zaman formasıdır) və ingilis dilində /to stand/ formaları da /stood/ (felin keçmiş zaman forması da bu qəbildəndir). Y.S.Maslov yazır ki, bu cür infikslərə bir sıra qədim və müasir hind-Avropa fel köklərində (məs., qədim yunan, latın, litov) və Filippin adalarında taqal dilində və digər dillərdə də rast gəlmək olur³⁴.

Biz yuxarıda məsafə ilə ayrılan affikslərə misal olaraq alman dilindəki /ge...t / və /ge...en/ morfemlərini vermişdik. Lakin dilçilik ədəbiyyatında bunları konfiks(birgə birləşən) və ya sirkumfiks (ətrafına birləşən) adlandırırlar. Məs., alman dilində /ge+sag+t/ (deyilən) və /ge+komm+en/ (gələn) və s. sözlərində /ge-/ prefiksi /t/ və ya /-en/ postfiks ilə birləşərək mənaca və funksiyaca bir bütövə çevrilir, çünki onları məhz bu baxımdan tərkib hissələrinə bölmək olmaz. Nəhayət morfemin bir növü də fərqləndirilir ki, buna da transfiks deyilir. Məs. ərəb dilində /b..j..t/ kökünə /a/ əlavə edəndə /ev/ sözünün təki, amma /u..u:/ transfiksi işləndə söz /buju:t/ kimi deyilərək “evlər” cəmi ifadə etmiş oluruq.

Morfemlərdən danışanda onların fonem tərkibində və prosodik təşkilində də baş verən fərqləri nəzərə almalıyıq. Alman dilində şəkilçi morfem söz kökünə təsir göstərərək onun dəyişməsinə tələb edir. Məsələn, /-er/ postfiksi /a/, /a:/, /ɔ/, /o:/ və /ʊ/ və /u:/ saitlərinin müvafiq olaraq /ɛ/, /ɛ:/, /oe/, /ö:/, /ü/ və /ü:/ saitlərilə əvəzlənməsini şərtləndirir. Məs.:

1. /man/(kişi)- /mɛn + ər/ (kişilər)
2. /'fa:tər/(ata) - /'fe:tər/ (atalar)
3. /'tɔxtər/(qız)- /'toeçtər/ (qızlar)
4. /'lo:n/ (maaş) - /'lø:n+ə/ (maaşlar)
5. /'mütər/ (ana) - /'mytər/ (analar)

6. /'bu:x/(kitab) - /'by:ç+ər/ (kitablar)

Bütün gətirilən misallarda umlaut morfemin eksponent tərkibinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış etsə də, yalnız 1, 4 və 6-cı misallarda kök saitinin dəyişməsinə /-er/ şəkilçisi şərtləndirir. 2, 3 və 5-ci misallarda isə kök saitinin dəyişməsinə qrammatik cəm forması şərtləndirir.

Məlum olduğu kimi, türk və fin-uqor dillərində bu prosesin əksi müşahidə olunur ki, buna da ahəng qanunu deyilir. Başqa sözlə desək, bu dillərdə kök saitin tələb ilə şəkilçi morfem həmişə o ladda köklənir. Məs.:

Azərbaycan d. /daş+lar/, /əl+lər/ və s. (bu barədə bax II fəslə).

Müşahidələr göstərir ki, tək cə şəkilçi morfemlərin ayrılması kök və əsaslarda, yəni avtosemantik morfemlərdə deyil, həmçinin köməkçi sözlərdə də mümkündür. Məs., alman dilində /hab+e ge+les+en/ formasında keçmiş zamanın göstəricisi kimi /hab-/ və /ge...en/ -dir. /habe/ formasında /-e/ isə 1-ci şəxsin təkinin göstəricisidir. Fransız dilində /le,la, les/ artikkelərində /l-/ sözün kökü, özü də müəyyənlik bildirir, ancaq /-oe, -a, e / və ya sait qarşısında /-ez/ cinsi və kəmiyyəti bildirir. Burada kökün ayrıca mənası olmasa da, o qrammatik cəhətdən məna nüvəsini daşıyır və bütün formalar üçün ümumi olaraq qalır. Bunu biz rus dilində /буд+y/ və ingilis dilində /to do/ köməkçi fəllərində də görürük.

Leksik morfemlər hər bir dildə çoxluq təşkil etsə də, **qrammatik morfemlər** daha böyük işlənmə tezliyinə malikdir. Leksik morfemlər məhdud deyil, onlar açıq siyahı təşkil edir, qrammatik morfemlər sayca məhduddur və dildə qapalı sistem yaradırlar.

Qrammatik morfemlərin içərisində **sifir morfem**, **əməliyyat morfemləri**, **prosodik morfemlər** və **təkrar morfemlər** mühüm rol oynayır. Biz onların hər biri üzərində bir qələ ətraflı dayanaq.

Dildə olan bütün qarşılaşmaların formal, maddi göstəricisi yoxdursa, onu **sifir morfem** adlandırırlar. Sifir hər hansı

morfemin fonoloji oppozisiyanın və ya qrammatik kateqoriyanın göstəricisi kimi çıxış edirsə, yeni qrammatik qarşılaşmanı ehtiva edən əlamət yoxdursa, onda biz sıfır morfemdən danışa bilərik. Məs., alm. d. /hier/ (burada) və /Bier/(pivə) sözlərini qarşılaşdıranda görürük ki, birincidə heç bir göstəricinin olmaması qrammatik əhəmiyyət daşımır. Ancaq /Bier/ sözündə heç bir şəkilçinin olmaması bu sözün müəyyən halda (Nom., Dat. və ya Akk təkdə) durmasına işarədir. Müq. et:

/hier/

/Bier/+0 və ya # /Biere/ (pivələr)

İkinci halda bu sıfır funksional baxımdan, /es/ və ya /das/ əvəzliyi ilə orta cinsi bildirən artiklin oynadığı rola bərabərdir. Sıfır morfem paradıqmdən hasil olur. F.de Sössür dili sistem kimi götürdüyündən onun konsepsiyasında sıfır morfem belə şərh olunur ki, sistemin bir hissəsində olan əlamət başqa hissəsində yoxdursa, deməli, o sıfır morfem kimi götürülməlidir. Məs.,

/baş 0/- /baş+lar/

/əl 0/ - /əl+lər/ və s.

/gum 0/ - /gum+ləg/

/daş 0/- /daş+lıg/

Azərbaycan dili sistemində qrammatik cəmin maddi göstəriciləri kimi /lar/lər, ləg/lıg/ morfemləri çıxış edir. Həmin isimlərin isə təkdə heç bir göstəricisi yoxdur, yeni sıfır morfemə görə onları tək kimi qəbul edirik.

Sıfır morfemin mahiyyəti onun yoxluğundadır, bu da ikitərəfli dil vahidi kimi götürülən morfem anlayışına ziddir. Bu, dili işarələr sistemi kimi götürən nəzəriyyə baxımından da düz gəlmir. Doğrudan da, alman dilində /Bier/ təkdədir, onun təkdə olmasını bildirən heç bir maddi göstəricisi yoxdur. Ancaq rus dilində /пальто/, /метро/ və s. sözlərinin hansı halda, təkdə və ya cəmdə durduğunu demək mümkün deyil, çünki sözlərin özlərində buna işarə edən bir göstərici yoxdur. Alman dilində də /Bärchen/ (kiçik ayı), /Märchen/(nağıl) sözlərinin kəmiyyətini

bu sözlərə əsasən müəyyənləşdirmək olmur. Rus dilində /болгарин/, /крестьянин/ sözlərində /-in/ tək halın göstəricisidir, ancaq cəmdə bu isimləri fərqləndirən xüsusi şəkilçi yoxdur, onlar da başqa isimlər kimi /-ı/ və /-e/ şəkilçilərilə ifadə olunur.

Beləliklə, sistemdə hər zaman simmetriyanın olmasını iddia etmək düzgün deyildir. Əksinə asimmetriya sistemin cüzi cəhətlərini aşkarlamağa imkan verir. Aydınır ki, sıfır morphem əsasən leksik morphemlərdə üzə çıxır.

Bəzən sintaktik səviyyədə sıfır morfemin olmasını iddia edirlər. Məs., Azərb. dilində barmen müştəriyə çay və ya kofe təklif edəndə belə deyə bilər : ? Sizə çay (ya da kofe) qəndlə, ya qəndsiz? Burada cümlənin xəbəri iştirak etmir, ancaq ümumi mətndən söhbətin nədən getdiyini məlum olur.

Ümumiyyətlə, sıfır morphem məsələsi, deyildiyi kimi, çox müəkkəbdir və onu həll etmək üçün ciddi tədqiqatlar aparılmalıdır.³⁵

Dildə seqmentüstü morphemlərin olduğunu qeyd edən Y.S.Maslov yazır ki, onlar seqment morphemlərin üzərində dəyişikliyə səbəb olduqları üçün əməliyyat morphemləri kimi müəyyənləşdirilə bilərlər.³⁶ Onlar sanki affiksəl morphemlərin analoqları kimi çıxış edirlər. Onların içərisində fonem əvəzlənmələri və vurğu xüsusi yer tutur.

Fonem əvəzlənmələri dildə hər hansı bir qrammatik mənanın yeganə göstəricisi olarsa, onda onlar əməliyyat morphemləri funksiyasını yerinə yetirirlər. Fonem əvəzlənmələri bir qayda olaraq kök morphemlərdə müşahidə olunur. Maddi cəhətdən bu, müxtəlif şəkildə özünü büruzə verir:

1. Fonem əvəzlənməsi yeni sözün əmələ gəlməsinə səbəb olur. Məs., rus dilində

стар (sifət, köhnə) – старь (qoca)

зелен (yaşıl, cavan) – зелень (göyerti)

гол (lüt) – голль (paltarsız adam)

Birinci sütunda verilmiş sözlər sifətdirlər, onların sonundakı /p/, /h/ və /л/ sərt samitlər müvafiq yumşaq /pь/, /hь/ və /ль/ samitlərilə əvəz olunaraq isimlər əmələ gətirirlər. Deməli, sərt samitlər sifətin, yumşaq samitlər isə isimlərin göstəricisidirlər. Y.S.Maslov bu yumşaq samitləri qrammatik morfemin seqmentüstü eksponenti və ya simulfiks (lat. eyni vaxtda deməkdir) adlandırır ³⁷. Əslində isə burada sərt samitlərin yumşaqqlarla əvəzlənməsi yeganə vasitə kimi qrammatik morfem rolunda çıxış edir.

İngilis dilində sözün kökündəki kar və cingiltili samitlərin əvəzlənməsi sözün paradiqmini dəyişməyə, başqa sözlə, bir nitq hissəsindən başqasına keçməyə səbəb olur. Müq. et:

“hause” /haus/ (ev) – “hause” /hauz/ (köçmək)
“extent” /ikstent/ (müddət, dərəcə)–“extend”/ikstend/ (uzatmaq) və s.

2. Buna bənzər misalları biz alman və ingilis dillərində də görə bilərik. Alman dilində, yuxarıda deyildi ki, umlaut vasitəsilə isimlərin cəmini düzəltmək olur. Müq. et:

/Mutter/ -- /Mütter/
/Vater/ -- /Väter/
/Tochter/ -- /Töchter/
/Ofen/ -- /Öfen/ və s.

Bu misallarda kök morfemdə saitın arxa sıra olması ismin təkinin, ön sıra saitlə əvəzlənməsi isə onun cəminin yeganə fərqləndirici əlamətidir. Digər əlamətlər isə (açıqlıq/qapalıqlıq/, uzunluq/qısalıq, dodaq/qeyri/dodaq) həm tək, həm də cəm formasının birgə əlamətləri kimi çıxış edirlər. İngilis dilində də belə hallara rast gəlmək olur. Müq. et:

/tooth/ - /teeth/
/mouse/ - /mice/

Məlum olduğu kimi, german dillərində ablaut adı altında birləşdirilən rəngarəng fonem əvəzlənməri həm qüvvətli fellərin müxtəlif zaman formalarının, həm də bu fellərdən yeni sözlərin yaranmasında iştirak edərək **əməliyyat morfemi** rolunu oynayırlar. Müq. et:

alm. d. /binden/(bağlamaq)- /band/(bağladı)- /gebunden/

(Partisip II forması) –/die Binde/ (bağ) - /der (das) Band/ (cild/lent)

ing. d. „sing“ /sing/(oxumaq) – „sang“ /səng/(oxudu) – „sung“ /sang/ (oxunmuş) – „song“ /sɔŋg/ (mahnı) və s.

3. Sözüün hecasının və bir hissəsinin atılması ilə, yeni müvafiq fonemlərin sıfırla əvəzlənməsinin nəticəsi olaraq yeni qrammatik formalar yaranır. Məs., fr.d.sözüün kişi cinsi qadın cins formasından axırncı samitin atılması ilə düzəlir. Buna „**mənfı**“ və ya „**çılma**“ morphem deyilir. Müq. et:

„longue“ /lo:g/(uzun qadın c.)- „long“ /lo:/ (uzun kişi c.)

„dauce“ /dus/ (şirin qadın c.)- „doux“ /du/ (şirin kişi c.)

Deməli, /g/ və /s/ bu sözlərdə kökə məxsusdur. Bunu onlardan əmələ gələn düzəltmələr də təsdiq edir. Məs.: „longueur“ /lo:gör/ (uzunluq), „longuement“ /lo:ma/ (uzun sürən) və s.

Səqmentüstü morphemlərə vurğunun yerinin dəyişməsinə və hecada tonun fərqlərini də aid etmək olar. Bunlar da qrammatik mənanın yeganə göstəricisi olmaqla əməliyyat morphemlərinə aid edilirlər. Bunları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İngilis dilində vurğu həmişə ikinci hecanın üzərindədirsə söz fel, yox əgər birinci hecanın üzərində olursa, o , isim olur. Müq. et:

„progress“ /prougrés/ (inkışaf etmək) - /p'rougres/ (inkışaf)

„imp'ort“ /impó:t/ (idxal etmək) - /i'mpo:t/ (idxal)

„increase“ /inkr'i:s/ (böyütmək) - /i'nkri:s/ (artım) və s.

Bu sözlərdə vurğu rus dilindəki /-иру/иров/ və /аний/şəkilçilərinin oynadığı rolu oynayır. Müq. et: /прогрессирую/, /прогрессировать/, /предсказание/ (öncəgörmə) və s.

2. Rus dilində fellərin tək formasının cəm şəklinə qarşıdurması sistemli olaraq vurğu ilə ifadə olunur. Müq.et:

/мо'ре/ - /мор'я/ ; /по'ле/ - /пол'я/; /коло'кол/ - /колокол'а/

/село'/ - /сэ'ла/; /колесо'/ - /колёса/; /беда'/ - бе'ды/ və s.

Bəzən elə olur ki, sözün fonem tərkibi eyni olsa da, vurğunun yeri tək və cəm hallarını fərqləndirən yeganə vasitə olur. Müq. et:

/пáруса/ - /парусá/ ; /хúтора/ --/хуторá/; /лiцца/ - /лицá/ və s.

3. Bəzi dillərdə qrammatik morfem rolunu hecada **tonun hərəkəti** müəyyənləşdirə bilər. Məs., Amerikada tlingit dilində felin kökündə enən ton keçmiş zamanı, qalxan ton isə gələcək zamanı bildirir. Müq. et:

/hun↓/ (satmaq), /sin↓/ (gizlətmək), /tin↓/ (görmək) enən tonla keçmiş zamanı bildirir.

/hun↑/ (satmaq) , /sin↑/ (gizlətmək), /tin↑/ (görmək) qalxan tonla gələcək zamanı bildirir.

Bəzən tonun qalxması və enməsindən başqa bir də orta vəziyyətdə ya da hər ikisinin qalxması və ya enməsi morfoloji funksiyanı yerinə yetirir. Məs., cənubi Afrikada iqbo dilində /↑ivu/(aparmaq) və /↑ivu↑/ (yük) sözləri fel kimi birinci hecanın yüksək, isim kimi hər iki hecanın yüksək tonla tələffüzü ilə əmələ gəlir³⁸.

Əməliyyat morfemlərinə sözün bir hissəsinin və ya hamısının təkrarı da aid edilə bilər. Bu söz daxilində fonemin təkrarı və ya fonem birləşmələrinin təkrarı da ola bilər. Bunlara elmi ədəbiyyatda **reduplikasiya** deyilir. Bu təkrarlar qrammatik mənanın verilməsinə xidmət edirsə, onda onu morfem kimi götürmək olar. Buraya mənanın gücləndirilməsi, hərəkətin uzanması və ya dəfələrlə təkrar olunmasını aid etmək olar. Məs., Azərb. dilində mənanın qüvvətlənməsini aşağıdakı misallar aydın göstərir. Müq. et: /Dərslərinə **yaxşı-yaxşı** hazırlaş// Burada /yaxşı-yaxşı/ mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edir.

Malay dilində təkrar isimlərin cəmini bildirir. Müq. et: /orang/ (adam), ancaq /orang-orang/(adamlar). Koreya dilində təkrar bölgü mənasını verə bilər. Məs., /saram/ (adam), ancaq /saram-saram/ adamlardan hər biri.³⁹ Əlbəttə, müxtəlif dillərdə

təkrarın ünsürlərinə rast gəlmək olar. Ancaq rus dilində /дадим/, /дадите/ və s. misallarda samitin təkrarı müəyyən formalarda reduplikasiyanın elementlərindən xəbər verir.

Müxtəlif dillərdə, xüsusilə uşaq dilində, səs təqlidi sözlərində, habelə xüsusi emosional çaları bildiren sözlərdə də təkrara rast gəlmək olur⁴⁰.

Məs.:

Azərbaycan d. /nənə/, /baba/, /bipip/, /quqquluqu/, /şappaşap/ və s.

Fr. d. /pele-mele/ (hər cür şey), /rififi/(qarışdırma) və s.

Alman d. /Mischmasch/(həftibecər)), /Wirrwarz/(qarışıqlıq) və s.

Rus d. /тары-бары/, /тяп-ляп/ və s.

İng. d. /momord/(mən dişləyirəm) , /very very good/(çox-çox yaxşı),/busy lizzy/⁴¹.

İndi də bir neçə kəlmə **analitik** və **sintetik** morfemlərin fərqləndirilməsi barədə. Belə morfemlərə az rast gəlinir. Ancaq alman dilində adlıq və yönlük halların cəmində orta cinsli isimlər həm kök saitini dəyişir, həm də cəmi bildiren şəkilçi qəbul edir. Müq.ət:

Хуу $\text{Z} \text{B} \text{A}$ у|~ Z A ö|~ Z (söz-sözlər) Nk $\text{Z} \text{B} \text{A}$ у|~ Z A ö|~ Z B söz-sözlərə³

Rus dilində də belə morfemlərə rast gəlmək olur:

/чудо/ -/чудеса/, /небо/-/небеса/ və s

Hind –Avropa dillərində analitik morfemlər zaman formalarının düzəlməsində geniş yayılıb. Məs.:

alm. d.	ing. d.	rus d.
/Er hat gelesen/ (o oxudu//	/He has read/(o oxudu)	/Он будет читать//

Türk dillərində analitik morfemlər daha geniş yayılıb. Məs. , /sən oxuyursan/ və s.

Məlumdur ki, flektiv dillərdə sintetik morfemlərə də rast gəlmək mümkündür.

Məs.,

alm.d. /a kxn Z A äxno Z

Burada /-e/ həm adlıq halının, həm də cəmin göstəricisidir.

Leksik və ya sərbəst morfemlər müxtəlif dillərdə müxtəlif cür olurlar. Ancaq hər şeydən öncə bu morfemlərin ifadə tərəfilə məna tərəfi arasında bir həmrəylik olmalıdır, yəni bir işarələyəne bir işarələnen uyğun gəlməlidir. E.Koseriu (1921-2002) funksionallıq prinsipinin metodiki və texniki nailiyyətini kommutasiya adlandırır. O yazır: „Müxtəlif elementləri və bununla da funksional vahidləri eyniləşdirməkdən ötrü ifadə planı ilə məna planı arasındakı həmrəyliyi üzə çıxartmaq məqsədilə tətbiq edilən texnika empirik olaraq verilmiş ifadə planında bir elementin (başqası ilə) əvəz olunmasıdır („kommutasiya“), bu da həmin yolla məna planında və ya əksinə, ifadə planında dəyişikliyin olub-olmamasını müəyyənləşdirmək üçün məna planında empirik verilmiş vahidin elementinin əvəz olunmasından ibarətdir“⁴².

Məs., /baş/-/daş/-/yaş/-gaş/ və s.

Verilmiş sırada sözlərin birinci elementini dəyişməklə məna planında yeni vahidlər əldə edirik. Onu da qeyd edək ki, bu üzlənmə metodu bütün strukturalistlərə xas olan təhlil metodudur⁴³.

Azərbaycan dilində „bibi“ və „xala“ ayrı-ayrı reallıqları ifadə edən sözlərdir. Eləcə də „dayı“ və „əmi“ sözləri müxtəlif gerçəkliklərin ifadəsinə xidmət edir. İsvəçlər də ana nəne ilə (/marmor/) ata nənəni (/farmor/) fərqləndirirlər. Almanlar isə „bibi“ və „xala“-ni eyni sözlə adlandırırlar: /Tante/. Eynilə „dayı“ və „əmi“-ni də eyni sözlə adlandırırlar: /Onkel/. Bu, ruslarda və ingilislərdə də belədir. Danışıq prosesində aydınlaşdırma üçün onlar ananın və ya atanın qardaşını nəzərdə tutduqlarını analitik və ya təsvir yolu ilə izah etməli olurlar. Deməli fərqləndirmə və obyektiv aləmin inikası hər dildə bir cür ola bilər.

Müstəqilliyin, avtonomluğun bir əlaməti ondadır ki, morfem həm səs eksponentində, həm də semantik baxımdan bütün hallarda, demək olar ki, dəyişməz qalır. Məs., /baş/ sözü

/dikbaş, başı açıq, başı bəlalı, baş alıb getmək və s./ söz və söz birləşmələrində hər iki planda müəyyən çalarlıqlara məruz qalsa belə öz bütövlüyünü və muxtariyyətini qoruyub saxlayr. Morfemin eksponentində baş verən dəyişiklik morfem eyniyyətini poza bilmir və təbii olaraq eyni paradigmdə qalır. Bu xüsusilə özünü flektiv dillərdə daha çox büruzə verir. Müq. et:

alm. d.	ing.d.	rus d.
/Mutter-Mütter/	/written-write-wroten/	/несу-несёшь/
/Hand-Hände/	/take-took-tooken/	/прошу-просить/
/geb(en)-gab(en)-gegeb(en)/	/man-men/	/стол-стола-столе/ və s.

Yuxarıdakı misallarda alman və ingilis sözlərində sait əvəzlənməsi və bununla bağlı qonşuluqda gələn samitlərin də keyfiyyətində dəyişiklik baş verir. Rus dilində isə həm saitlərdə /a-o/, həm də samitlərdə /ş-s/, /l-l*/ dəyişiklik baş verir.

Azərbaycan dilində kök morfemlərdə fonem əvəzlənməsi geniş yayılmayıb, ancaq müstəqil morfem nə qədər şəkilçi qəbul etsə də, kök morfemdəki semantik nüvə və eksponent bütövlük qorunub saxlanılır. Bu dildə müstəqil morfemlər sağdan açıq olur, həm sözdəyişdirici, həm də sözdüzəldici şəkilçi morfemləri qəbul edirlər. Məs.:

/baş+çıl/	.	
+lık	.	
+sız+lık	.	düzəltmələr
+lı	.	

+a	.	
+dan	.	
+ı	.	dəyişmələr
+ da	.	

Ancaq bu morfemə soldan başqa avtosemantik morfemlər qoşula bilər. Şəkilçi morfem isə soldan qoşula bilməz. Müq. et:

/ağ/ +/baş/ - /ağbaş/
 /daz/+/baş/ - /dazbaş/
 /qırxıq/ +/baş/ - /qırxıqbaş/
 /yekə/ + /baş/ - /yekəbaş/ və s.

Flektiv dillərdə, o cümlədən alman, ingilis və rus dillərində isə müstəqil morfemlərə soldan önşəkilçi, sağdan isə şəkilçi qoşulmaqla onları ortaya alırlar. Müq. et:

alm. d.	ing. d.	rus d.
/sprech+en/	/in+differ+ence/	/сказ+ать/
/Ver+sprech+ung/	/in+toler+able/	/пред+сказа+ние/ və s.

II. 4. Fəslə dair ədəbiyyat və qeydlər

; 8 R8Y} r y p 6 U 8 |, q w k x x 8 W y | z r y u q ş m r o _ x - 0 | } , m r , x q o x k, p n o w Q o l s e ~ n o | s n y q o | w k x ş m r o x] z | k m r o x 8 V o s z % a 6 ; B A B 8

2. A. Schleicher. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Kurzer Abriss einer Laut-und Formenlehre der indogermanischen Ursprache, des Altindischen (Sanskrit), Altiranischen (Altbaktrischen), Altgriechischen, Altitalischen, (Lateinisch, Umbrisch, Oskisch), Altkeltischen (Altirischen), Altslavischen (Altbulgarischen), Litauischen und Altdeutschen (Gotischen). 2 L ä x n o , a e i m a r , 1861.

3. И. А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. М., ; C @ 6 ; 6 s 8 @ 7 @ @

4. Y e n e o r a d a , s . 121.

5. Ф. Я. Вейсалли (Вейсалов). Об одном способе описания морфем языка. В сб.: Dilçilik: problemlər, mülahizələr. Bakı, 2003, s.141-162. Burada və sonra söylənilən fikirlər rusca çap olunmuş bu məqalədən götürülmüşdür.

6. W 8 / o r x o | 8 W y | z r o w 6 a y | ~ , x n] k - % o s w O x q ş m r o x 8 O s k o u | s ş m r o L o - | k m r ~ ; x q % o | x o , o | o x V s x q , ş - u 8 L o | v x 6 ; C @ 8

7. K 8 Y | o o x 8 O x p ü r | , x q s k n s o . . ş } o x } m r k r e m r o L o - | k m r ~ ; x q n o |] z | k m r o 8 R k w o 6 ; C = 8 Y | s q s k v n k D ä | ~] z | ö u 8 V , x n 6 ; C = 7 , C , B 8 B 8] . . o o ~ K 8 X o , O x q ş r Q | k w w k | 8 V y q s n k v k x n R ş - y | s n k 8 Y u } p | d 6 B C ; 2 ? 8 n 8 ; C ? ? 3 M a r a q l ı b u r a s ı d ı r k i , 1898-1990-cı illərdə

çap olunmuş ingilis dili qrammatikalarında morfolojiya haqqında heç bir başlıq olmayıb. J.C.Nesfield. English Grammar.Past and Present. 1898. Bu kitabın 1961-ci ildə 25-ci nəşrində daxili bölgü belədir: 1. Analitik xülasə-ümumi təriflər; 2. İsimlər; 3. Sifətlər; 4. Əvəzliliklər; 5. Fellər; 6. Zərflər; 7. Söznülər; 8. Bağlayıcılar; 9. Nidalar; 10. Cümlələrin təhlili; 11. Müxtəlif nitq hissələri kimi istifadə edilən sözlər; 12. Sintaksis; 12. Puntuasiya. Təxminən 100 il sonra çap olunan ingilis dilinin qrammatikası isə belə adlanır: S.Greenbaum, A.Quirk. A Student Grammar of the English Language.1990. Bu kitab isə 19 bölmədən ibarətdir: 1. İngilis dili; 2. Ümumi prinsiplər; 3. Fel və köməkçi fellər; 4. Fel qrupunun (verb phrase) mənaları; 5. İsimlər və determinantlar; 6. Əvəzliliklər; 7. Sifətlər və zərflər; 8. Zərflilərin mənaları və qrammatikası; 9. Söznüləri və onların qrupları;10. Sadə cümlə; 11. Cümlə tipləri və diskurs funksiyaları; 12. Proformalar və ellipslər; 13.Tabesizlik əlaqəsi; 14. Mürəkkəb cümlə; 15. Tabeli cümlələrin sintaktik və semantik funksiyaları; 16. Fellərin və sifətlərin komplementasiyası; 17. İsim qrupları(noun phrase); 18. Euma, fokus və proseslər; 19. Cümlədən mətnə. D.Crystal. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. 2.ed. 2005, s.197.

9. И.А.Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, т. 2, с. 246-294.

10. Yenə orada, s. 249.

11. Yenə orada, s. 282.

12.P.H.Matthevvs. Morphology. An Introduction to the Theory of Word-Structure. Cambridge, 1979, s. 2.

13. В.В.Виноградов. Русский язык. М., 1947; Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким языком.. Морфология.1, Братислава, 1954.

14. P.H.Matthevvs. Yenə orada, s.2. “Morfolojiya “ yunan sözü olub, “morfo” “ən kiçik”, “logos” isə elm sözlərindən düzəlmişdir.

15. U.A.Nida. Morphology. The Deskriptive Analysis of Words. Ann Arbor, 1946 (9-cu nəşri) 1967, s.1. Bu alim morfoloji təhlil üçün vacib saydığı amilləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir: dilin danışq forması əsas götürülməlidir; dialekt və bölgə xüsusiyyətləri nəzərə alınmamalıdır; ədəbi dil vahid norma kimi götürülməlidir; bütövlükdə dil, sistem kimi başa düşülməlidir, bir hissə o birisi üçün əvəzedici ola bilməz; bir dilin terminləri başqa bir dilə

tətbiq edilə bilməz. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə morfonoloji səpkidə əsər yazan F.Cəlilov olmuşdur. Ancaq o, türk dillərində kökün morfem adlanmasını uğurlu saymır. F.Cəlilov morfem anlayışını şəkildələrə aid etməyi düzgün sayır. Bax: F. A.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s. 86. Fikrimizcə, F.Cəlilov bununla dolaşılığa yol verir, çünki, yuxarıda deyildiyi kimi, morfem ikitərəfli vahiddir və onun məna tərəfi həm leksik, həm də qrammatik məna ilə bağlı ola bilər.

16. M.Joos. Readings in Linguistics.N.-York, 1957.

17. Studia Grammatca. Akademie-Verlag, Berlin, 1966; J.M.Simpson.A First Course in Linguistics. Edinburg, 1979.

18. F.Yadigar(Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, s.271-293.

19. А.А.Реформатский. Введение в языковедение. М., 2001, s.257.

<: 8В.Скаличка. О грамматике венгерского языка. ПЛК, ; C@A6 s8 =: 8 Həmin əsərində V.Skaliçka yazır: “Əgər qrammatika sistemdirsə, onda həmin sistemin ən kiçik vahidlərini aşkar etmək lazımdır. Bu cür ən kiçik vahid morfem hesab edilə bilər” “Standart fonologiya terminologiyası layihəsində” (Projet des terminologie phonologique standardisee:- “unite morphologiques non susceptible d+etre divisee en unites morphologiques plus petites”. Prague. 1929, s.321) İ.A.Boduen de Kurtenenin verdiyi bu tərifdə “morfoloji” sözüne etiraz edərək V.Skaliçka bildirir ki, forma ilə məzmunun qarşılaşmasını sübut edənə qədər morfoloji deyil, qrammatik elementi axtarmalıyıq. O hesab edir ki, qrammatika üçün morfem bölünməz hesab edilə bilməz. Yenə orada, s.135.

21. Yenə orada, s.138.

<<8 Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., 2005, s.; =; 8 Amerika deskriptivistlərinin banisi L.Blumfeld morfemi belə tərifləndirir: “Hər hansı bir digər forma ilə qismən fonetik-semantik oxşarıqdan məhrum olan dil forması **sade** forma və ya **morfem** adlanır.” Л.Блумфильд. Язык. М., ; C@B6 s8 ; @B8 Misal olaraq bu alim ing. d. /bird/ (quş), /play/ (oynamaq), /dance/ (rəqs etmək) sözlərini və /-y/, /-ing/ şəkildələrini göstərir.

23. Л.В.Шерба. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974.

24. F.Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, s. 278.
25. Yenə orada.
26. Ю.С.Маслов.Введение в языкознание. С.-Петербург,2005.
27. А.И.Смирницкий. Лексикология английского языка. М., 1956
28. E.Nida. Göstərilən əsəri, s. 54.
29. F.Yadigar. Göstərilən əsəri, s. 176.
30. Yenə orada.
- 318А.И.Смирнитцкий. Göstərilən əsəri, s. 56.
32. Ю.С.Маслов. Göstərilən əsəri, s. 54.
33. Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. С.Петербург, 2005, s. 145.
34. Yenə orada, s.150.
35. В.Скаличка. Göstərilən əsəri, s.141.
36. Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. С.Петербург, 2005, s. 149.
37. Yenə orada.
38. Yenə orada, s. 152.
39. Yenə orada, s. 153.
40. Yenə orada, s.155.
41. Wk~r o..} ZR8Ytp|n Muxn} o Nsmuxk|t up Vxq, \$-m} 8 Ytp|n6; CCA6s8=; <8
42. E.Koseriu. Ümumi dilçiliyə giriş. 1992-ci il almanca nəşrindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi, giriş məqalənin və qeydlərin müəllifi prof.F.Y.Veysəllidir. Bakı, BSU, 2006, s.153.
43. Bu metodun tənqidi barədə bax: F.Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003; yenə onun: Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica I, Bakı, 2005.

III. MORFEMLƏRİN EKSPONENT VƏ SEMANTİK PLANDA TƏSVİRİ

III. 1. Ümumi qeydlər

Dilin morfemlərini iki cür təsvir etmək olar. Onlar ikitərəfli – həm mənə, həm də ifadə tərəfinə malik olduqları üçün həm maddi, eksponent, həm də semantik baxımdan təhlil edilə bilirlər. Morfemlərdə fonem düzümü, bu baxımdan onların, ümumilikdə, bütün səciyyəvi xüsusiyyətlərinin aşkar edilərək sistemləşdirilməsi böyük elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir.

Müasir dilçilikdə morfemin ifadə planının təsviri geniş vüsət almışdır. Məlumdur ki, seqment morfemlər fonem tərkibinə, fonem düzümünə, söz daxilində bir–birinə münasibətinə və başqa morfemlərlə bağlılığına görə fərqlənirlər¹.

Ümumiyyətlə morfolojiya ilə fonologiyanın qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək üçün N.S.Trubekoy morfonologiya və ya fonomorfolojiya adı altında xüsusi fənn ayırırdı. Onun fikrincə morfonologiya aşağıdakı məsələlərlə məşğul olmalıdır:

1. Morfemlərin fonoloji strukturları haqqında nəzəriyyə;
2. Morfemlərdə fonemlərin kombinator dəyişmələri nəzəriyyəsi;
3. Morfemlərin tərkibində morfoloji funksiya yerinə yetirən fonem əvəzlənmələri nəzəriyyəsi².

N.S.Trubekoyun bu bölgüsündən axırıncı iki bənd ondan sonrakı dilçilikdə daha geniş yayılmışdır. Fonoloji strukturlar haqqında nəzəriyyə isə bir növ arxa plana keçmişdir. Ən vacibi isə odur ki, morfemlərin fərqləndirilməsi tamamilə unudulmuşdur, halbuki, irəlidə görəyimiz kimi, bu sahə morfonologiyanın əsas obyektidir.

İlk növbədə qeyd olunmalıdır ki, morfemlər minimum, bir

maksimum bir neçə fonemdən ibarətdir. Təkmorfemli sözlər, xüsusilə şəkilçi morfemlər, dildə çox azdır. Məs., ing.d. „İ“ /æ/(mən), alman d. „Ei“ /æ/ (yumurta), rus d. „v“ /v/, „k“ /k/ , Azərb. d. „o“ /o/ və s. kimi morfemlər dediklərimizə bariz nümunədir. Əksər morfemlər iki və daha artıq morfemlidir.

Azərbaycan dilində birhecalı morfemlər üzərində aparılan tədqiqatlar fonem tutumuna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır³:

Birhecalı morfemlərin heca modelləri, onların fonem tutumu və miqdarı

Heca modeli	fonem tutumu	model üzrə morfemlərin miqdarı
V	birfonemli	1 morfem (o)
VK	ikifonemli	42 morfem (ən, en ,an, at) və s.
KV	-----	32 morfem (hə, nə, da, də) və s.
KVK	üçfonemli	584 morfem (bal, dağ, qab, tab) və s.
KKV	-----	1 morfem (tfu)
VKK	-----	32 morfem (ərz, ərş, irs) və s.
KKKV	dörfonemli	-----
KKVK	-----	33 morfem (blok, stol, ş kaf) və s.
KVKK	-----	458 morfem (qənd, sərt, kart) və s.
VKKK	-----	-----
VKKKK	beşfonemli	1 morfem (ernst Telman)
KVKKK	-----	3 morfem (verst, filtr, tembr)
KKKVK	-----	5 morfem (vzvod, plyaj, şpris, şprot, ştrix)
KKKKV	-----	-----
VKKKKK	altıfonemli	-----
KVKKKK	-----	-----
KKVKKK	-----	1 morfem(sfinks)
KKKVKK	-----	1 morfem(sprint)
KKKKVK	-----	-----
KKKKKV ⁴	-----	-----

Göründüyü kimi, təkhecalı morfemlərimiz minimum bir, maksimum 6 fonemdən ibarətdir. Özü də ən çox təmsil olunan KVK, KVKK, VK, KV, VKK və KVKK modelləridir. Bunlardan axırıncısı dilimizə keçən sözləri təmsil edir. Deməli, buradan belə bir nəticə hasil olur ki, Azərbaycan dili üçün səciyyəvi beş heca modeli mövcuddur: KVK (duz, dağ və s.), KVKK(kənd,bənd və s.), VK(az, ən, və s.), KV (nə,hə və s.) və VKK (əsr, irs və s.). Azərbaycan dilinin öz sözlərində bir heca yuvasında dördədən artıq fonem gələ bilməz. Əlbəttə, bu nəticə birhecalı morfemlərə söykənir. Dilimizin bütün morfein inventarını tədqiq etdikdən sonra bu barədə yekun qərarı vermək olar. Bu işə gələcək tədqiqatların vəzifəsidir. Bu fəsilədə biz morfeinlərin eksponent tərəfini araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

III. 2. Morfeinlərin eksponent təsviri

Biz irəlidə morfeinlərin fonem düzümü və onların eksponent baxımdan fərqlənməsini açıb göstərmək istəyirik.

Bunun üçün biz fərqləndirici əlamətlər (FƏ) nəzəriyyəsinə müraciət etməliyik. Bəzən bu nəzəriyyəni N.S.Trubeskoy və R.O.Yakobsonun adı ilə bağlayırlar, halbuki müasir dilçilik FƏ nəzəriyyəsinə görə İ.A.Boduen de Kurteneyə minnətdar olmalıdır⁵.

Bəzi alimlər haqsız olaraq iddia irəli sürürlər ki, guya İ.A.Boduen de Kurtene fonem nəzəriyyəsinə yaradarkən FƏ anlayışından istifadə etməyib, ancaq H.Svit və P.Passı (1859-1940) guya FƏ anlayışından gen-bol istifadə ediblər⁶. Bu alimlərin fikrincə, guya İ.A.Boduen de Kurtene elmi fəaliyyəti müddətində FƏ ideyasına inanmayıb, guya İ.A.Boduen de Kurtene fonem nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasına təsir göstərməyib⁷. Belə ədalətsiz hökm verən alimin sadəcə olaraq İ.A.Boduen de Kurtene yaradıcılığından xəbəri yoxdur.

Çox güman ki, o, R.Yakobsonun Kazan məktəbi haqqında 60-cı illərdə yazdığı məqaləni oxumayıb ⁸. Biz İ.A.Boduen de Kurtenenin fonemin struktur baxımdan kinemlərə və akusmlara bölünməsilə bağlı mövqeyi haqqında ətraflı yazdığımızı görə burada bunun üzərində geniş dayanmağa lüzum bilmədik ⁹.

Müasir fonologiyanın əsas prinsipləri bunlardır:

1. Fonem mənaferqləndirici yox, söz və söz formasını fərqləndirir.

2. Fonem abstraktdır, variantlarda, variantlar isə səslərdə reallaşır.

3. Fonemdən varianta və vaiantdan fonemə yol birbaşadır.

4. Fonem diskretdir, özü kimi kiçik ünsürlərə parçalanmır, onun parçalanması yalnız struktur parçalanmasıdır ¹⁰.

Nəzəri cəhətdən burada irəli sürülən müddəə ondan ibarətdir ki, dilin bütün seqment morfevləri öz aralarında FƏ-lə fərqlənirlər. Özü də bu fərq ya bir, iki, üç əlamətlə, ya bütöv bir fonem və ya fonem birləşməsi, ya da bütövlükdə morfevlərin substansiyasının müxtəlif olması ilə həyata keçirilə bilər. Məs.:

Azərb. d.	/pir/-/bir/
alm. d.	/pa:R/-/ba:R/ (cüt-nəqd)
ing. d.	/pin/-/bin/(mıx-çən)
rus d.	/par/-/bar/

Bu morfevlərin bir-birindən fərqlənməsi yalnız söz başında gələn samitin kar və cingiltili olması ilə müəyyənləşir: /p/-/b/.

/bal/-/mal/;
/ba:nən/-/ma:nən/ (yol açmaq-xatırlatmaq);
/bəd/-/məd/ (pis-dəli);
/пат/-/мат/

Bu morfevlərin fonetik fərqlənməsi birincilərin ağız samiti, ikincilərin isə burun samitilə başlamasındadır: /b/-/m/.

/burmax/-/vurmax/; /bant/-/vant/ (lent-divar);
/bitş/-/witş/ (dişi it-hansı); /bos/-/vos/

Bu qarşılaşmalarda morfemlərin fərqlənməsi kipləşən-partlayışlı samitin novlu samitə qarşı qoyulması ilə həyata keçmişdir: /b/-/v/.

Bütün bu qarşılaşmaları ikili və ya binar qarşılaşma adlandırır. ¹¹ Mahiyyət etibarı ilə biz bütün morfemləri bu cür binar qarşılaşmalarla təsvir edə bilərik. Aydındır ki, dildə elə morfemlər tapılar ki, ikili qarşılaşmaya gəlməsin. Başqa sözlə desək, hər bir morfemin fonem düzümünə görə qarşılaşmalar-da iştirakını tədqiq edə bilərik. Məs., /aj/ morfemində birinci yerdə gələn saiti əvəz etməklə (kommutasiya üsulu ilə) aşağıdakı morfemləri misal gətirə bilərik:

/aj/- /ij/ - /öj/ -/ej/-/əj/ -/oj/- /üj/-/uj/ -/ij/(bircə bu yoxdur).

İndi ikinci fonemin əvəzlənməsilə yaranan sözlərə nəzər salaq:

/aj/	/aş/
/ad/	/az/
/at/	/al/
/aɣ/	/aç/
/ap/+	/ac/
/af/+	/ag/+
/am/+	/ak/+
/an/	/ak/ +
/az/	/ağ/
/as/	/av/+
/ar/	/ah/
/ag/+	/ax/

Minimal cütlərdən görüldüyü kimi, birhecalı sözlərdə /j/ samiti /p, f, m, g, h, k', k, v/ samitlərindən başqa yerdə qalan samitlərimizin hamısı ilə kontrast yaradır. ¹² Bu samitlərlə çoxhecalı sözlərdə kontrastların olması mümkündür. Məs., /aman/, afət/, /apar/, /aɣac/, /akademik/, /avara/, /agah/, /aqil/

kimi sözlərdə biz bunun şahidi oluruq¹³. Eyni metodla biz bütün samitlər qarşısında digər samitlərimizin gələ bilməsini tədqiq edib onların kontrastlarını müəyyən edə bilirik.

Bəzən üçlü qarşılaşma da morfezlərdə fonemlərin kontrastlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məs.:

Azərbaycan d.	/baş/-/daş/-/ğaş/
alman d.	/be:rən/-/de:rən/-/ge:rən/ (çiyələklər-onların-qıvcırmaq)
ing. d.	/bru:om/-/dru:m/-/gru:m/ (süpürgə-mehtər)
rus d.	/bor/-/dor/-/qor/

Bu üçlü qarşılaşmada yeganə fərqləndirici əlamət fəal üzvdür: dodaq-dilönü və dilarxası samitlərinin qarşılaşması ilə yaranan samit kontrastları bu morfezlərin yeganə FƏ-dir.

Bu qarşılaşmalardan fərqli olaraq dildə morfezlərin iki və daha artıq əlamətə görə fərqlənməsi mümkündür. Məs., iki əlamətə görə qarşılaşma aşağıdakı morfezlərdə aydın görünür:

Azərbaycan d.	/bələk/-/fələk/;
alman d.	/ba:rt/-/fa:rt/(saqqal-səfər);
ing. d.	/baund/-/found/(bağladı-təsis etmək);
rus d.	/bosfor/-/fosfor/

Burada FƏ kimi fəal üzv (dodaq-dodaq/diş) və əmələ gəlmə üsulu (kipləşən partlayışlı-novlu) çıxış edir.

Aşağıdakı morfezlər isə söz başında gələn samitlərin üç əlamətinə görə fərqlənir: fəal üzvə (dodaq/d.diş), əmələ gəlmə üsuluna (kipləşən-partlayışlı/novlu) və səs tellərinin iştirakına (cingiltili/kar) görə.

Azərbaycan d.	/mələk/-/fələk/;
alman d.	/mi.R/-/fi.R/(mə-nə-dörd);
ing. d.	/mather/-/father/ (ana-ata);
rus d.	/мать/-/пат/

Əlbəttə, dilin bütün morfezləri ifadə planında olan fərqlərə görə təsvir oluna bilər. Özü də bu zaman elmi cəhətdən

fundamental prinsip ondan ibarətdir ki, dildə iki fonem o zaman dil vahidlərini (morfemləri, leksemləri, cümlələri və s.) fərqləndirə bilər ki, onlar özləri maddi, substansiya baxımdan fərqlənsin. Akustik və artikulyator baxımdan fərqlənə bilməyən heç vaxt fərqləndirə bilməz. Bu zaman fərq bir, iki və daha artıq FƏ-ə, ya da bütövlükdə müxtəlifliyə əsaslanır. Məs.,

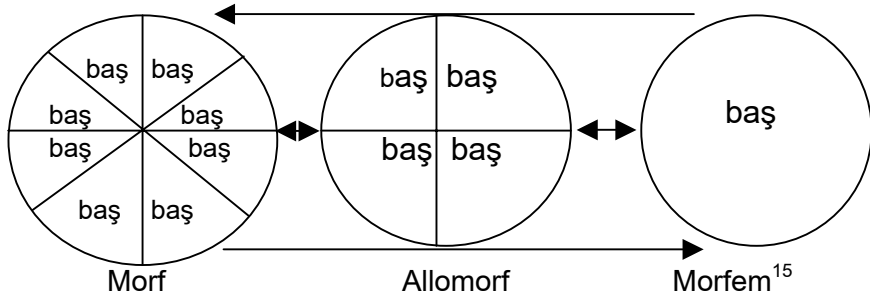
/b/-/p/ bir fərqləndirici əlamət;

/m/-/f/ iki fərqləndirici əlamət;

/b/- /x/ - bütün əlamətlər fərqlidir, yeganə ümumi əlamət onların hər ikisinin samit olmasıdır.

/t/-/a/ bunlarda isə ümumi olan onların hər ikisinin birtərəfli, tələffüz oluna, buna görə də eşidilə bilən dil vahidləri olmasıdır. Qalan əlamətlərin hamısı fərqlidir¹⁴. İndiyə qədər sadələdiyimiz əlamətlərə inherent əlamətlər deyilir, yəni FƏ fonemin özündədir. Ancaq bəzən FƏ kimi prosodik əlamət də çıxış edə bilər. Məs., Azərb. d. /Onlar oxuyurlar// və ? Onlar oxuyurlar? cümlələri intonasiyanın zaman parametrlə fərqlənirlər. Başqa sözlə desək, sual cümləsi nəqli cümlədən sondakı hecəda saitın uzanması ilə fərqlənir.

Beləliklə, dilin morfemlərini FƏ-ə görə təsnif etmək olar və bu zaman hər bir morfemin digərindən fərqlənməsi qaydalarını aşkar etmək mümkündür. Deməli, morfemlər digər dil vahidləri kimi emik səviyyəni təmsil edir və onların ifadə tərəfini sistemli şəkildə təsvir etmək mümkündür. Hər bir səs eksponenti təkdir, onda xüsusi olan allomorf və onun vasitəsilə də ümumi olan morfem reallaşır. Nəticədə emik səviyyənin vahidi alınır. Əyani olaraq biz bu münasibətləri belə açmışıq:

Danışiq aktı Müəyyən məqam və mövqedə işlən. Sistem
/Hadisə “baş” verdi// /_...başıladı_, /_başsız galdı_/ və s. /baş/,/əl/ və s.

Taksonomik fonologiya dilin fonem tərkibinin müəyyən-
ləşdirilməsində mənafərqləndirmə kriteriyasını əsas götürür.
Bunu da sübut etmək üçün o, minimal cütler və ya kvaziomo-
nimlərdən çıxış edir. Lakin Şerba məktəbi strukturalistlərdən
fərqli olaraq mənafərqləndirməni fonemin əsas funksiyası say-
mır. Bu məktəbə görə fonemin əsas funksiyası fərqləndirmək-
dir, ancaq o sözlərin mənasını deyil, onların səs tərəfini, ifadə
planını və söz formalarını fərqləndirir. Fərqləndirmək üçün
fonemlərin özləri fərqlənməlidir¹⁶.

Biz yuxarıda bir və ya bir neçə FƏ-lə fərqlənən mor-
femləri şərh etdik. İndi isə fərqlənməyə xidmət edən digər
əlamətləri nəzərdən keçirək:

1. Dildə morfemlər hər hansı bir fonemin onlara artırıl-
ması ilə fərqlənirlər. Buna bəzən morfemin fonem tərkibindəki
fonemin sıfır fonemlə qarşılaşdırılması da deyirlər. Məs.,

Azərbaycan d.:

/dağ/: /aɣ/ - “dağ”: “ağ”, /yara/: /ara/ - “yara”: “ara”, /sarı/:
/arı/ - “sarı”-“arı”; /daz/: /az/ - “daz”: “az”; /dajı/: /ajı/ - “dayı”:
“ayı”; / badzı/ : /adzı/ - “baci”: “acı”; /bazar/ : /azar/ - “bazar”:
“azar” və s.

Alman d.:

/za:l / : /a:l/ - „Saal“ (zal); „Aal“ (ilan), / klæn/ : / læn/ -
„klein“ (kiçik): „lein“ (kiçiltmə şəkilçisi), /liç/: /iç/ - „lich“ (sifət

düzəldən şəkilçi): „ich“ (mən), /blo:s/ : /lo:s/ - „bloß“ sadəcə): „los“ (püşk, çöp) və s.

İng. d:

/ hæz/ : / æz/ - „has“ (malikdir): „as“ (kimi), / neim/ : /eim/ - „name“ (ad): „ame“ (məqsəd), /m_l/ : /milk/- „mill“ (un): „milk“ (süd), /s_l/ : /_l/ - „sing“ (oxumaq) : „ing“ (şəkilçi).

2. Dildə morfemlər fonemlərin müxtəlif düzümü ilə fərqlənirlər. Burada aşağıdakı yarım tipləri ayırmaq olar:

a) İki müxtəli fonemin qarşılaşması ilə fərqlənən morfemlər. Məs.

Azərbaycanca:

/quzu/ : /qurd/ - “quzu”: “qurd”, /sadə/ : /mədə/ - “sadə”, “vədə”, / sözlük/ : /düzlük/ - “sözlük”: “düzlük”, /dərs/ : /hirs/ - “dərs”: “hirs” və s.

Almanca. d. /balt/ : / ba_ηk/ - „bald“ (tezliklə): „Bank“ (bank); /traxt/ : / tra_ηk/ - „Tracht“ (geyim), „trank“ (içdi), /zant/ : /zaxə/- „Sand“ (qum): „Sache“ (şey);

İngilizca. d. /w_ʊmən/ : /s_ʌmən/ - “wuman”(qadın): „summon“ (tələb etmək) və s.

b) Üç heterogen fonemin birləşməsilə fərqlənən morfemlər. Məs.,

Azərbaycanca.

/yazmaq/ : /qırmaq/ - “yazmaq”: “qırmaq”, /düzmək/ : /örtmək/ - “düzmək”: “örtmək”, /gəzmək/ : /s_ʌlmək/ - “gəzmək”: “silmək”, /büzmək/ : /vermək/ - “vermək”: “büzmək”;

Almanca. d.

/flu:s/ : /gro:s/ - „Fluß“(çay): „groß“(böyük), /klaen/ : /braun/ - „klein“ (balaca): „braun“ (qəhvəyi) və s.

İngilizca. d.

/diə/-/hi:d/ - „deer“ (maral) - „heed“ (fikir vermək), /draid/ - /hould/ - (qurudulmuş)-(dəstək,qulp) və s.

c) Bütöv fonem tərkibilə fərqlənən morfemlər. Məs.:

Azərbaycanca. d.

/baş/ : /qoz/ - “baş”: “qoz”, /bi z/ : /ütü/ - “biz”: “ütü”, /din/ :

/gül/ - “din”: “gül”, /qala/: /kənd/ - “qala”: “kənd” və s.

Alm d.:

/ˈbant/ : /fɔlk/ - „Band“ (lent): „Volk“ (xalq), /bu:x/ : /tʌʃ/ - „Buch“ (kitab): „Tisch“ (stol), /naxt/ : /vi:zə/ - “Nacht” (gecə) : “Wiese” (çəmənlik) və s.

İng. d.: /wain/ : /fi:l/ - “wine” (şərab): “feel” (hiss etmək), /fa:st/ : /vaif/ - “fast” (tez): “wife” (arvad), /pɔ:t/ : /fʊl/ - “port” (liman): “full” (dolu) və s.

3. İfadə planında müxtəlif fonem düzümü ilə fərqlənən morfemlər. Məs.:

Azərbaycan d.:

/bərə/: /ərəb/, “bərə”: “ərəb”, /zaman/:/namaz/- “zaman”: “namaz”, /nəs/:/sən/- “nəs”: “sən”, /mən/:/nəm/- “mən”: “nəm”, /gül/: /lük/ - “gül”: “lük”, /ələk/: /kələ/- “ələk”: “kələ”, /sap/: /pas/- “sap”: “pas” və s.

Alm.d.:

/ro:t/ : /to:r/- „rot“(qırmızı): „Tor“(darvaza), /ma:l/ : /la:m/- „Mahl“(üyütmə): “lahm“(iflic), /to:t/ : /to:t/ : „Tod“(meyit): „to:t“(ölü), /no:t/ : /to:n/- „Not“(bəla): „Ton“(ton) və s.

İng.d.:

/let/ : /tel/- „let“(qoy): „tell“(demək), /pæn/ : /næp/- „pan“(tava): „nap“(uymaq), /faɪl/ : /laɪf/ - „file“(sıra,fayl): „life“(həyat), /faɪn/ : /naɪf/- „fine“(incə): „kneɪf“(bıçaq), /sʌm/ : /mʌs/- „sum“(bəzi): „mʌs“(səliqəsizlik) və s.

Beləliklə, yuxarıda verdiyimiz təsvirdən çıxış edərək morfemlərin eksponent fərqlənmələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Fərqlənmədə diakritik vahid kimi morfemin fonem tərkibindəki komponentlərdən biri çıxış etdiyi üçün buna komponent fərqi demək olar. Özü də fərqlənməni sübut edən qarşılaşma ya bir, ya iki, ya üç, ya fonemin olmaması, ya fonemlərin fərqli düzümü, ya da fonem tərkibinin tam fərqli olmasına əsaslanır.

Bu zaman komponent fərqi yanaşı (kontinuativ) və mə-

safəli (diskontinuativ) ola bilər. Müq. et:

Azərbay. d.	alm.d.	ing.d.
/buz/ – buz /boz/ – boz	/r u:f/ – Ruf (çağırış) /r u: t/ – ruht (istirahət edir)	/sʒ:v/- serve (xidmət etmək) /sʒ:f/-serf (kölə)

İkinci halda morfemin birinci fonemi oppozisiyanın hər iki üzvündə müxtəlif, ikinci və sonuncu iki fonemi eyni olur. Müq.et:

Azərbay. d.	alm. d.	ing.d.
/b ə l ə k'/ – bələk	/g e: b ən/ – geben (vermək)	/m^ðəs/ – mothers (ana-n)
/k ə l ə k'/ – kələk	/l e: z ən/ – lesen (oxumaq)	/f a: ðə s/ – fathers (ata-n)

2. Morfemlərin fərqlənməsi onun fonem tərkibindəki elementlərinin müxtəlif düzümü ilə bağlı olduğu üçün bu fərqlənməni struktur fərqlənmə adlandırmaq olar. Burada da yanaşı və məsafəli fərqləndirmədən danışmaq olar. Müq.et:

Kontinuativ:

Azərbay.d.	alm.d.	ing.d.
1 234 5	12345	123
namaz – namaz	/n e:be l/ – Nebel (duman)	/p æ n/ pan (tava)
54321 z a m a n – zaman	54321 e:bə n -leben (yaşamaq)	/n æ p-nap (diz)

Diskontinuativ:

Azərbay. d.	alm. d.	ing. g
123	1 2 3 4	ing.d.
say	kram – Kramm	1 2 3
yas	mark – Mark (mark)	/tel/ - tell (demək)
3 2 1	4 3 2 1	/let/ - let (qoy)
		3 2 1

B

B;

E

3. Morfemlərin fərqlənməsi komponent-struktur əlamətlərə söykənir, çünki bu fərqlənmə bir tərəfdən komponentlə, digər tərəfdən isə morfem tərkibində eyni fonemlərin müxtəlif düzümü ilə bağlıdır. Burada da kontinuativ və diskontinuativ tiplərdən danışmaq olar. Müq. et:

Kontinuativ:

Azərbay.d.	alm.d.	ing.d.
Tarix – /tarix/ Ratin – /ratin/	/ha:zə/ -Hase(dovşan) /zɫqna:l/ – Sıqnal (sıqnal)	/sli:p/ – sleep (yatmaq) /pli:s/ – please (buyurun)

Diskontinuativ

Azərbay.d.	alm.d.	ing.d.
xalq - /xalq/ Qarı - /qarı/	Kürbis /kyrbɫs/(boranı) Rücken /rykən/(kürek)	Water - /ˈwɔ:ðə/(su) Walker- /wɔ:kəl/(səyyah)

/x/ və /a/, /a/ və /l/, /l/ və /k/ qarşılaşmaları bilavasitə yanaşı gəlir, yeni seçmə prosesində onlar bir-birinin yanında gəlir. Ancaq heç vaxt ola bilməz ki, eyni fonem iki dəfə gəlsin. Bunun əksinə olaraq /x/ və /l/, /a/ və /g/ məsafəli qarşılaşmada gəlirlər, başqa sözlə, bu fonemlərdən heç biri digərinin yanında gələ bilməz.

Beləliklə, biz morfemlərin fonoloji cəhətdən fərqlənməsinin tipologiyasını verməyə çalışdıq. Əlbəttə, dilin bütün morfemlərini bu baxımdan tədqiq etmək maraqlıdır, lakin o ciddi və uzun vaxt tələb edən bir məşğuliyyətdir. Bizim burada verdiyimiz təsnifat başqa bölgüləri, məs., morfemlərin aksentoloji bödgüsünü istisna etmir. Bizim bölgü praktik cəhətdən əlverişlidir, çünki o dilin morfem tərkibini asan öyrətməyə imkan verir.¹⁷

III. 3. Morfemlərin semantik təsviri

Morfemlərin semantik baxımdan təsviri onların variativliyinin mühüm cəhətlərini açıb göstərməyə xidmət edir ki, bu da, adətən, forma ilə mənanın əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsində mühüm mərhələ təşkil edir. Dilçilər semantik variativliyi müəyyənləşdirəndə iki qrupa bölünürlər. Bir qrup dilçi belə hesab edir ki, morfemlərin vəhdəti onların funksiya vəhdətilə şərtlənir, yəni məna eyniliyi varsa, forma və ya eksponentin xarakteri elə bir əhəmiyyət kəsb etmir. German dillərində imperfekti bildirmək üçün zəif fellər şəkilçidən (məs., alm.d.: /ete/- /frage/ (soruşdu), /lernte/ (öyrəndi), ing.d. /asked/ (soruşdu), /learned/ (öyrəndi), qüvvətli fellər isə əməliyyat morfemlərindən, yəni fel kökündə fonem əvəzlənməsindən istifadə edirlər. (Məs., (alm.d./la:s/(oxudu), ing.d./tuk/(götürdü). Digər alimlər isə, xüsusilə sovetlər birliyindən olan alimlər, belə güman edirlər ki, eyni morfemin variantlarından o zaman söhbət gedə bilər ki, funksiya vəhdəti və ya məna eyniliylə bərabər eksponentlər arasında müəyyən əlaqələr olsun: eyni tipdən olmaq, mövqe eyniliyi, fonemlərin ardıcıl əvəzlənməsi və s.¹⁸ Funksiya vəhdətində formal əlaqə yoxdursa, o zaman omosemiyadan danışmaq olar.

Ümumiyyətlə, forma ilə məzmunun əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsində V.Skaliçka omonimliyin və omosemiyanın rolunu xüsusi qeyd edir ¹⁹.

Morfemlərdə, xüsusilə şəkilçi morfemlərdə omonimlik geniş inkişaf etmişdir. Məs.:

Azərbaycan d. /-lu/- /duz+lu/;

alman d. /-er/ -/gut+er/ (cins şəkilçisi);

ing.d. /fish+er/(balıqçı);

rus d. /кист+jy/

/oğuz+lu;/gut+er/ (hal şəkilçisi); long+er/(daha uzun); /тел+ом/

/od+lu;/ /Lehr+er/ (sözdüzəldici şəkilçi); /гор+ож/ və s.

Bunları bir qayda olaraq omosemlər adlandırırlar. Demə-

li, müxtəlif formalı, lakin eyni mənalı morfemləri omosem morfemlər adlandırmaq olar.

Omonim morfemlər isə rus dilində kiçiltmə mənası verən şəkilçi, həm də ümumi şəkildə əlamətin daşıyıcısı mənasında çıxış edə bilər. Məs., /ruç+ka/, ancaq /dvustvol+ka/ və ya /s/so/ həm yuxarıdan aşağı, həm də bir nöqtədə birləşdirmə mənasında çıxış edir. Müq. et:

/спрыгнуть/, ancaq /скрепить⁹ və s./komsomolka/(qız), komsomolka/(qəzet)

Nəhayət, çoxmənalı morfemləri də fərqləndirmək lazımdır. Məs.: alm. d. /aus/ hərəkətin sonunu və yerini, məkanın axırıncı nöqtəsini bildirir. /auslesen/ (oxuyub qurtarmaq) – /ausgang/ (çıxış) və s.

Müstəqil morfemləri semantik cəhətdən təsvir etmək olduqca çətin və mürəkkəb işdir. Biz aşağıda bir neçə misalla bu semantik təsviri vermək istədik. Mənanın komponent təhlili son zamanlar geniş vüsət almışdır. Bu təhlilə əsasən, hər bir morfemin məna komponentləri-semləri tapılır və onların tərkibi sadalanmaqla müəyyən edilir. Məs., /adam/ morfemi aşağıdakı kimi təhlil edilir:

+canlı/cansız

+insan/heyvan

+goca/cavan/uşaq

+kişi/qadın

+savadlı/savadsız

+məşğul/işsiz

+temperamenti (xolerik, sanqvinik, fleqmatik)

Beləliklə, biz bu əlamətləri sıralayaraq adam haqqında tam təsəvvür əldə edə bilərik. /Adam/ canlı olmalı, insandır, cavandır, kişidir, akademikdir (yazıb oxuya bilir, intellekti var), işsizdir, fleqmatikdir. Biz bu əlamətləri sadalamaqla /adami/ müəyyənləşdirə və onu başqa morfemlərdən fərqləndirə bilərik. Hər bir sem ən kiçik məna ünsürüdür²⁰.

Beləliklə, dildəki bütün müstəqil morfemləri semlərə görə təhlil etmək olar.

III.4. Fəslə dair ədəbiyyat və qeydlər

1. Bu və sonrakı bölmə müəllifin 2003-cü ildə rus dilində çap etdirdiyi məqalənin əsasında yazılmışdır. Ф.Я.Вейсалли. Об одном способе описания морфем языка. Dilçilik:problemlər və mülahizələr. Prof. F.Y.Veysəllinin (Yadigarın) 60 illik yubileyinə həsr olunmuş toplu. Bakı, "Mütərcim", 2003, s.141-153.

2. Н.С.Трубецкой. Некоторые соображения относительно морфонологии. В кн. "Пражский лингвистический кружок"8 78 ; 886s8 ; 888ax həmçinin: Ф.Я.Вейсалли. Об одном способе описания морфем языка. Dilçilik: problemlər və mülahizələr Prof. F.Y.Veysəllinin (Yadigarın) 60 illik yubileyinə həsr olunmuş toplu. Bakı, "Mütərcim", 2003, s.147-148; V.Skaliçka öz nəzəri müddəalarına sadıq qalaraq morfonologiyanın vəzifələrini belə müəyyənləşdirir:

a. Səmlərin morfoloji strukturu haqqında təlim;

b. Onların fonoloji strukturlarının qeyri-müəyyənliyi haqqında təlim;

c. Səmlərin qeyri-müəyyənliyinin funksional cəhətdən işlənməsi haqqında təlim. Bax: В.Скаличка. Göstərilən əsəri, s.148.

=8 F.Y.Veysəlov (Veysəlli) və b. Eksperimental fonetika.II, Bakı, 1981, s. 35-78. 1960-cı ildə çapdan çıxmış "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə 60 mindən artıq söz toplanmışdır. Onlardan 1237-si birhəcalı sözlərdir. Bu da lüğətdə verilmiş bütün sözlərin 2.06 %-ni təşkil edir. Yenə orada, s.51.

4. V – şərti olaraq saiti, K – isə samiti bildirir.

5. Ф.Я.Вейсалов(Вейсалли).О дифференциальных и интегральных признаках фонемы. "Уч. записки АПИРЯЛ", серия XX1, № 2, Баку, 1975.

8 P8Q|, m%8 z|knt vnt o N8ku|şo sv Lo|ont o no| K, }n|, nu|ol oxo no} No, }nt ox8 Loşäqo %o| kvqowoskox] z|knt r oy|8 8Zy%kx6; CA: 6}8; >8Fonemin distinktiv (fərqləndirici) funksiya daşması haqqında ideya akad. L.V.Şerbaya məxsusdur, özü də bunu L.V.Şerba, F.Qruşanın dediyi kimi, P.Passinin deyil, öz müəllimi İ.A.Boduen de Kurtenenin təsirinin nəticəsi kimi işləyib hazırlamışdır. Bax: Ф.Я.Вейсалли. Об одном способе..., s.145.

7. Poşalı alim P.Qruşa yazır: "Onun (İ.A.Boduen de Kurte-

nenin – F.V.) psixoloji mövqeyi fonoloji ideyaların sonrakı inkişafına elə bir təsir göstərməyib”. Göstərilən əsəri, s. 14.

8. R.Jakobson. Kazanskaya szkola lingvistik i jej mesce w zvviatowum rozvvoju fonologi. İPİJ, 1960, s.3-34.

9. Ф.Я.Вейсалли. Об одном способе..., s. 145. Həmin müəllif, Struktur dilçiliyin əsasları. I, Bakı, 2005, s. 181-191.

10. Yenə orada.

; ; 8Ф.Я.Вейсалли.Об одном способе..., с. 145.

12. F.Yadigar (Veysəlli).German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003.

13. Bu sözlərdən bəzisi mənşəcə dilimizə xas olmayan sözlərdir, ancaq onlar bu gün Azərbaycan dilində gen-bol işlənir. Вах: Ə.Əfəndizadə. Orfoqrafiya-orfoepiya...lüğəti (kompleks lüğət). Bakı, 1989, s. 7.

14. Ф.Я.Вейсалли.Об одном способе..., s. 147.

15. F.Yadigar(Veysəlli).German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, s. 278.

16. F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı, 2005; Л.Р.Зиндер. Общая фонетика. М., 1979.

17. Ф.Я.Вейсалли.Об одном способе...s. 147-149.

18. Ю.С.Маслов. Göstərilən əsəri, s.156.

19. В.Скаличка. Асимметричный дуализм языковых единиц. ПЛК, М., 1967, с.120.

20. Z|y| ɔwo no| Lono, ~ xq , xn Uywl xɔ|l k|uos ~ sv No, ~ π ox8Qo} kw ~ onku ~ xDZ|y|βN|8Q8RoV ~ ɔ8Voz%~6; CA8

IV. ŞƏKİLÇİ MORFEMLƏRİN TƏHLİLİ

IV. 1. Ümumi qeydlər

Ənənəvi dilçilikdə dildəki sözləri nitq hissələrinə görə təsnif edəndə sintaktik və semantik əlamətlərlə yanaşı həm də morfoloji əlaməti əsas götürürdülər. Bu zaman isim, sifət, fel, say, əvəzlik və zərf dəyişkən sözlər hesab edilirdilərsə, bağlayıcı, qoşma, sözünü və nidalar dəyişməyən nitq hissələri adlandırılırdılar. Dəyişən nitq hissələri cümlə üzvləri yerində çıxış edə bilirlər, ancaq dəyişməyənlər bu funksiyanı yerinə yetirə bilmirlər. Buraya semantik kriteriyanı da əlavə edirdilər, yəni əsas nitq hissələri konkret nəyisə bildirdiyi halda, köməkçi nitq hissələri yalnız xidməti vəzifələri yerinə yetirirlər. Müasir dilçilikdə bu bölgü paradiqlər üzrə aparılır, yəni danışq aktında bir-birini əvəz edən və ya bir-birinin yerində gələ bilən sözlər eyni klassa aid edilirler.¹

Məs., /Mən kitab aldım// cümləsində boş qalan yerləri isim, zaman və ya yer zərfile (kimdən, haradan, kim üçün suallarına cavab verən sözlərlə) doldurmaq olar. Digər bir yanaşmaya görə bir morfemin və ya sözün müxtəlif formaları paradiqm adlandırılır². Məs., ismin hallarının müvafiq şəkilçilərini qəbul edən sözlər onun hal paradiqmını təşkil edir.

Deməli, söz və morfemlərin klasslara bölünməsi həm də onların morfoloji göstəricilərilə müəyyən edilir. Deyək ki, isim adı altında gələn bütün avtosemantik morfemlər həm düzəltmə, həm də dəyişmə paradiqmi əmələ gətirərək şəkilçi morfemləri qəbul edib öz klasslarını artırabilirler.

IV .2. Sözdüzəldici şəkilçi morfemlərin təhlili

Deyildiyi kimi, şəkilçi morfemlər iki cür olur: forma və ya sözdüzəldən morfemlər və forma və ya sözdəyişdirici morfemlər.

Son tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dilində təqribən 120 sözdüzəldici şəkilçi morfem var³.

Onları aşağıda veririk: /-lıq/⁴, /-lı/⁴, /-sız/⁴, /-çıl/⁴, /-(j)ıclı/⁴, /cıq/caq,ca/, /casına/cəsinə/, /-gil/, /-ma/mə/, /-ış/⁴, /-kıl/⁴, /-(j)ıl/⁴, /-daş/, /-aq/ıq/, /-ək/ik/, // -a/ə/, /-c/, /-(a)ş/əş/, /-(a)n/ən/, /-cıl/cil/, /-duruq/, /-sal/, /la/, /-duz/, /-ey/, /-tuq/, /-axay/, /-(ı)mtıl/⁴, /-(ı)mtraq/, /-sov/ımsov,soy/ ,/raq/rək/, /-şın/şin/, /-ısqal/, /-vari/, /-ıltı/⁴, /-çaq/caq/, /-çılq/cıq/, /-ça/ca/, /-l/, /-mal/, /-mur/mar/, /-man/mən/, /-qar/, /-(a)q/k/, /-laq/daq/, /, /-saq/, /-anaq/ənək/, /-qa/qıl/, /-ov/-öv/, /ovul/, /-ıl/⁴, /-a/ə/, /-ılı/, /-ac/(ı)nc/, /-qac/, /-(ı)t/, /-tı/⁴, /-dıl/, /-ıntı/⁴, /-ım/⁴, /-maq/mək/, /-qan,-ağan,(j)an, qın, (ı)n/, /-qan,ğan,kən.gən/, /ağan/əyən, ığan, /-jağan/(j)əyən/, /an/ən/yan/yən/, /-(j)qın/, /ğın/, /-(ı)n/⁴, /-lan/, /ar/ər/, /yar/yər/, /-(j)acaq/(j)əcək/, /-mış/⁴, /-dıq/⁴, /-malı/məli/, /-mac/, /-macan/, /-arıəri/, /-cam/, /-ıl/.

Onları variantlılığına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Təkvariantlı sözdüzəldici şəkilçilər:

/ir/ (gəlir), /ıc/ (ayrıc), /pərəst/ (şöhrətpərəst), /pərvər/ (vətənpərvər), /xah/ (xeyirxah), /bər/ (dilbər), /saz/ (saatsaz), /ji/ (filoloji), /tik/ (publisistik), /vi/ (dairəvi), /xana/ (aşxana), /xor/ (dilxor), /dar/ (ambardar), /kar/ (bəstəkar), /baz/ (aşbaz), /keş/ (qayğıkeş), /gər/ (zərgər), /gil/ (Əhmədgil), /laq/ (qumlaq), /lam/ (sağlam), /il/ (fiziki), /ej/ (güney), /ban/ (bağban), /şünas/ (dilşünas), /daş/ (vətəndaş), /dzc/ (sevinc), /mik/ (kəsmik), /sal/ (qumsal), /sul/ (yoxsul), /man/ (gocaman), /uluş/ (doğuluş), /caq/ (utancaq), /aq/ (qonaq), /at/ (məlumat), /ət/ (sədaqət), /stan/ (gürcüstan), /iyyə/ (nəzəriyyə), /izm/ (sosializm), /ist/ (realist), /ik/ (plastik), /gə/ (döngə), /gədz/

(süzgəc), /ə/ (döngə) /iyyət/ (şəxsiyyət), /iyyat/ (iqtisadiyyat), /um/ (maksimum), /lək/ (dişlək).

Bu morfemlərin əsas xüsusiyyəti odur ki, onlar qoşulduqları kökün saitinə müvafiq təkcə /keş/, /mik/, /gər/, /ey/, /lək/, /ir/, /pərəst/, /pərvər/, /vi/, /gil/, /il/, /ət/, /iyyə/, /gəl/, /gədz/, /iyyət/ şəkilçilərində sait incə olduğundan onlardan qabaq gələn samit də yumşaq deyilir, tələffüz olunur. Sözsüz ki, bu cür tələffüz kök saitindən çox asılıdır. Ancaq bu heç də hər zaman belə olmur. Məs., /əmək/ sözündə hər iki hecadə sait incədir. Ancaq ona /dar/ və ya /daş/ şəkilçiləri qoşulduqda bu şəkilçidəki nə /d/, nə /r/, nə də /ʃ/ samitləri incələşmir, çünki şəkilçinin saiti qalındır. Bu cür vəziyyəti biz /iʃbaz/, /dixor/, /ermənistan/ və s. sözlərində də müşahidə edirik. Bəzən bunun əksi də müşahidə olunur. Məs., söz qalın saitlə bitərsə də, ona əlavə olunan şəkilçi ya bir incə saitdən, ya da incə saitli hecadan ibarət olur. Məs., /məneviyyat/, /ʃirvani/, /dilməndz/ və s. Bu şəkilçilərlə düzələn sözlərdə dodaq ahənginin də pozulması müşahidə olunur. Məs., /gumlag/, /gumsal/, /guşxana/, /dilʃünas/, /dixor/ və s. kimi sözlərdə şəkilçinin söz kökündəkindən dodaq ahənginə görə tamam başqa fərqli saitə malik olması dediklərimizi bir daha sübut edir.

Çox maraqlı məqaləsində C.Əhmədov (1939-) dəyərli ümumiləşmələr aparır və yazır: “Onların (təkvaryantlıların-F.V.) çoxkvaryantlılardan sonra işlənməsi müşahidə olunmur. Bunun nəticəsidir ki, çoxkvaryantlı şəkilçilər ardıcılığı pozulmur”.⁴

Bu şəkilçilərlə düzələn sözlərin eksponent variativliyini təmin edən amillərdən biri də şəkilçilər qoşularkən fonem əvəzlənməsinin baş verməsidir. Məs. /fizik/-/fiziki/, biolok/-/bioloʒi/, /gumlax/-/gumlaya/, /boyanax/-/boyanaya/, /kəsmik/-/kəsmiji/, /lək/-/ləki/ və s. şəkilçilərində /k/-/k'/, /k/-/ʒ/, /x/-/x'/, /k/-/j/ avtomatik fonem əvəzlənmələri baş verir.

2. İkvaryantlı şəkilçilər. Buraya an/kən/, /ma/mə/, /ar/ər/,

/sa/sə/, /maz/məz/, /dakı/dəkil/, /aɣan/əjən/, /arı/əri/, /laş/ləş/, /imsə/ümsə/, /al/əl/, /g/k/, /lan/lən/, /ki/ki/, (ı)⁴, /tʃa/tʃə/, /ag/ək/, /la/lə/, /dza/dzə/, /dzasına/dzəsinə/, /adzaq/ədzək/, /an/ən/, /a/ə/, /dzaq/dzək/, /ın/in/, /id/ad/, /aʃ/əʃ/ daxildir.

Məs., /çalışqan, sürüşkən, axarı/ötəri/, yansa/gəlsə, atma/siyirmə, alınmaz/bölünməz, bakıdakı/vətəndəki, ağlayan/güləyən, dəftərçə/bağça, ələk/dalaq, asanca/sadəcə, yanar/gülər, qorxaq/ürkək, qarala/şirələ, dalayacaq/diyircək, keçid/öyüd, çalışqan/sürüşgən, qorxaqcasına/ xəfifcəsinə , alacaq/gələcək, biçənək/dağınıq/ və s.

İkivariantlı şəkilçilərdə qalın və incə saitli şəkilçinin gəlməsi kökün axırıncı saitinin qalın və incə olmasından asılıdır. Bu zaman heç cür ola bilməz ki, kökündə /a/ saiti olduğu halda, şəkilçidə /ə/ olsun.

Maraqlı burasıdır ki, bu şəkilçilərdə kipləşən-partlayışlı samitlərdən /p/, /t/, /k/ heç biri işlənmir.

3. Azərbaycan dilində sözdüzəldici şəkilçilərin böyük qismini dörd variantlı şəkilçilər təşkil edir. Bunlar aşağıdakılardır:

(-lı)⁴, (lıq)⁴, (ış)⁴, (ım)⁴, (ı)⁴, (ıq), (sız)⁴, (çı)⁴, (ış)⁴, (ıltı)⁴, (tı)⁴, (gı/ği)⁴, (ıq)⁴, (ıntı)⁴, (qın)⁴, (mış)⁴, (cığaz)⁴, (ıcı)⁴, (ıncı)⁴, (al)⁴, (inc)⁴, (ıl)⁴, (ın)⁴, (dir)⁴.

Dördvariantlı şəkilçilərin kök saitlərilə şərtlənməsini aşağıdakı sxem aydın göstərir:

	Saitlər	
kökdə		şəkilçidə
/a/, /ı/		/a/, /ı/
qapı		-çı
qal		-malı
baha		-lı
ağa		-lıq
məna		-sız

çix	-ıntı
az	-ğın
al	-ış
sat	-qın
nar	-ıncı
sarı	-mtıl
qara	-şın
qız(dır)	-ıcı
<i>/o/, /u/, /ö/, /ü/</i>	<i>/u/, /ü/</i>
soyu	-ducu
ötür	-ücü
duz	-lu
quş	-çu
göz	-lü, süz, lük
üz	-süz, üzlü, lük
<i>/ə/, /i/, /e/</i>	<i>/i/, /ə/</i>
dəmir	-çi
iş	-çi/siz, lə
ev	-siz
əkin	-çi
düş(ün)	-cə

Soyadlarda

Vəli	-(y)ev
Piri	-(y)ev
<i>/u/, /a/</i>	<i>/o/</i>
Axund	-ov
Pənah	-ov

Ancaq bu qaydadan kənara çıxma halları da vardır.

Məs.,

Veysəl	-ov
Səlim	-ov
Səmənd	-ov

Deməli, sonu samitlə bitən adlara soyad şəkilçisinin tərkibində /o/, saitlə qurtaranlarda isə /e/ işlənir.

Sözdüzəldici şəkilçilər samitlə bitən miqdar saylarına qoşulduqda (-ıncı)⁴, saitlə bitən saylara qoşulduqda isə (-nci)⁴ variantda işlənir. Müq. et: /altı+ncı/, /əlli+nci/, ancaq /on+uncu/, /beş+inci/, /yüz+üncü/ və s.

/-j/ morfemi kökü saitlə bitən fellərə saitlə başlayan şəkilçi əlavə olunanda birləşdirici rolunu oynayır. Müq. et:

/gəl+əndə, ancaq /ələ+y+əndə/
/al+anda/ /ağla+y+anda/
/gəl+ərək/ /ələ+y+ərək/
/al+araq/ /ağla+y+araq/ və s.

C.Əhmədov adı çəkilən məqaləsində /n/ və /j/ samitlərini morfem kimi müəyyənləşdirməyə əsas görmür, onları morfemlərdən birinin tərkib hissəsi kimi götürənlərlə həmrəylik bildirir⁵.

Ancaq /n/ və /j/-nin daşdıqları linqvistik funksiya iki morfem birləşdirmək olduğundan onları birləşdirici morfem kimi dəyərləndirmək düzgün olardı. Alman və rus dillərində də belə birləşdirici morfemlərə rast gəlmək olur. Məs., /lant+man/ (kəndli), ancaq /lant+s+man/ (həmyerli), /vad+a+pra+vot/ və s.

Təkvaryantlı şəkilçi morfemləri fonem tərkibinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Təkvaryantlı şəkilçilər yalnız bir fonemdən ibarətdir: //i/, /ı/, /dʒ/, /b/. Məs., /Şirvani/, /zərdabi/, /riyazi/, /filoloji/, /ruhi/, /ani/, /çəki/, /dolab/, /turşu/, /qorxu/, /sancı/, /ölü/, /yazı/, /dolu/, /yumru/, /qazanc/, /tixac/, /sevinc/, /söykənc/ və s.

İkifonemliilər: /a/ə/, /ça/çə/, /an/ən, /ma/mə/, /ar/ər/, /ca/cə/, /aq/ək/, /la/lə/, /aş/əş/, /ov/(y)ev/. Məs., /yanar/gülər/, /,başla/işlə/, /daral/genəl/, /alma/gəlmə/, /kitabça/dəftərçə/, /yanar/gülər/, /qonaq/hürkək/, /astaca/sadəcə/, /yazan/gələn/, /qumaş/günəş/ və s.

Üçfonemli şəkilçilər daha çoxdur. Onların da əksəriyyəti ərəb və fars mənşəli şəkilçilərdir. Onların tərkibində bir qayda

olaraq sonorlardan, yəni /m/, /n/, /l/ və /r/ samitlərindən biri iştirak edir. Müq.ət:

/hesab+dar/, /sənət+kar/, /dil+xor/, /qum+laq/, /yox+sul/, /dül+gər/, /bağ+ban/, /kəs+mik/, /qum+sal/, /qoca+man/, /sağ+ləm/, /diş+lək/, /əli+gil/. Ancaq /utan+caq/, /quş+baz/, /əmək+daş/ sözlərindəki şəkilçilərdə bu samitlərdən heç biri gəlməyib.

Təkvaryantlı morfem şəkilçilər dörd və daha artıq fonemdən ibarət ola bilərlər. Buraya /xana/, /uluş/, /şünas/, /pərəst/, /pərvər/ kimi şəkilçilər aiddir.

İkvaryantlı şəkilçilərin də fonem tərkibi diqqəti cəlb edir. Əksər şəkilçilər (a/ə istisna təşkil edir) iki və daha artıq fonemlidir: /maz/məz, ağan/əyən, daki/dəki, casına/cəsinə və s.

Göründüyü kimi, bu şəkilçilərdə də bəzi istisnalar olmaqla samitlərdən /m/, /n/ və /r/ mütləq iştirak edir.

Dördvaryantlı şəkilçilər ən azı bir, ən çoxu isə dörd fonemdən ibarətdir.

Təkfonemlilərə misal olaraq göstərə bilərik:/l⁴. Məs., /qorx+u/, /öl+ü/, /yaz+ı/, /çəki/.

İkifonemlilərə misal olaraq bunları göstərmək olar:

/-çil⁴. Məs.:

/araba+çil/, /əkin+çil/, /cüt+çü/, /yol+çu/ və s.

/-ış/. Məs.: /alış/, /veriş/, /vur+uş/, /çök+üş/ və s.

/lı⁴. Məs.: /yara+lı/, /səy+li/, /od+lu/, /öküz+lü/ və s.

/-ik⁴. Məs.: /dəl+ik/, /yan+ıq/, /ört+ük/, /poz+uq/ və s.

/ın⁴. Məs.: /ax+ın/, /çək+in/, /soy+un/, /öy+ün/ və s.

Dördvaryantlı şəkilçilərdən aşağıdakılar üçfonemlidirlər:

/cıq⁴. Məs.: /almacıq/, /gəlincik/, /oduncuq/, /üzçük/ və s.

/sız⁴. Məs.: /aman+sız/, /fər+siz/, /göz+süz/, /qol-suz/ və s.

/lıq⁴. Məs.: /baş+lıq/, /ət+lik/, /ot+luq/, /süt+lük/ və s.

/qın⁴. Məs.: /sat-qın/, /sol+ğün/, /süz+gün/, /əz+gin/ və s.

/miş⁴. Məs.: /yat+miş/, /quru+muş/, /sür+üş+müş/, /it+miş/ və s.

Dördvaryantlı dördfonemli şəkilçilər bunlardır:/-ıntı⁴ və

/ıltı/⁴. Müq. et: /sıx+ıntı/, /çök+üntü/, /boğ+untu/, /sək+inti/ və /xış+ıltı/, və s.

Yuxarıdakı misallar göstərir ki, bu şəkilçilərdə bir qayda olaraq sonorlardan biri iştirak edir. Yalnız /-aq/⁴, /-sız/⁴, /-çıl/⁴, /-ış/⁴ şəkilçilərində sonant iştirak etmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözdüzəldici morphem şəkilçilərin fonem tərkibi və strukturu onların kök və əsaslara birləşməsində həlledici rol oynamır. Əsas rol oynayan kök və əsasın son hecasındakı saittir. Bu da həmahəngliyin bir zirvəsidir⁶.

Sxematik olaraq bunu belə göstərmək olar:

Kökün və ya əsasın son hecasının saiti şəkilçinin saiti

/a/ /ı/ /a/,/ı/

/o/ /o/

/u/ /u/

/ə/ /a/,/ə/,/i/

/i/ /i/,/ə/

/ö/ /ü/,/ə/

/ü/ /ü/

/e/ /i/,/ə/

Bunları dodaq və qeyri-dodaq əlamətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

/a/ /a/,/ı/, /e/,/ə/, /i/

/ı/

/e/

/ə/

/i/

/o/ /o/, /u/,/ü/,/ö/

/u/

/ö/

/ü/

IV. 3. Sözdəyişdirici şəkilçi morfemlərin təhlili

Azərbaycan dilində sözdəyişdirici şəkilçi morfemlər bunlardır:

1. Cəm şəkilçiləri: /lar/lər/.
2. Hal şəkilçiləri: təkdə/cəmdə- /-(ı)n⁴, /a/ə/, /-i/i/, /-da/də/, /-dan/dən/, /-ya/yə/, /u/(n)ı⁴8
3. Mənsubiyyət şəkilçiləri: /-ım⁴, /-ımız⁴, /-ı⁴, /-sı⁴
4. Felin zaman şəkilçiləri:
 - a) indiki zaman şəkilçiləri: /-(j)ır⁴
 - b) şühudi keçmiş zaman şəkilçiləri : /-dı⁴
 - c) nəqli keçmiş zaman şəkilçiləri : /-miş⁴
 - ç) gələcək zaman şəkilçiləri: /-ar/ər/, /-(j)acaq/ (j)əcək/.
5. Felin formaları:
 - a) lazım forması: /-(j)ası/(j)əsi/
 - b) vacib forması: /-malı/məli/
 - c) şərt forması: /--sa/sə/
 - ç) arzu forması: /-(y)a/(y)ə/
6. Felin növ şəkilçiləri:
 - a) məchul növ şəkilçisi: /-(y)ıl⁴
 - b) qayıdış növ şəkilçiləri: /-(j)ın⁴, /-ıl⁴
 - c) icbar növ şəkilçiləri: /-dır+t⁴, /-t/
 - ç) qarşılıqlı növ: /-ış⁴, /-aş/-əş/, /-ş/
7. Feli bağlama şəkilçiləri: /-araq/ərək/, /-ıb⁴, /-anda/əndə/, /-alı/əli/.
8. Feli sifət şəkilçiləri: /-(j)an/(j)ən/, /-miş⁴, /-ma/mə/, /-dıq⁴, /-acaq/əcək/, /ar/ər/, /ası/əsi/, /malı/məli/.
9. Məsdər şəkilçiləri: /maq/mək/.
10. Təsirli və təsirsiz növ şəkilçiləri: /-t/, /-iz⁴.
11. Şəxs sonluqları: təkdə cəmdə
I /-(j)am/ (j)əm/ /-(j)ıq⁴
II / -san/-sən/ / -sınız⁴
III / -dir⁴ / -lar/lər/
Şühudi keçmişdə I / -dı⁴+m / -ıq⁴

II	+n	/-nız/ ⁴
III	#	/lar/lər/
Nəqli keçmişdə	I	/-miş/ ⁴ +/am/əm/ /-ıq/ ⁴
II	/-miş/ ⁴ +/san/sən/	/-sınız/ ⁴
III	/-dı/ ⁴	/-lar/lər/

12. Sifətin dərəcə şəkilçiləri: adi dərəcə: /raq/rək/
müqayisə dərəcəsi: /-ımtıl/⁴ , /-təhər/, /kimi/
üstünlük dərəcəsi: /lap/, /ən/, /daha/, /qıp/, /yam/, /şın/,
/açıq/, /-ca/.

Say şəkilçiləri: /-cə/, /-ncı/⁴ / /-ıncı/⁴ , /-lık/⁴ , /-dan/dən/,
/da/də/, /gə/.

13. Əvəzlik şəkilçiləri isə bunlardır: /-imki/⁴ , /-ün/, /üm/, /-
ümüz/, /ünüz/, /ləri/.

Sözdəyişdirici şəkilçilər də həmahəngliyə rəğmən gah iki, gah da dördvariantlı olurlar. Bəzən tək bir samit şəklində də çıxış edən şəkilçilərimiz vardır. İkivariantlılarda /-a/ə/ və ya /ı/i / qarşılaşmaları, dördvariantlılarda isə /ı.i.u.ü/ saıtlərindən ibarət şəkilçilər işlənir. Kökü saıtlə bitən sözlərə qoşulan şəkilçilərdə mütləq /j/ samiti əlavə olunur. Şəkilçilərin əksəriyyə-tində sonorlardan biri mütləq iştirak edir⁷.

Beləliklə F.Kazımovun (1925-1989) Azərbaycan dilində sözlərdə saıtlərin aparıcı rol oynaması fikrinə şərik çıxırıq⁸.

Bundan fərqli olaraq isə rus dilində sərt və yumşaq sa-mit korrelyasiyalari aparıcı rol oynayır. Bu dildə samit təyin-
edən, saıt isə təyin olunandır. Dilarxası saıtləri arxa sıra, dilortası saıtləri isə orta sıra saıtlərini şərtləndirir.

IV. 4. Morfemlərdə fonem əvəzlənmələri

Fonem əvəzlənmələri morfem daxilində olduğundan N.S.Trubeskoy bu məsələni morfonologiyanın və ya fonomor-fologiyanın ixtiyarına buraxırdı. Azərbaycan dilində problemin öyrənilməsi bütövlükdə qrafikaya hesablanıb. Odur ki, adətən /g/--/ğ/ --/k/ əvəzlənməsindən danışılır, halbuki real tələffüzdə bu nə /g/ deyil, /x/-dir, /k/ deyil /k'/-dir. Nəzərə alsaq ki, söz

sonunda /g/ və ya/k/ yox, /x/ və /k'/ kimi realizə olunur, onda əvəzlənmə belə olacaq:

/x/ ----/ γ /, yəni novlu samit novlu ilə əvəzlənir.Müq.et:
/gonax/-/gonaxa/,/uçux/-/uçuxu/;

/k'-/j/, yəni burada da novlu samit novluya keçir. Müq. et: /külək'--/küləjə/, /biçənək'--/biçənəji/ və s.

Elə fikrimizcə, bu əvəzlənmə /jatax/--/yatayan/, /kəs-mək,--/kəsəjən/,/küsmək'--/k'üsejən/, /duymax/--/duymayım/, //gəzmək'--/gəzəjən/ misallarında da eyni qəbildəndir. Ümumiyyətlə, şəkilçinin qoşulmasında saitin keyfiyyəti deyil, sırası həlledicidir. Qalın sait qalını, incə sait isə incəni tələb edir. Müq. et:

/qız+dızıyaz/, ancaq /ev+dzıjəz/

/ana+dızıyaz/, ancaq /mən+dzıjəz/ və s.

Şəkilçilərin qalın və incə tonda köklənməsini hələ Ə.Dəmirçizadə (1909-1979) orfoqrafik qaydalarda müəyyən etmişdi. Ancaq o, kar və cingiltili samitlərlə bitməni şərt kimi götürdü⁹.

Arxa sıra saitli hecalarda “γ”, ön sıra saitli hecalarda isə “k” yazılır. Məs.: “yapışqan”, ancaq /döyüş+kən/. Eynilə o, cingiltili samitlərlə bitən sözlərdə “ğ”, və “g”-nin yazılışını izah edir. Məs.: /gudur+yan/, ancaq /sev+gi/ və s. C. Əhmədov isə haqlı olaraq məsələnin bu cür qoyuluşu ilə razılaşmır¹⁰.

Burada məsələ karlıqda-cingiltilikdə deyil, köklə əsasın son saitinin keyfiyyətindədir. Arxa sıra saiti gələn sözlərdə dılarxası /γ/ samiti, incə saitli köklərə isə dilortası /ħ/ samiti izlənilir. /γ/ və /ħ/-nin gəlməsi həmin qaydaya əsasən tənzimlənilir.Müq.et:

/poz+ γ un/, /az+ γ in/, /vur+ γ un/, /duj+ γ u/ və s., ancaq

/ver+ħi/, /sev+ħi/, /böl+ħü/, / əz+ħin/, /süz+ħün/ və s.

C.Əhmədov çox doğru olaraq yazır ki, /bit+ɥin/, /it+ɥin/, /kəsɥin/, /köch+ɥün/, /bit+ɥi/, /döyüş+k'en/, /dəyiş+ɥən/ və s. sözlərdə şəkilçinin birinci samiti cingiltili tələffüz olunur. Çünki burada fərqləşmə baş verir¹¹.

Həç bir fərqləşmə yoxdur. Sadəcə olaraq /-ɥin/, /-ɥün/, /ɥən/, /-ɥan/ şəkilçiləri qoşulduqları kökün və ya əsasın saitindən asılı olaraq seçilir. Müq.ət:

/əz+ɥin/

/sol+ɥun/

/süz+ɥün/

/az+ɥın/ və s.

Azərbaycan dilində kök morfezlərdə də fonem əvəzlənməsi müşahidə olunur. Sonu “g”/x/ və “k” /k/ fonemlərilə bitən kök morfezlər şəkilçi qəbul etdikdə yönlük və təsirlik hallarında müvafiq olaraq /ɣ/ və /j/ -ya keçirlər. Məs., /gonax/-/gonaxa/, /tɥitɥəx,-/ tɥitɥəjə/. Bundan başqa /j/ və /n/ samitləri sözə şəkilçi qəbul edildikdə saitarası mövqedə birləşdirici funksiya yerinə yetirir. Məs.:

/ana+j+a/, /əli+j+ə/, /ana+n+ı/, /əli+n+i/ və s.

IV.5. Morfonologiya haqqında bəzi qeydlər

Azərbaycan dilinin morfonologiyası, demək olar ki, bir neçə əsərdə öləri şəkildə işıqlandırılıb. Ancaq ənənəvi baxımdan göstərilən üç əsas sahə üzrə morfonoloji tədqiqatlar bizim dilimizin materialı əsasında hələ tədqiq olunmayıb. Biz üç əsas istiqamət deyəndə yuxarıda göstərdiyimiz aspektləri nəzərdə tuturuq. 1) Morfezlərin fonoloji strukturu; 2) Morfezlər tərkibində fonemlərin kombinator dəyişiklikləri; 3) Qrammatik mənə ilə bağlı fonem əvəzlənmələri. Birinci istiqamət üzrə ciddi tədqiqat əsərinə biz T.Məmmədovanın (1950-) dissertasiyasında rast gəlirik¹².

Dilimizin söz köklərində rast gəlinən bəzi samit birləşmələrini T.Məmmədova belə göstərir:

İkiüzlü samit birləşmələri:

/pk/ /ps/ /pt/ /px/ /bz/ /bg/ /bc/
/jupka/ /apsida/ /giptə/ /abxas/ /abzas/ /abgora/
/bv/ /vğ/ /vg/ /vz/ /vc/ /fh/

yazılsa da, heç vaxt belə tələffüz olunmur. Onlar aşağıdakı kimi tələffüz olunur:

/nö:bə/; /ço:ğun/; /mö:ge/; /mö:zu/; /mö:cud/; /gö:hər/
/fk/ /ft/ /fş/ /fg/ /fs/ /gz/ /gd/
/efkalipt/; /aftogen/; /əfşan/; /əfgan/; /əfsanə/; /zigzah/; /əgdəm/
/kt/ /ks/ /kg/ /tv/ /tş/ /tf/ /tx/
/iktisad/; /boksit/; /bakgal/; /litvalı/; /ketşəl/; /lütfən/; /itxal/
/xş/ /xf/ /xb/ /xt/ /xs/ /jd/ /zd/ /zg/
/yaxşı/; /məxfi/; /əxbar/; /əxtər/; /şəxs/; /vijdan/; /izdiham/; /üzgün/
/sc/ /sb/ /sh/ /sf/ /sk/ /sp/ /şt/ /şf/ /şk/
/məscid/(?); /isbat/; /ishal/; /asfalt/; /iskənə/; /əspərək/?;
/iştaha/; /kəşfi/; /piroşki/

Göründüyü kimi, buradakı misalların çoxu qrafikaya əsaslanır. Məsələni real danışığa istinadən öyrənmək üçün sanballı tədqiqatlara ehtiyac vardır.

Morfonologiya heç də bəzilərinin düşündüyü kimi yeni elm sahəsi deyildir. Artıq ötən əsrin 70-ci illərində N.S.Trubeskoydan¹³ sonra rus morfonologiyası sahəsində ilk əsər meydana gəlmişdi¹⁴. Bir az sonra rus felinin morfonologiyası işıq üzü gördü¹⁵.

Rus dili qrammatikalarında da bir-birindən asılı olmayaq morfonologiya haqqında məlumat verilir¹⁶. Ancaq ilk nəzəri ümumiləşmə Y.S.Kubryakova ilə Y.Q.Pankrasın kitabı sayıla bilər¹⁷. Bu axıncı əsər əsasən german dillərinin materiallarına söykənir və prosodiya məsələlərinə qəti toxunmur.

Xarici dilçilikdə isə fonologiya morfonologiyadan ayrı götürülmür, ona görə də generativ ənənədə onları qarışdırırlar.

Ancaq fonem əvəzlənmələri, vurğu dəyişiklikləri, qrammatik morfemlərin omonimliyi və sinonimliyi morfonologiyanın maraqlı dairəsinə daxil olan məsələlərdir.

Morfonologiya dil strukturunda tam müstəqil olmadığından (fonologiya, morfologiya, sintaksis və semantika kimi) o xüsusi diqqət tələb edir.

V.B.Kaseviç ümumiləşmiş şəkildə yazır ki, morfonologiya hərəkətdə olan fonologiyadır, yəni mənə daşıyan vahidlərin fonologiyasıdır. Hər halda dil vahidlərindəki fonoloji dəyişikliklər bütövlükdə morfonologiyanın obyektini hesab edilə bilər. Obyekt isə canlı danışmada morfemlərin eksponent tərəfinin müşahidəsidir. Aydın ki, məsələnin həllində nəzəri konsepsiya və hansı məktəb mövqeyindən yanaşma aparıcı rol oynayır. Şərba məktəbi baxımından bəzi istisnalar olmaqla hələ çox şey açıqlanmayıb¹⁸.

Y.Kuriloviç alman dilində umlautdan danışarkən haqlı olaraq qeyd edirdi ki, saitlərdən yalnız /a/, /o/, /u/, və /ao/ müvafiq olaraq /e:/, /ɛ/, /ø:/, /œ/, /y:/, /y/, / ʊ / saitləri əvəzlənir. Ancaq bu alimlərlə o mənada razılaşmaq olmaz ki, bu əvəzlənmə morfem əhatəsinin fonem strukturundan asılıdır. Doğrudan da, /'fa:təR/ ("Vater" – ata) və /'m tər/ ("Mutter" – ana), /'t xtər/ ("Tochter" – qız) sözlərində saitlərin əvəzlənməsi üçün nə fonoloji, nə də morfoloji təsirdən söhbət gedir.

Hər üç sözdə /a:/ → /e:/, / / → /y/, / / → /œ/ fonem əvəzləmələri yalnız və yalnız qrammatik mənadan irəli gəlir. Morfemin fonem strukturundakı dəyişikliyə təkcə cəmin fərqlənməsindən başqa bir amil iştirak etmir. Azərbaycan dilində isə şəkilçinin hansı samitlə başlaması kök morfemin saitindən asılıdır. Məs., /az +'xın/, /sol +'xun/, ancaq /tut + 'gun/, /daɟ + 'gın/. Deməli, cingiltili və sonor samitdən sonra cingiltili novlu, kar samitdən sonra isə kipləşən – partlayışlı – kar samit işlənir.

Azərbaycan dilində /get/ morfeminə saitlə başlayan şəkilçi əlavə etdikdə /t/ → /d/-ya keçir, /gediş/, /gedir/, ancaq /getmir/, /getdi/, /getsəydi/ və s.

Burada morfoloji əhatə fonoloji dəyişikliyi ehtiva edir. Morfemin bir variantının başqa varianta keçməsi morfem

əhatəsindən asılıdır, ancaq burada fonoloji əvəzləmə mahiyyət etibarilə morfem qovuşuğunda baş verib.

MFM-ə görə /papax –papaɣı/ qarşılaşmasında /x/→/ɣ/ əvəzlənməsi sırf fonetik hadisədir, onun fonologiyaya, təbii ki, morfologiyaya daxil yoxdur. Şerba məktəbi isə bu əvəzlənməni fonoloji hesab edir, bir allomorfun /papax/ digər allomorfa /papaɣa/ keçməsinə fonem əvəzlənməsinin nəticəsi kimi götürür və morfemin fonoloji variativliyini morfoloji kontekstdən asılı olması ilə izah edir. Eyni proses /tʃitʃək/ – /tʃitʃəji/ qarşılaşmasında da müşahidə olunur.

Bəzi müəlliflər avtomatik əvəzlənməni morfonologiyaya aid etmirlər. Avtomatik əvəzlənmə üçün kontekst ifadə planında, qeyri –avtomatik əvəzlənmə üçün isə həm ifadə, həm də məzmun planında kontekst nəzərdə tutulur¹⁹. Alman və rus dillərində söz sonunda cingiltillərin karlarla əvəzlənməsi avtomatik əvəzlənməyə bariz nümunədir. Məs., /bilt -bildəR/ (şəkil – şəkillər), /zup –zuba/ (diş –dişin). Əgər bu əvəzləmələr sonra gələn fasilə ilə şərtlənərsə, onda bu fonoloji kontekst hesab edilməli və avtomatik sayılmalıdır. Yox, əgər bu auslautla bağlıdırsa, onda avtomatik adlanmamalıdır. Deməli, əvəzlənməni doğuran amilin necə şərh olmasından çox şey asılıdır. Ancaq rus dilində söz sonundakı cingiltili samit həmin sözə qoşulan morfemin başında cingiltili samit olduqda, karla əvəzlənmir. Məs., /drug bı/, /zub barona/ və s. V.B.Kaseviç yazır ki, fasilə kifayətedicidir, amma vacib deyil, auslaut vacibdir, ancaq kifayətedici deyil. Auslaut və sonra gələn samitin cingiltili olmaması vacib və kifayətedici şərtidir. Əvəzlənmə isə həm avtomatik, həm də qeyri –avtomatik olur²⁰.

Təbii fonologiyanın bəzi nümayəndələri belə hesab edirlər ki, qeyri–avtomatik əvəzlənmələrə fonetik qanunauyğunluqlar baxımından izahat vermək mümkün olmadığı üçün onların şərhini istisna edilməlidir²¹. Avtomatik əvəzlənmələri “təbii” proseslərlə izah etmək olur, ancaq qeyri–avtomatik əvəzlənmələrin

“təbii” şərhini vermək olmur.

Morfonologiyayı paradiqmatik morfemika, yəni morfemlərin variativliyi, başqa sözlə, allomorfların paradiqmi kimi başa düşürlərsə, bu morfonologiyanın sferasını məhdudlaşdırsa da, onun mühüm səbəbini əhatə edir. Ona görə də avtomatik əvəzlənmə allomorfluğun mənbəyi kimi morfonologiyaya aiddir.

Fonem əvəzlənməsini həm fonologiyaya, həm də morfolojiyaya aid etmək düzgün olmazdı. Segment fonologiyasında fonem sistemi və fonemlərin sintaqmatikası qrammatik və leksik kontekstdən asılı olmayaraq öyrənilir (hərçənd ki, fonem tərkibi onların morfemlərdə fəaliyyəti əsasında müəyyənləşir). Fonemlərin yeri, rolu, heca və digər fonoloji vahidlər danışıq aktında öyrənilir. Fonoloji sistemdə əvəzlənmələrə yer yoxdur, burada qarşılaşmalar var (əksər hallarda onlar fonem əvəzlənmələrilə bağlıdır, ancaq əvəzlənmə deyildir). Fonoloji sintaqmatika fonem birləşmələrini onların mənalı dil vahidlərində əvəzlənməsi qaydalarının eyni olmadan öyrənir. Mənalı vahidlərin birləşməsi xaricində əvəzlənmə yoxdur, ona görə də əvəzlənmə, əgər fonem əvəzlənməsidirsə, həmişə morfonologiyaya aiddir.

Deməli, birinci bölgüyə görə avtomatik və qeyri–avtomatik əvəzlənmələrin qarşılaşması, eynilə digər morfem modifikasiyaları N.S.Trubetskoyun 2-ci bəndinə rəğmən morfonologiyaya aiddir.

İkinci bölgü ondan çıxış edir ki, qeyri–avtomatik əvəzlənmələr avtomatiklərdən ayrılmalıdır və bunun üçün fonoloji şərtlərə morfoloji şərtlər də aiddir. Ancaq qeyri–avtomatik əvəzlənmələrdə morfoloji şərtlərə müəyyən leksik şərtlər də əlavə edilməlidir. Yəni, fonoloji, morfoloji və leksik məhdudiyyətlər qoyulur. Axırıncı halda əvəzlənmə müəyyən sözlərə şamil edilir. Məs., rus dilində /molçatʲ–molçun/ – /kriçatʲ–krikun/.

Bu əlamətlərə görə qeyri–avtomatik əvəzlənmələr requlyar yəni morfem birləşmələrinin bu fonoloji–morfoloji şərt ilə səciyələnən və qeyri–requlyar, yəni vizual, yalnız qismən sözdə işlənənlərə bölünür.

Burada söhbət ardıcıl morfonoloji proseslərdən gedir.

A.A.Reformatski morfonologiyanın ardıcılığını inkar edir, yaranmış uzusun nəticəsində ənənənin gücünə söykənən tarixi və ya qeyri–avtomatik əvəzlənmədən danışır, morfonologiyayı dilin tək-tək hadisəsi adlandırır²². O şifahi çıxışında /maşu-maxayu/ misallarını gətirərək göstərirdi ki, birincidə /f~x / əvəzlənməsi var, ikincidə isə yoxdur. V.B.Kaseviç isə yazır ki, bu sözlər morfem strukturlarına görə fərqlidir, ona görə də əvəzlənmə mütləqdir /maşayu/ yoxdur, /maxu/ da olmaz²³.

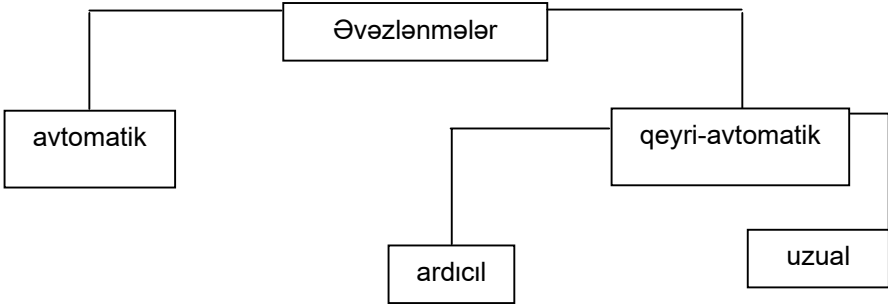
/-k/, /-g/, və /-x/ ilə bitən isimlər /-ok/ suffiksi qarşısında mütləq /tʃ-ʒ-/ya keçir/.

“Park” sözünün kiçiltmə forması bunu aydın göstərir. /Parkok/ və /partʃok/ mümkün deyildir. /mıçu/- /mıku/-ya, /sme-tok/- /smeçok/-a keçir.

Məsələ burasındadır ki, avtomatik olmayan uzual, yalnız bir neçə sözdə müşahidə olunan, bəzən isə lap unikal requlyar əvəzlənmələr də morfonologiyaya aid olunmalıdır. Unikal deyəndə rus və ukrayn dillərində /skovoroda/ - /skovorodi/ sözündə cəmdə vurğunun son dan üçüncü hecanın üzərinə keçməsinə nəzərdə tuturlar.

Morfonologiya baxımından onlar avtomatik əvəzlənmələrdən heç də az çevik deyildir, sadəcə olaraq onlar uzualdır, bir qism sözə aiddir, fakültativ olsalar da, onların qeyri–mütləqliyi nisbidir, onlar bu və ya digər üsluba aiddirlər. Məs., Peterburqskiy universitet–Peteburjskie jiteli.

Beləliklə, sxematik olaraq əvəzlənmələri belə göstərmək olar:

İngilis dilində /-ic/ morfemində /i/, /ɪ/ və /aj/ gələrsə, /s/, qalan halarda isə /k/ işlənir. Məs., /s/ = /septicaemia/, /scepticum/, /criticize/, ancaq /k/ = /sceptik/, /sceptical/, /authenticate/ əvəzlənməsi. Bunlar fonoloji şərtlənmə doğurmur.

Alman dilində sözün sonunda /b/, /d/, /g/ samitləri müvafiq karlarla əvəzlənir. Bu mövqe ilə bağlıdır. Adətən əvəzlənməni belə müəyyənləşdirirlər – “Bir-birilə sərbəst variasiyada olmayan eyni fonemin iki və daha çox fonem forması arasında mövcud əlaqəni alternasiya kimi dəyərləndirmək olar; bu dilin bütün əvəzlənmələrinin siyahısı kimi götürülə bilər”²⁴.

Bütün sinxron qrammatik prosesləri müşayət edən fonoloji qaydalar morfonologiyaya aiddir. Ancaq qrammatik mənalarnın ifadəsinə xidmət edənləri V.B.Kaseviç morfonologiyaya aid etmir. Niyə? Aydın deyil...

V.B.Kaseviç haqlı olaraq Y.S.Kubryakova və Y.Q.Pankrasın morfoloji hadisələrin işviriliyi haqqında fikirlərini qəbul etmir və bu fikrilə razılaşıır ki, morfonoloji hadisələr işarəvilik tələbinə uyğun gəlmir. Gəlsəydi, onda olardı morfoloji. Çünki morfonoloji hadisələrdə ikitərəfililik yoxdur, onlar yalnız işarənin içində baş verir.

V.B.Kaseviç daxili funksiyanı bu səbəbdən morfonologiyaya aid etmir. Y.S.Kubryakova və Y.G.Pankras /foot/ → /feet/ (ayaq-ayaqlar), /Apfel/ → /Äpfel/ kimi əvəzlənmələri morfonoloji alternasiyanın yüksəlməsinə misal gətirərək yazırlar ki, bu cür əvəzlənmələr morfolojiya səviyyəsinə keçiddən xəbər verir.

Burada yaxşı olardı ki, morfologiya səviyyəsinə keçiddən yox, morfologiyaya adılıkdən danışılsın.

Bəzi hallarda daxili fleksiya xarici fleksiya ilə müşayət olunur. Məs., /das warme Wetter/ (isti hava), ancaq /die Wärme/ (isti) və /wärmer/ (daha isti).

German dillərində, doğrudan da, bəzən əvəzlənmə qrammatik mənanın verilməsində yeganə vasitə olur, bəzən isə yarıdımçı vasitə olur, ya da vasitələrdən biri olur. Məs., alman dilində /warm/, ancaq /Wärme/ (umlaut və şəkilçi). İngilis dilində bu nadir hallarda olur. Müq. et: /read/ (oxuyuram) və /read/ (oxudum), /feel/ (hiss edirəm) /felt/ (hiss etdim). Ancaq dillərin çoxunda əvəzlənmə müşayətedici ola bilmir. Məs., Birma dillərində keçmək felin kauzativi /lu⁴/ (azad olmaq), təsirli forması isə /l²u⁴/ (azad etmək) ifadə olunur. Burada kauzativlik nəfəssiz inisialın nəfəslilə əvəz olunmasında ifadə olunur. Başqa vasitə yoxdur.

Müxtəlif dillərdə fonoloji əvəzlənmənin affiksal qrammatik vasitələrlə birgə işlənməsinə dair 4 variant mümkündür:

1) Qrammatik məna yalnız əvəzlənmə ilə verilir. Məs., nax (çəçen) dilində bir dəfə – çox dəfə qarşılaşması kök saitinin əvəzlənməsilə verilir. Müq. et: /dada/ (qaç) ~ ida (qaç), /oxka/ (as) ~ çexka (həmişə as)

2) Həmin məna həm əvəzlənmə, həm də qrammatik vasitə ilə verilə bilər, ancaq ikisilə birlikdə mümkün deyildir. Məs., Birma yazılı dilində felin qeyri – gələcək zamanın adyektiv forması, ya zamanın göstəricisi tonun əvəzlənməsilə (2-ci ton 1-cilə əvəzlənir), ya da bu göstəricinin /t³/ adyektiv formasının xüsusi markerilə düzəlir. Məs., /lo⁴ ti²/ (edir) → /lo⁴ti¹/ (edən) və ya /lo⁴t³/ (həmin mənada). Eyni vaxtda onlar gələ bilməz.

3) Həm əvəzlənmə, həm də qrammatik vasitə eyni vaxtda mümkündür. Məs., alm. d. /Kunst/ (incəsənət) → /Künste/ (incəsənətlər) və s.

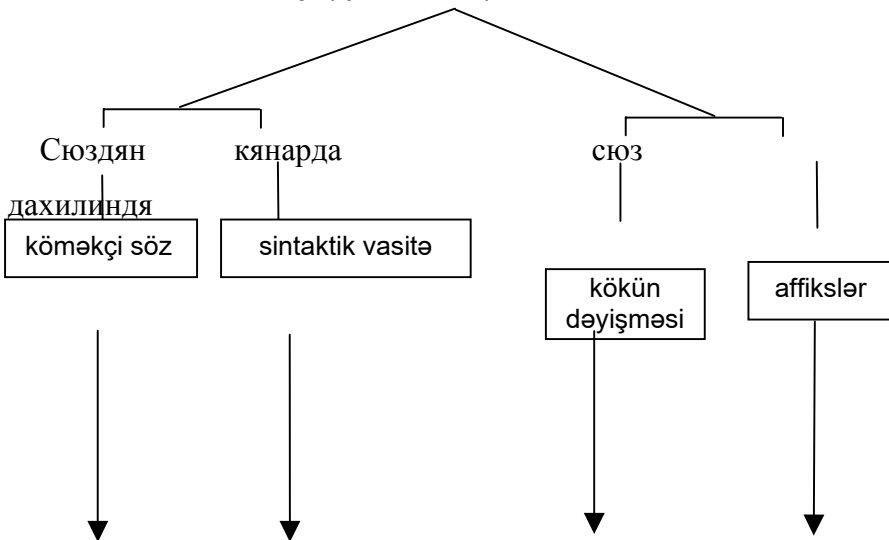
4) Qrammatik məna şəkilçilə ifadə olunur. Eyni vaxtda

kökdə əvəzlənmə baş verir. Həmin bu əvəzlənmə başqa yerdə başqa qrammatik mənanın verilməsinə xidmət edir. Məs., alm. d. /warm/ (isti) → /wärmer/ (bir az isti). Əvəzlənmə başqa yerdə iştirak edə bilər, ancaq ayrılıqda dərəcənin verilməsini öz üzərinə götürə bilmir.

Deməli, yalnız 4-cü variantı morfonologiyaya aid etmək olar (burada qeyd olunmayan 5-ci variant da ola bilər, qrammatik prosesi müşayət edən fonoloji variativliyin ümumiyyətlə oppozisiyanın müstəqil göstərilməsinə aidiyyəti yoxdur). Yalnız bu variantda əvəzlənmə müşayətəedici xarakter daşıyır, hərçənd ki, başqa hallarda müəyyən mənanın ifadəsini öz üzərinə götürür. Mənalər uyğun gəlmirlərsə, deməli omonimiyaya bənzər bir şey vardır.

1-3-cü variantlar morfologiyaya aiddir. Alman dilində /a-ε/ (Apfel –Äpfel) əvəzlənməsi sırf qrammatik məna daşıyır. Ancaq /wärm – wärmer/ - də eyni maddi əvəzlənmə olsa da, bunu demək olmaz. Qrammatik mənalara ifadə vasitələrinin tipologiyasını belə ümumiləşdirmək olar.

Morfoloji (qrammatik) mənanın ifadəsi

B

∴ ©

E

интонация союз сырасы
сюздяйишдириъи
вуръу
сюзцзялдиъи

дахили флексийа

Onlar bəzən üst-üstə düşə bilərlər. Məs., rus d. arzu forması /vı/ və /-l/ şəkilçisi ilə ifadə olunur. Bu, vacib və kifayətedici vasitələrdir. Alman dilində /breit/ (geniş), /weit/ (uzaq) sifətlərinin müqayisə dərəcəsi ancaq /-er/-lə olur. Ancaq /kalt/ (soyuq), /warm/ (isti) və s. sifətlər əvəzlənmə ilə yanaşı şəkilçi də tələb edirlər. Ancaq rus dilində kiçiltmə bildirən şəkilçi /-ok/ - dur: list-ok, les-ok, /kuly-ek/. Ancaq sonu /k, -x, q/ ilə bitən isimlər /ç, ş, j/-ya çevrilirlər. Məs., /suk – suç-ok, slux – sluşok, druj – drujok/.

Bundan fərqli olaraq 3-cü variantda hər ikisi iştirak etməlidir: əvəzlənmə və şəkilçi. Məs., alm. d. /Kunst/ → /Künste/, rus d. /skazal-bı/. Ayrılıqda onlar həmin funksiyanı yerinə yetirə bilmir.

3-cü variantda fonoloji və morfoloji vasitə birlikdə qrammatik mənanın verilməsində iştirak edir. /Kunst/ → /Künste/.

Daxili fleksiya və affiksləşmə sözün daxilində baş verir. Ola bilsin ki, köməkçi söz affikslə birlikdə qrammatik mənanı versin. Buna xüsusi əməliyyat deyilir, çünki funksional baxımdan xüsusi morfemin iştirakı tələb olunur (burada heç reduplikasiyadan danışılmayıb).

Birma dilində kauzativliyin ifadəsi üçün a) xüsusi morfemdən istifadə olunur: /kauŋ³/ (yaxşı olmaq) → /kauŋ³ze²/ (yaxşı etmək, yaxşılaşdırmaq); b) nəfəssiz inisialm nəfəslilə əvəz olunması, daxili fleksiya /pɔ²/ (meydana gəlmək) → /p'ɔ²/ (üzə çıxartmaq); c) felin xüsusi sintaktik konstruksiyaya daxil olması /tu²do¹ka³go²p_i¹pia¹de²/ (onlar film göstərilər) → /ka³pia¹ne²bi²/ (film artıq göstərilir).²⁵

Daxili fleksiya kökdəki, sintaktika isə söz üzərindəki əməliyyatdır. Deməli, daxili fleksiya qrammatikaya, morfologiyaya daxil edilməlidir. Əgər hər hansı bir dildə ondan istifadə olunmursa, o boş qutu kimi ehtiyatda qalır.

Daxili fleksiya olan vordə fonomorfolojiyadan danışmaq olar. Bu yarımlara qəribə şü morfolojiya adlandırırdılar. Deməli, qarşılaşma morfolojiyada fonoloji xarakter daşıyır.

Qeyd edək ki, morfonoloji hadisələr iki səbəbdən işarəvi deyildir: 1) onlar müstəqil deyillər, həmişə fonomorfoloji kontekstdən asılıdır; 2) tipik məqamla bağlıdır, bu zaman morfonoloji əlamətlər müəyyən qrammatik prosesləri müşayət edir.

Morfemin müxtəlif variantları və əvəzlənmə danışmaq aktını çətinləşdirir, onların invariantlığını bilmək üçün əlavə enerji sərf olunmalı, müxtəlif formalar eyniləşdirilməlidir. Dilöyrənmədə də bu öz təsirini göstərir. Yəni fonem sisteminin strukturlaşması, fərqləndirici əlamətlərin tapılması xeyli vaxt və enerji tələb edir. Deməli, inkişaf etmiş morfonoloji komponent üstün "mənfi" xarakter daşıyır.

Ancaq onlar dərkətməni asanlaşdırır. Yəni morfoloji kontekstin tələb etdiyi fonoloji qəlib morfoloji səciyyənin əlavə signalı olur. Məs., alman dilində umlaut cəmin göstəricisi kimi çıxış edir, cəmin əlaməti olur. Məs., /Mutter/ (ana) - /Mütter/ (analar). Bu sait əvəzlənməsi morfoloji tanımanın və qrammatik mənənin göstəricisi kimi çıxış edir. Düzdür, bu kimi sözlərin tanınmasında sintaqmatik əlaqə də öz izafi, redundant rolunu oynayır. Məlumdur ki, redundantlıq gərəksizlik demək deyil, yardımçı, köməkçi deməkdir.²⁶

Fonologiyada olduğu kimi morfolojiyada da bu cür yardımçı əlamətləri inteqral əlamətlər adlandırmaq olar. Rus dilində /-ok/-un /tʃ/-nı tələb etməsi məhz onun işləndiyi allomorfun tanınması üçün inteqral əlamət rolunu oynayır: /park/ - /parçok/ və s.²⁷

Bəzən fonem əvəzlənməsi redundantlığı artırmır, əksinə çoxmənalılığın artmasına səbəb olur və morfemin neytralizasi-

yasına aparır. Məs., /luk/ (luk və luç), /noj/ (nojik – (noq)
(nojeňka) və s.

IV.6. Fəslə dair ədəbiyyat və qeydlər

1. C.C.Fries. The Structure of English. An Introduction to the Construction of English Sentences. London, 1957.

2. Ю.С.Маслов. Göstərilən əsəri, s.159. Həmin səhifədə bu alim yazır ki, dildə sözün bütün formalarını yaradan formadüzəldici formativlərin məcmusuna formadüzəldən (və ya sözdəyişdirən) paradiqm deyilir.

3. Qeyd edək ki, ingilis dilində bütün variantlar da daxil olmaqla 386 prefiks və 322 şəkilçi müəyyən edilib. Bax: D.Crystal. The Cambridge Encyclapedia of the English Language.2.ed.. Cambridge, 2005, s.198.

4. С.Əhmədov. Şəkilçi variantların seçiminin fonetik şərtlənməsinə dair. "Dilçilik: problemlər, mülahizələr". Prof. F.Y.Veysəllinin 60 illiyinə həsr edilmiş topla. Bakı, 2003, s.74.

5. С.Əhmədov. Yenə orada, s.75.

6. Ф.Вейсалли. О просодике в азербайджанском языке. "Уч. записки БСУ", Баку, 2005, № 1-2.

A8 Bu qanunauyğunluğu С.Əhmədov da xüsusi qeyd edir. Bax: С.Əhmədov. Göstərilən əsəri, s.76.

B8 Ф.Кязимов. Принципы сингармонизма в азербайджанском языке. "Изв. АН Азерб. ССР, ОЛЯ", 13, 1954.

С8 Ə.Дəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili(fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya). Bakı, 1972, s.1408

10. С.Əhmədov. Göstərilən əsəri, s.78.

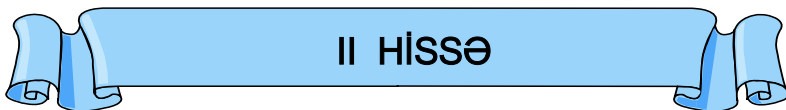
11. Yenə orada.

12. Т.Г.Мамедова. Консонантные сочетания и их морфонологическая структура в современном русском и азербайджанском языках. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.20-сравнительно-историческое и сравнительно-типологическое языкознание. Баку, 2007.

13. N.S. Trubetzkoy. Das morphonologische System der russischen Sprache."Travaux de Cercle de Linguistique. Prague, IV, 1934. Həmin əsər rus dilinə tərcümə olunub: Морфонологическая система современного русского языка. В кн.: "Н.С.Трубецкой. Избранные труды по филологии". М., 1987, s. 67-143.

14. В.Г.Чурганова. Очерк русской морфонологии. М., 1973, с.239.

15. Н.Е.Ильина. Морфонология глагола в современном русском языке. Новосибирск, 1980, 142 с.
16. Грамматика современного русского литературного языка. (Под ред. Н.Ю.Щведовой). Русская грамматика. Ы. М., 1982, 783 с.
17. Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. М. 1983, 118 с.
18. В.Б.Касевич. Морфонология. Л.,1986, с. 4.
19. Йеня орада, с.4.
20. Ж. Курйловиц. Пцонолоэие унд Морпцолоэие. Ин: „Пцонолоэие дер Эезенварт“. Виен, 1967, с.158 –169.
21. В.Б.Касевич. *Göstərilən əsəri*, с. 19.
22. Йеня орада, с. 20.
23. Донезан П. Ж., Стампе Д. Тще Студй оф натурал пцонолоэй. Ин: “Буррент аппроаъщес то пцонолоэйал тщеорй”. Лондон, 1979, с. 126-173.
24. А.А.Реформатский. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии). В кн.: “Вопросы грамматического строя”. М., 1955, с.92-112; шямин мцяллиф: Фонологические этюды. М., 1975.
25. В.Б.Касевич. Йеня орада, с. 22.
26. Алан Ш. Соммерстеин. Модерн Пцонолоэй. Лондон, 1977, 42 с.
27. Ф.Й.Вейсялли. Дилчилик енциклопедийасы. Бакы, ЫЫ, 2007.

II HİSSƏ

SİNTAQMATİKA

II. 1. Ənənəvi sintaksisin əsas məsələləri

Çağdaş dilçilik haqlı olaraq bu fikirdədir ki, qrammatika, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan sintaksis qaydalar və təlimatlar kodeksi olmamalıdır. Qrammatika əsasən “bu nədir?” sualına cavab verməli, düzü səhvədən və ya əyridən seçməlidir. Hər bir dilin ayrı-ayrı danışan şəxslərdən asılı olmamasını demək çətin olsa da, bu bir həqiqətdir. Qrammatika kodifikasiyalaşmış norma kimi təbii görünüşü əsaslandırmalı, yaxşını pisdən ayırmağı bacarmalıdır. Mən və məni əhatə edənlərin hamısı, bütün azərbaycanlılar /mən sevirəm// şəklində fikrini ifadə edirlər ki, bu da hamı tərəfindən normaya uyğun qəbul edilir. Bunun əvəzinə */məni, mənə, məndən sevirəm-in// düzgün olmaması hamı üçün gün kimi aydındır. Yeni dilçilik qrammatikanı yalnız deskriptiv xarakterdə olduğunu iddia edir. Ancaq qrammatikanı preskriptiv (normativ) hesab edənlər də az deyildir. Alman alimi P.Ayzenberq (1940-) yazır ki, normativ qrammatikanın özü yox, onun işlənməsidir.¹ Deskriptiv qrammatika onun müəllifinin ifadəsinin əleyhinə olaraq tətbiq edilə bilər. Bəzən deskriptivlə preskriptivi bir-birindən ayırmaq çətin olur. Ancaq qrammatikanın dili tam əhatə edib-etməməsi ciddi problemdir.

N.Xomski bununla bağlı yazır: “Bundan sonra mən dil dedikdə cümlələr çoxluğunu (sonlu və sonsuz) nəzərdə tutaram; bu cümlələrdən hər biri uzunluq baxımdan sonu olan elementlərin sonsuz çoxluğundan düzəlidir”. Bu mənada bütün təbii dillər yazılı və şifahi formada mövcud olan dillərdir, çünki hər bir təbii dil fonemlərin (əlifbadakı hərflərin) sonlu sayına

malikdir və hər bir cümlə fonemlərin (hərflərin) sonlu düzümü kimi təsvir edilə bilər, baxmayaraq ki, sonu məlum olmayan cümlələr də vardır. Eynilə riyaziyyat hər hansı formalaşmış sistemdə “cümlələr” çoxluğu olan dil kimi başa düşülə bilər. L dilinin linqvistik təhlilində başlıca məqsəd L-dəki cümlələrin qrammatik düzümünü L-də olmayan qeyri-qrammatik cümlələr düzümündən ayıraraq götürmək və qrammatik ardıcılıqların strukturunu öyrənməkdir. Ona görə də L-in qrammatikası elə bir instrumentdir ki, o, L-in qrammatik ardıcılıqlarının bir hissəsini düzəldir, qeyri-qrammatiklərin isə heç birini düzəltmir.² Aydın ki, qrammatika burada əsasən sintaksis mənasında başa düşülür.

Qeyd edək ki, biz german dillərinin sintaktik qurumu haqqında kifayət qədər geniş söhbət açmışıq və bu sahədə görkəmli germanistlərin bütövlükdə mövqeyini işıqlandırmışıq.³

Məlumdur ki, dilin sintaktik layına müxtəlif yanaşmalar hər hansı bir alimin mövqeyindən və onun təmsil etdiyi məktəbin nəzəri konsepsiyasından asılıdır. Ancaq sintaksisin daha önəmli sahəsi kimi tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olması XIX əsrin ikinci yarısından başladı. Y.Qrimm (1785-1863) öz fundamental əsərinin 4-cü cildini (1133 səhifə) bütövlükdə sintaksisə həsr edib.⁴ H.Paul (1896-1921) isə 5 cildliyinin 3-cü və 4-cü cildlərini sintaksisə həsr edib.⁵

Elm tarixinə kompensasiya qanunu kimi daxil olan intonasiya və qrammatik vasitələrin qarşılıqlı əvəzlənməsi prinsipi məhz A.M.Peşkovskinin (1878-1933) adı ilə bağlıdır. Həmin prinsipə əsasən qrammatik vasitələrin iştirak etdiyi cümlələrdə intonasiya zəifliyinə və əksinə. Bunun ən bariz nümunəsini biz sual sözlü sual cümlələrində görürük. Sual sözü suallığın əsas ifadəsi kimi bütün informativ yükü öz üzərinə götürdüyündən sual intonasiyası belə cümlədə hiss olunmur; əslində belə cümlələr terminal intonasiya ilə deyilir. Müq. et:

¿Wer Kommt in die Schule? (/Kim məktəbə gedir?)

/Er kommt in die Schule// (/O məktəbə gedir/)

Cümlələrin sonunda intonasiya parametrləri bir-birinə çox oxşardır: tonun hərəkəti enəndir, intensivlik zəifləyir və zaman ləngiyir.

Qeyd edək ki, rus dilçisi A.M.Peşkovski sintaksisdə dönüş yaratmışdır. O, cümlənin səslənməsini əsas götürərək sintaksisi söz birləşmələrinin formalarını öyrənən qrammatik bölmə adlandırır.⁶

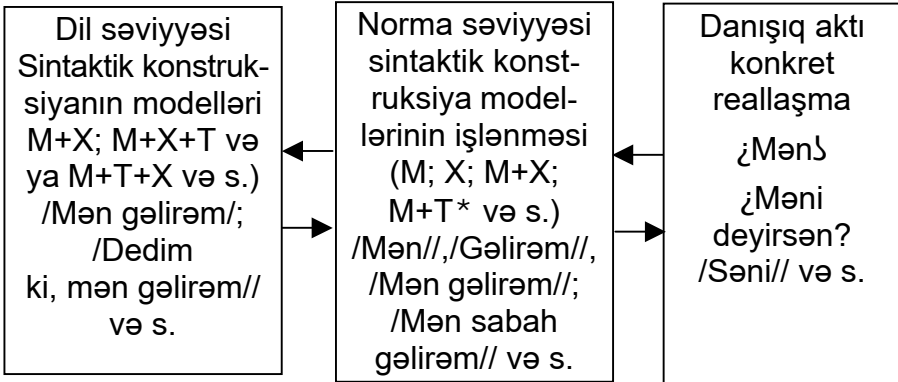
Amerikan dilçisi L.Blumfild isə sintaksisi söyləmlərin ardıcılığını öyrənən elm kimi müəyyənləşdirirdi.⁷ Digər alimlər də sintaksisə cümlədə sözlərin bir-birilə əlaqəyə girməsini və cümlələr arasındakı münasibətləri öyrənən elm sahəsi kimi yanaşırlar.⁸

Ümumi mənada götürüldükdə sintaksis danışıq aktında dil vahidlərinin sintaqmatik oxda gələ bilməsi qaydalarını üzə çıxarmalıdır. Burada iki məsələ xüsusi vurğulanmalıdır: 1) struktur əlaqələrin öyrənilməsi; 2) semantik əlaqələrin öyrənilməsi.

Deməli, sintaksis söz birləşmələrindən fərqli olaraq, implisit və ya ekplisit mərkəzi olan konstruksiyaları öyrənir, onların struktur (quruluş xüsusiyyətlərini), semantik (məna xüsusiyyətlərini) və praqmatik (işlənməsi xüsusiyyətlərini) tədqiq edir. Bu, sintaksisin çox geniş anlamda şərhidir. Təbii ki, ayrı-ayrı dilçilik məktəbləri baxımından məsələyə yanaşdıqda burada xeyli özəlliklər meydana çıxı bilər.

Elə ilk öncə ondan başlayaq ki, sintaksisin obyektinin cümlə olmasını heç kim inkar etmir. F. de Sössür dixotomiya-sından yanaşanda cümlənin ifadə tərəfi onun daha çox strukturunu (signifié), məna tərəfi isə onun semantikasını təşkil etməlidir (signifiant). Dil vahidi kimi cümlənin konstruksiyası, modeli, danışıq vahidi kimi isə onun konkret formada reallaşması ola bilər. O ki qaldı norma səviyyəsində sintaktik konst-

ruksiyanın özəlliklərinə, bunu müəyyən dil cəmiyyətində standart qaydalara uyğun olaraq belə göstərmək olar:

Ənənəvi qrammatikada sadə cümlə bir və ya bir neçə sözdən ibarət olan konstruksiya kimi götürülür. Tək sözlü cümlələrə /thanks/ (təşəkkür), /Fire/, (yanğın), (yağış), əmr cümlələri /stop!/, (dur), /halt/, (dayan), /Quickly/ (tez) və ya vokativ sözləri: /mother!/, /Alo!// və s. misalları göstərmək olar.

Buraya həmçinin dialoqda rast gəlinən təknüvəli cümlələri də aid etmək olar:

/Bəli/, /Əlbəttə/, /Yəqin//,

/xeyir/, /AcsanŞ, /yağış? /Nə?// və s.

Bəzən dialoqda tam cümləyə verilən cavab da tək sözdən ibarət ola bilər.

Məs., ¿Sən niyə siqaret çəkmirsənŞ – ¿Siqaret? /Mən?/Heç vaxt!//.

Cümlə birdən artıq sözdən ibarət ola bilər. Məs., /Not at all!// (təşəkkürə dəyməz), (Xoşbəxt ol!). Belə hallarda cümlənin iki nüvəsi olur. Cümlənin mənası isə iki hissə arasındakı əlaqədən asılıdır. /Heç nə!/, /Çox əla// və s.

Bir sözdən artıq olan cümlələrdə şəxs və ya haqqında danışılan şey cümlənin mübtədası olur, hökmü verən isə feli və ya ismi xəbərdir.

¿Sizin bacınız futbol oynayır?

¿O xəstə idi?

¿Siz belə demədiniz?

/Külək əsmədi//

/Axırıncı kimdir? və s.

Göründüyü kimi, mübtədə adətən ya isimlə (flektiv dillərdə artiklə və ya digər determinativlərlə müşayət olunur), ya da əvəzliliklə ifadə olunur. Ola bilər ki, felin ismi hissəsi məsdər, feli bağlama və feli sifət olsun. Flektiv dillərdə (məs., alman və ingilis dillərində) təbiət hadisələrinin ifadəsində formal mübtədə kimi /it/ və ya /es/ çıxış edir. Məs., /Es regnet// (yağış yağır); /It rains/ (yağış yağır).

Rus dilində isə bu təkterkibli cümlə olur. Məs., /Моро-зит/, /Светлеет/ və s. Beləliklə, göründüyü kimi, xəbər bir və bir neçə sözdən ibarət ola bilər, ya da yalnız bir feldən ibarət olur.

Məs., /Dayan!/, /Geriye dön/, /oxumaq istəyirəm/ və s.

o o o o

/Bacım cavan evləndi// cümləsində isə üç semantik və sintaktik nüvə var.

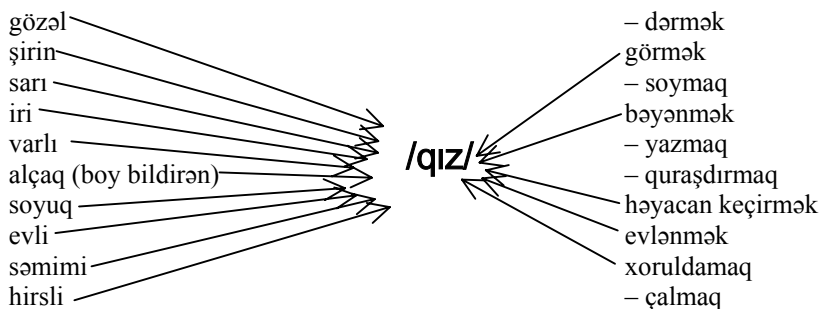
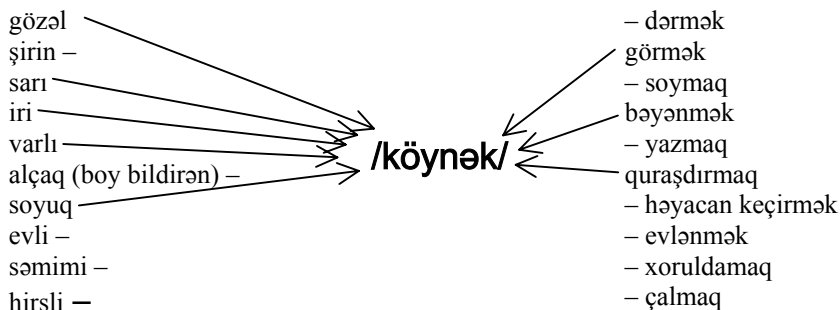
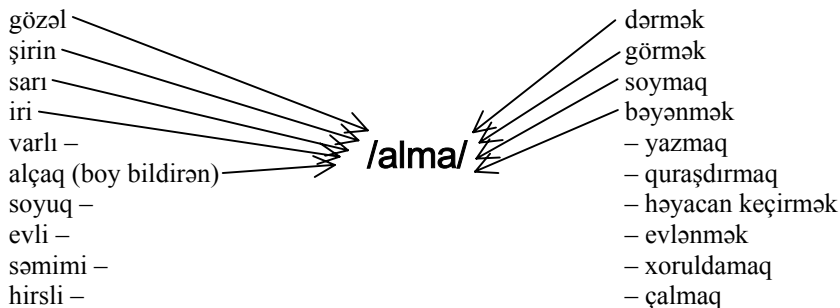
Ancaq biz deyəndə ki, /Əhməd evdən kasıb getdi, ancaq milyonçu kimi qayıtdı/ cümləsində hər iki xəbər tərkibi bir mübtədəyə aiddir.

o

o

/Situasiya ümitsizdir//, /Özünüzü yorğun hiss edirsiniz/ kimi cümlələrdə həmişə bir nüvə olur.

Aşağıdakı sxem sintaqmatik oxda semantik həmrəyliyi çox əyani şəkildə göstərir.

/Alma/, /köynək/ və /qız/ sözlərinin müxtəlif sifət və fellərlə semantik əlaqəyə girməsini göstərən sxem

Sxemdən göründüyü kimi, sintaqmatik oxda qarmaqarışıqlıq yoxdur. Burada struktur ahəngdarlığı ilə (O yazır, O yazmır; /He writes/, /Er (sie, es) schreibt/, ancaq /biz yazırq, biz yazmırq/, /They write/, /Sie schreiben// və s.) semantik həmrəylik də olmalıdır. İlk öncə bunu göstərmək üçün götürdüyümüz 10 sifətin üç isimdən hansı ilə yanaşı gəlməsini müəyyənləşdirmək ciddi maraq doğurur. Sxemdən göründüyü kimi, meyvə növü olan /alma/ sözünün qarşısında /gözəl, şirin, sarı, iri və soyuq/ sifətləri gələ bilirlər. /köynək/-dən əvvəl isə /gözəl, sarı, iri, soyuq/ gələ bilirlər. Ancaq /qız/ sözündən əvvəl 10 sifətin hamısı işlənə bilir. Düzdür, onlardan ikisi məcazi mənada daha çox işlənir: /alçaq/, /soyuq/, hərçənd ki, /alçaq/ sifəti boyu da bildirmək imkanına malikdir. Göründüyü kimi, rəng adları bildirən sifətlərin birləşmədə məhdudiyəti yoxdur. Digər maraqlı cəhət bu sifətlərdə verdiyimiz isimlərin yanaşmasından istifadə edərək onların bizim sxemdə göstərdiyimiz fellərdən hansıları ilə əlaqəyə girmək məsələsini araşdırmaqdır.

Göründüyü kimi, nə /alma/, nə də /köynək/ özlərindən qabaq gələn mümkün sifətlərlə işləndikdə heç bir məlum növ felle həmrəy ola bilmir, çünki o fellərdə işin icraçısı olmalıdır, yəni agens olmalıdır, /dərməli, görməli/ və s. tələb etməlidir. Ancaq məchul növdə işlənəndə həmin fellərdən /dərmək/, /görmək/, /bəyənmək/, /alma soymaq/ ilə işlənə bilir: /alma dərilir, (görünür, bəyənilir, soyulur)// mümkündürsə, /köynək/ sözü yalnız /görünür/, /quraşdırılır/ bir də /soyunulur/-la həmrəylik nümayiş etdirir.

Canlı isim kimi /qız/ isə bütün fellərlə məlum növdə əlaqəyə girə bilir, məchul növdə isə /görünür/, /yazılır/ (dərnəyə), /evləndirilir/, /soyunur/ (qayıdış fel kimi), /bəyənilir/ fəllərlə əlaqədə çıxış edə bilir.

Deməli, dil daşıyıcısı paradiqmatik oxda seçim etməklə (alma, köynək, qız) kifayətlənmir, həm də onların digər klasdan olan sözlərdən hansı ilə semantik həmrəyliyə uyğun gə-

lib-gəlmədiyini müəyyən etməli və yalnız bundan sonra struktur əlamətləri tətbiq etməlidir, yəni /mən beş kitab aldım/, ancaq /beş kitablar yox/ kimi birləşmənin struktur əlamətlərini öyrənməlidir. Burada sintaksis üçün ən maraqlı cəhət sintaqmatik oxda kortəbii düzülmüş semantik həmrəylik nümayiş etdirən sözlər arasındakı əlaqə yox, onların bir struktur kimi çıxış etməsi maraqlıdır.

Cümlədə xəbər mərkəzi əvəzlik, say, zərf, sifət və s. ola bilər. Azərbaycan dilində belə hallarda xəbər şəkilçisi əlavə edilir.:

/O qırmızı+dır/; /Bu kitablar mənim+d+ir//

¿Əhməd bəy orda (içəridədir, sizin yanınızdadır? və s.)

Rus dilində isə iki nüvə yalnız intonasiya ilə birləşir. /Он доктор/ və ya /Он доктор! (Я не знал).

Ancaq alman və ingilis dillərində bu nüvələri xəbər birləşdirir. Cümlədə xəbər mərkəzi mütləq olmalıdır. Məs., /Er ist Lehrer//, /He is a teacher//. Elə Azərbaycan dilində də xəbər şəkli mütləq olmalıdır: /O həkim// demək olmur. Gərək /o həkimdir// deyək. Ancaq müəyyən situasiyada belə işləyə bilər. /O həkim?/, /ola bilməz. İnanmıram//.

Mübtədə və xəbərin tərkibində bir neçə söz gələ bilər. Onda həmin sözlər təyin rolunu oynayır.

/Baş həkim xəstəni yoluxdu//

/Baş/ həkim/ xəstəni/ dünən (diqqətlə) yoluxdu// və s.

/Onun gözləri/ nə rəngdədir! və s.

İsmi tərkibdə qabaqda gələn söz hansı kateqorial söz sinfinə aid olmasından asılı olaraq, mübtədanın təyini və xəbərin dəqiqləşdirici elementi kimi çıxış edir. Təyini əlavələr (Attributiv Adjuncts) kimi göstərilən bu tərkiblərin 3 növünü fərqləndirirlər. a) təyini; b) predikativ; c) adverbial.

Birincilərə misal olaraq bunları göstərmək olar: /gələn

şənbə/, /20 nəfər/, /hansı rəngdə/, /anamın şəkli/ və s.

Ancaq /Şah İsmayıl Xətai, Azərbaycan şairi/ kimi tərkiblərdə Azərbaycan şairi əlavə kimi çıxış edir.

a) Əlavələr əlavə edildiyi tərkiblə eyni intonasiya qəlibində deyilir. /Şah İsmayıl Xətai/ Azərbaycan şairi//. Əlavəyə daha bir misal: /Böyük qardaşım, onun adı İsmayıldıır//, və ya daha bir misal /İsmayıl, mənim böyük qardaşım/ və s.

b) ingilis dilçiliyində S+P (o/s+p) modeli cümlələrdə S mübtədə, P feli xəbər, o/s isə tamamlığı bildirir.

Məs., /I like/ my coffe strong// (mən tünd kofeni xoşlayıram)

Azərbaycan dilində /Onlar/ məni/ özlərinə lider seçdilər//

c) Adverbial adyunkt isə fel, sifət və zərfləri təyin edir. Məs.: /O həqiqətən çox yaxşı çalır//, (He plays really well).

/Mən saat 9-a kimi oyanmadım/ (I didn't wake up till nine oclock) və /Bir azdan o işıq gördü// (After some time he saw a light). Zərf əlavələri sözünü ilə də ola bilər. Məs., /He sit on the sofa/ (O, divanda oturmuşdu) və s.

Özü də bu əlamətinə görə Azərbaycan və ingilis dilləri bir, alman və rus dilləri isə digər qrupa daxil olur, çünki nə ingilis, nə də Azərbaycan dilində qabaqda gələn söz aid olduğu sözün əlamətlərini qəbul etmir. Məs., /These melons are six pence// (Bu qovunlar altı pensədir).

Bəzən sifət və ya partisip ismə aid olduqda, ancaq köməkçi fel olmayanda, bunu semi-predicativ adlandırırlar.⁹

/Do yo happen/ to know/ the number of men (those¹) /playing? (Sən oynayan kişilərin nömrəsini bilirsən?). /Onlar Əhmədi gördü// cümləsində /görmək/ keçər (təsirli) feli isim və ya əvəzliliklə ifadə olunan, hərəkətin təsirinə məruz qalan şəxsi və ya əşyanı bildirir. Buna tamamlıq deyilir. Əgər fel belə təsir edə bilmirsə, onda onu keçməz (təsirsiz) fel adlandırırlar. Ancaq bəzi fellər var ki, həm təsirli, həm də təsirsiz olur.

Məs., /O, zurna çalır//, /He plays the violin//, ancaq /O zurnada çalır//, /He plays on the violin//, /He left London// (O,

Londonu tərək etdi), /He left yesterday// (O dünən tərək etdi).

Əlbət ki, fellərin təsirsiz və ya təsirli olmasını müvafiq lüğətlərdən öyrənmək olar. Biz isə struktur incələmələrimizi davam etdirək. Azərbaycan dilində /vermək/ feli ikivalentlidir: /mən ona kitab verdim// /I gave him a book//) cümləsində /ona/ və /kitab/ tamamlıq rolunda çıxış edir. /ona/ kimə, /kitab/ isə nə sualına cavab verir. Deməli, vasitəli və vasitəsiz /kitab/ tamamlıq fərqləndirilməlidir. Ancaq bu tipli fellər passivdə işləyəndə felin təsirli tamamlığı formal olaraq mübtədə rolunu daşıyır: /Məktub ona göndərildi/

İngilis dilində /to have/ həm təsirli, həm də təsirsiz fel kimi çıxış edə bilər. Məs., /He had many friends// (Onun bir neçə dostu var), ancaq /He had a cold// (Onun soyuğu vardır /hərfi tərcümə/). /He looked at her// (O, qıza baxdı), /I never thought of him// (mən heç vaxt onun barəsində düşünmədim), /Father seems to disapprove of the idea// (Ataya ideya xoş gəlmədi) cümlələri /He saw her//, /I don't remember him//, /Father does not like the idea// cümlələri sintaktik sinonimlərdir, ancaq birinci üç cümlədə /her/, /him/, //the idea/, sözləri vasitəli tamamlıqlar adlanır (prepositional objects).

Prepozisional adyunkt-lar vasitəli tamamlıqlardan /to/ partiklinin köməyi ilə fərqləndirilə bilər. /Give your brother a note// (Qardaşınıza dəftəri verin) sinonim kimi /Give this note to your brother// çıxış edə bilər. Yəne sinonim: /A massage was sent him//→/A massage was sent to him// (mesaj ona göndərildi).

Bu araşdırmadan sonra cümlələri kommunikativ məqsədə görə nəqli (deklarativ cümlələr), sual (interrogativ), əmr (imperative) və nida (exclamatry) cümlələrinə bölürlər. Bunların hər birinin öz struktur əlamətləri var. Biz onları aşağıda ayrılıqda nəzərdən keçirəcəyik.

Bütün bunlar təsdiq (afirmativ) və inkar (neqativ) olmaqla iki yerə bölünürlər: /gəliрсən? - xeyir, yox/, /gəliрсən-gəl+m+ir+sən/, /Get /, /Getmə //, /O kitab alan deyil// və s.

İnkar cümlələr inkar zərflər və ya digər inkarlıq bildiren sözlərin olması ilə səciyyələnir. Qeyd edək ki, ingilis dilində inkar cümlələri /to do/ köməkçi felinin /not/ inkar sözü ilə birləşməsindən əmələ gəlir: /do not, don't, does not /doesn't/, did not-/didn't/+ infinitiv. /She doesn't go// (O getmir). Ancaq son zamanlar köməkçi fel olmaya da bilir. Məs., /I hope// (Mən ümid edirəm), ancaq /I hope not// (ümid etmirəm).¹⁰ Fransız dilində isə inkarlığa iki söz xidmət edir (no-pas), Məs., /il no faut pas/ (lazım deyil). Alman dilində cümlə bütövlükdə inkar edilirsə /nicht/, ayrı-ayrı komponent inkar edilirsə /kein/ işlənir. Ola bilər ki, /Weder...noch/ mürəkkəb bağlayıcısı da işlənsin. Cümlədə iki inkarlıq işlənsə onun ümumi mənası təsdiqə uyğun gəlir. Məs., /O oxumamış deyil//→/O oxuyub yəqin ki// və s.

İnkar cümlələrin çox zəngin intonasiya çalarlıqları var. Çünki ondakı semantik çalarlıqlar çox rəngarəngdir. Sual cümlələri strukturuna və tələb elədiyi cavaba görə müəyyən-ləşə bilirlər. Struktur baxımdan birinci yerdə gələn sözdən asılı olaraq onlar ümumi və xüsusi sual cümlələrinə bölünür-lər. Məs., /Do you see him?/ ¿Siehst du ihn? (Onu görürsən?)

Ancaq rus və Azərbaycan dillərində birinci yerin xüsusi söz (Do) və ya xəbərin təsrif olunan hissəsinin tutması vacib deyil. ¿Sən də gəlirsən?.¹¹ ¿Ты тоже идёшь? cavab /əlbəttə/, /bəli/, /yəqin ki,/ və s. sözləri ola bilər.

Azərbaycan dilində, o biri dillərdə olduğu kimi xüsusi sual cümləsində mütləq sual sözü olmalıdır (bunları bəzən pronominal suallar adlandırırlar), ancaq alman dilində bu halda xəbərin dəyişən hissəsi ikinci yerdə gəlməlidir. Müq. et:

¿Kim məktəbdə oxuyur?; ¿Кто учится в школе?; ¿Wer hat in der Schule gelernt? ¿Who was at the school?

Bu cümlələr, yuxarıda deyildiyi kimi, terminal intonasiya ilə tələffüz olunur.

Sual cümlələrinin seçmə növünü də fərqləndirirlər ki, burada suallara cavab olaraq seçim edilir. Məs., *¿Sən Bakıya gedirsən, yoxsa Şəkiyə?* sualın yönəldiyi həmsöhbət ikisindən birini seçməlidir.

Həm ümumi, həm də xüsusi sual cümlələri inkarda işləyə bilər. Məs., *¿Sən niyə gəlmədin?* Bundan başqa struktur baxımdan nəqli cümlənin intonasiya vasitəsilə suala çevrilməsinə də imkan olur. Bu, Azərbaycan və rus dillərində adi haldır, ancaq alman və ingilis dillərində struktur fərq o saat hiss olunur. Müq. et:

ing.d. */you live here?/* (Siz burda yaşayırsınız?)

alm.d. */Sie leben hier?/*

rus d. */Вы здесь живете? və s.*

Bundan başqa ritorik suallar da var ki, onlar məlumat almaq üçün yox, effekt yaratmaq üçün işlənir. *¿Mən bunu bilmirəm?*

Əmr cümlələrinin xəbəri felin əmr formasında olur və intonasiya burada çox mühüm rol oynayır.¹²

/Open the door!/, /qapını aç, açın!/

/Hər kəs/ (everybody), (kimşə) (somebody) cümləsində mübtəda kimi çıxış edir. (hər kəs gələ bilər), (heç kəs gələ bilməz), */kimşə gəlsin/ və s. /Don't shoot!/, /Don't forget it/* (unutmayın). Burada */you/* mübtəda rolunda çıxış edir. İnkar cümlələrində əsas fel işlənmir, nəzərdə tutulur. Məs., kimşə dənizə girib çimmək istəyir, bu zaman ona deyirlər: */olmaz/*, ing.d. */No smoking!/* (çəkmək olmaz) və s.

Nida cümlələri danışanın hiss-həyəcanını xüsusi emosiya ilə ifadə edir. Bu zaman */ax, ox, of, uf/*, */əzizim/*, */gözümün işığı/* və s. işlənir: */Uf, mən nə deyirəm! /Necə gecikdim! və s.* Felin əmr forması da birnövəli nida cümləsi

kimi işlənə bilər: /Dayan!;/ /Olmaz!;/ /Tez ol!;/ /Yadıdadır, necə diqqətli idin!;/ ¿Any news? /Nəsə bir xəbər?/ /No news! (heç bir xəbər!)

İndiyəqədərki şərhimizdə danışığ aktında cümlələrdə hər nüvənin necə təşkil olunmasından söhbət getməsə də, onlarda intonasiya konturunun cizgiləri belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, fonetik və semantik cəhətdən cümlə sintaqmlar, sintaqmlar da fonetik sözlərə bölündüyünü əsas götürmüşük. Fonetik söz əsas sözdən əvvəl və ya sonra gələn köməkçi sözün ona birləşməsi kimi başa düşülür. Məs., /məktəbə' „tərəf/, /ona' „görə/, alm.d. /in₂ der₂ Sch₂le/ (məktəbdir), ing. d. /at₂ home/ və s. Vurğusuz söz vurğuludan sonra gələndə enklitik (— ◡ ◡), vurğuludan əvvəl gələndə isə proklitik (◡ ◡ —) olur.

Cümlənin intonasiya konturu onun sintaqm tərkibilə nizamlanır. Sintaqm bir və ya bir neçə fonetik sözdən ibarət ola bilər. Məs., /Məktəbə sarı gedən oğlan/ ikinci sinifdə oxuyur//.¹³ Bu ikisintaqmlı cümlədir. Birinci sintaqm başlanğıc, ikinci isə son sintaqmdır. Birinci sintaqmda intonasiya gərgin və bitməmiş olur, dinləyiciyə fikrin tamamlandığını çatdırır, ikincidə isə fikir tamamlanır, ona görə də onda terminal intonasiya reallaşır. Biz bu cümləni belə də eşidə bilərik: /Dünən günün ikinci yarısı/ məktəbə sarı gedən oğlan /ikinci sinifdə oxuyur//. Göründüyü kimi, biz üçsintaqmlı cümlə işlətdik. Onda başlanğıc /dünən günün ikinci yarısında/, orta /məktəbə sarı gedən oğlan/ və son sintaqm /ikinci sinifdə oxuyur// vardır. Onlardan başlanğıc və orta sintaqm proгредиənt, sonuncu isə terminal intonasiya ilə tələffüz olunur.¹⁴

Cümlələrin genişlənmə və ya qısala bilməsi də onların üç növünü ayırmağa imkan verir:

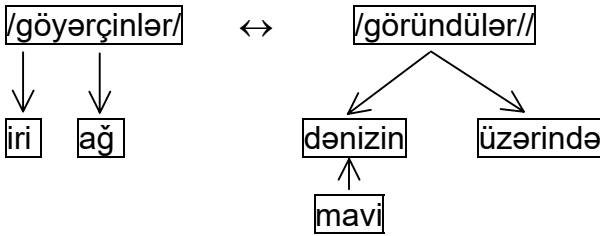
1. Sadə cümlə. Yalnız mübtədə və xəbərdən ibarət olan cümlələri buraya aid etmək olar. Məs., /O oxuyur//, /Əhməd oxuyur//, /Əhmədin qardaşı oxuyur//, /Əhmədin qardaşı oxuya

bilir//. /Əhmədin III kursda oxuyan qardaşı çalışır//

Qeyd edildiyi kimi, sadə cümlə mübtədə və xəbərdən ibarətdir. Belə cümlələr dəyişən ünsiyyət situasiyasında müxtəlif gerçəklikləri əks etdirməklə təsəvvürləri nizamlayan ümumiləşdirici struktur və semantik konfigurasiya və ya konstruksiyalara əsaslanmalıdır. Cümlə özü sintaktik üzvlənmədə mətnin ən yuxarı formalaşmış vahididir, ən aşağı vahidi isə cümlə üzvüdür. Cümlə üzvü konstituent olaraq cümlənin formalaşmasında yaxından iştirak etməklə leksik cəhətdən hər dəfə bir cür təşkil oluna bilir, iş, hal və hərəkətin mənbəyi və ya obyektli olmaqla yeni əlamətləri, şərtləri və predmetləri insanın əqli fəaliyyətinin nəticəsi olaraq dildə sonu olan vahidlərlə, leksemlərlə ifadə edir. Ancaq mübtədanın da başqa cümlə üzvləri kimi müəyyən ifadə məhdudyyətləri vardır. Yuxarıda verdiyimiz sxem bunu aydın şəkildə göstərir. Mübtədə bəzən adların öz ətrafına toplaya bildiyi asılı sözlərlə birlikdə ifadə oluna bilir. Məs., /universitetimizin tələbələri/,.../universitetimizin III kurs tələbələri//, /universitetimizin III kurs əlaçı tələbələri/ və s. göstərir ki, /tələbələri/ sözü özündən qabaqda bu sözlə semantik həmrəylik təşkil edən bir neçə sözün gəlməsinə imkan verir. Əslində bu hər bir dildə mümkün olan şeydir. Əlbəttə, burada yalnız mümkün birləşmələrdən söhbət gədir. Yuxarıda deyildiyi kimi, sintaksis yalnız qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş strukturlara şərh verir.

Mübtədanın xəbərle bağlılığı cümlənin baş üzvləri arasındakı bağlılıqdır və onlar qarşılıqlı olaraq bir-birini ehtiva edir. Bəzi dillərdə (alman, ingilis və s.) cümlənin mübtədasız ola bilməməsi bunu bir daha sübut edir. Bu əlaqələr cümlə üzvləri sistemində aparıcı yeri tutur. Müqayisə üçün aşağıdakı sxemə nəzər salmaq:

/İri ağ göyərçinlər/ mavi dənizin üzərində göründülər//.
Bu cümləni mübtədə və xəbər əlaqəsi baxımında belə açmaq olar:

Hətta Azərbaycan və rus dilləri kimi dillərdə təkterkibli cümlə tiplərində bu əlaqələr implisit şəkildə iştirak edir:

s. /yağış/ → /yağır// (оно) → /светлеет/ və
 /qar/ → (время)
 /dolu/ →

Mübtədanın və xəbərin olması ilə cümlənin xəbərliliyi baş tutur. Ola bilər ki, bu, formal ya da intonasiya vasitəsilə həyata keçsin. Dillərin böyük əksəriyyətində adlıq cümlələrdə, felsiz cümlələrdə mübtəda adətən adlıq halda gəlir. Mübtəda ilə xəbərdən hansının asılı və əsas olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir, onlar qarşılıqlı surətdə bir-birini tamamlayırlar. Biz hər hansı bir cümləni seçəndə mübtədanı təkdə işlədiriksə, xəbər də avtomatik təkdə olur. Bəzən afatiklər bu prinsipi pozurlar: /o (lar) gəlirlər/, /Adam(lar) yeyirlər/ və s. Deməli, minimum üzvlərlə cümlə düzəltmək olur. Əmr cümləsində də mübtəda asanlıqla bərpa olunur.

/yaz/ (Sən)!, /yazın (siz)/ və s.

Deməli, mübtəda xəbərin qaçılmaz tərəfdaşdır. O cümlədə kateqorial və nisbi funksiya daşıyır. Bir tərəfdən o xəbərin verdiyi əlamətin daşıyıcısını, digər tərəfdən isə sintaqmatik açılmada xəbərin (Azərbaycan dilində solunda), dayanaraq sağ tərəfin şaxələnməsinə, onun tamamlıq və zərfliliklərlə dolmasına şərait yaradır. Onun xəbərlə (alman dilində isə kəmiyyətə, rus dilində isə keçmiş zamanda cinsə görə) uzlaşması da bu ikiqütblüyün vacibliyini vurğulayır. Müq. et.:

/There is a book//,/There are books// (bunlar kitablardır)

/Das ist ein Buch//,/Das sind Bücher//

/Книга лежала на столе//. /Книги лежат на столе/

Bu uzlaşmanın pozulması Azərbaycan dilində tez-tez müşahidə olunur. Bunun da müxtəlif üslubi, sosial və mental əsasları vardır.

İkiqütbülüyün ikinci tərəfi xəbərdir. Onun məğzi və mənası mübtədanın əlamətini, işini və vəziyyətini bildirməkdir. Buna adətən xəbərin kateqorial funksiyası deyilir. İkinci funksiyası isə mübtədə ilə cümlənin digər üzvləri arasında əlaqə yaratmaqdır ki, buna nisbi funksiya deyirlər.

Məlum, məchul və icbar növdən olan xəbər olmaqla fel mübtədə ilə tamamlıq arasında “rəqs edir”, gah agenslə, gah da pasienslə əlaqəyə girir. Müq. et.:

/Əhməd yazır//

/Əhməd yazılır// (məktəbə)

/Əhməd yazdırır// (məktubu)

Xəbər həm şəxsi, həm zamanı, həm kəmiyyəti, həm də cinsi (rus dilində keçmiş zamanda) ifadə edə bilər.

Məsələn, /He is coming// (o gəlir) (tək, üçüncü şəxs)

/They are coming// (onlar gəlirlər)

/Er kommt// (3-cü şəxs, tək, indiki zaman)

/Она шла// (tək, 3-şəxs, keçmiş zaman) və s.

Adətən, xəbərin 3 struktur tipi fərqləndirilir: feli xəbər, ismi xəbər və frazeoloji xəbər. Məs.,

/Mən sənə kitab verirəm//

/Mənim oxuduğum kitabdır//, ancaq /Mən sənə ideya verirəm//

(fikir verirəm)

/Mən sənə and verirəm// və s.

Bəzən /olmaq/, /çalmaq/, /qılmaq/ (xüsusilə klassik dövr əsərlərində, Məs., /Füzulidə = Sən üzümdən aləmi rövşən qılıb saldın niqab// (və ya /Xəlqə ağzın sirrini hərdən qılır izhar söz//) xəbərin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

1) /görünmək/ və s. kimi fellər ismi xəbərin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Müq. et: /parça qırmızıya çalır (bənzhəyir// və s. Burada kontaminasiya sintaktik prosesin nəticəsi kimi çıxış edir. İng.d. /The Moon was red// (ay qızarır) və /The Moon rose red// (Ay qırmızı rəngdə qalxır). Xəbər həm sadə, mürək-kəb, ismi və frazeoloji ola bilər. Xəbər budaq cümlə şəklində də genişlənə bilər. /Məsələ ondadır ki, Əhməd bugün gəlmə-yəcək//. Əlbət ki, konkret dil materialının müşahidəsi rəng-rəng nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Adresat tamamlığı isə mənasına və formasına görə obyekt tamamlığına qarşı qoyulur. O, felin yönəldiyi şəxsi və əşyanı bildirir. Burada da qoşmalı və qoşmasız bağlantı mümkündür. Məs., /O, həkimə əl verdi//. Adətən adresat tamamlığı obyekt tamamlığıyla bircə işlənir. Məs., /Əhməd anasına pul verdi//. Ola bilsin ki, yalnız adresat tamamlığı işlənsin. /Əhməd iki gün ərzində ancaq Həsəni (nömrəsini) yığırdı//.

Subyekt tamamlığı isə məchul növ fellərlə işlənir və /tərəfindən/ və ya /ilə/ qoşmaları ilə düzəlir. Məs.,

/Kitab mənə Əhmədlə göndərildi//, /Kitab mənə Əhməd tərəfindən göndərildi//.

Beləliklə, obyekt tamamlığı hərəkətdə iştirak etməməsilə, adresat tamamlığı (məqsədli və benefaktiv) periferik iştirakı və subyekt tamamlığı hərəkətin daşıyıcısı kimi fəaliyyət göstərir.

Zərflilər tamamlıqlardan fərqli olaraq mübtədaya çevrilə bilmirlər. Onun cümlədə işlənməsi xəbərlə tənzimlənmir və istənilən cümləyə əlavə edilə bilər. Elə bu xasiyyətinə görə zərfliyə sərbəst distribusiyaya malik cümlə üzvü kimi yanaşmaq olar. Bəzən də onlara determinativlər deyirlər. Zərfliyin yerində nəinki zərf, hətta isim, say və digər nitq hissələri də çıxış edə bilər. Ancaq zərflilər bir qayda olaraq zərflərlə daha geniş təmsil olunublar. Zərflilər cümlədə xəbərin modallığını (/Əhməd balıq kimi üzürdü//), hərəkətin səciyyəsinə /Əhməd yerindən güllə kimi tərpendi//, zamanını /Əhməd Bakıya dünən çatdı//, yerini (/Əhməd bu gün axşam Bakıda olacaq//), tərzini /Əhməd yavaş-yavaş irəliləyirdi//, (/Əhməd saatda 100 km sürətlə gedirdi//) və s. bildirir.

Cümlə üzvlərinin arasında təyin üçüncü qrupu təşkil edir. O tamamlıq və zərflikdən fərqli olaraq cümlədə yalnız isimlə əlaqədə olur. Onun xəbərlə birbaşa bağlılığı yoxdur. Elə buna görə də o, cümlənin struktur sxemində daxil edilmir. O ya mübtədani, ya da tamamlığı təyin edə bilər. Məs., /Baş həkim/ dünəndən xəstəxanaya aparılmış xəstəni/ yalnız bu gün /yoluxa bilmişdi//.

Beləliklə, o, hal, vəziyyət və əlamət bildirir. Xəbər predikativ əlaməti bildirirsə, təyin yalnız atributiv funksiyada çıxış edir. Özü də isimlə əlaqəsinə görə o ya qabaqda (prepozitiv), ya da sonra (postpozitiv) işləyə bilər.

Alman və ingilis dillərində təyin determinativlə (artikl, əvəzlilik) isim arasında gəlir. Müq. et: /The old man states on the threshold//, /Der alte Mann stand an der Türschwelle// (Qoca kişi qapının kənarında durmuşdu).

2. Geniş cümlə: Məs., /Əhmədin qardaşı/ iki il bundan əvvəl/ universitetimizin təzə fakültəsinə qəbul olunmuşdu//.

Cümlənin genişlənməsinə şərait yaradan ikinci qrup üzvlər tamamlıq və zərflikdir. Onlar cümlənin asılı üzvləridir. Onlar fələ yönəliklidir və sintaktik cəhətdən xəbərdən asılı

olurlar. Onlar bəzən cümlənin elementar tamamlanması üçün mühüm, yeni atıla bilməyən üzvlər olurlar. Məs., /Oxumaq üçün Əhməd dünən/ Bakıya yola düşdü// cümləsində /Əhməd yola düşdü/ demək olar. Ancaq presuppozisiya olmadıqda, bu fikir deyilən məqamdan əvvəl Əhmədin yola düşməsi haqqında söhbət getməyibse, cümlə anlaşılmayacaq. Dinləyici nigar qalacaq: /Əhməd hara yola düşdü, nə üçün getdi/ və s. /Əhməd siqaret çəkmir//--də hər şey aydındır, bu cümlə əlavə olunmadan tam faktı konstataasiya edir. Ancaq yuxarıdakı cümlədə /zərfliyin-/dünən/, /Bakıya// və tamamlığın /oxumaq üçün/ gəlməsi fikrin tamamlanması üçün vacibdir. Tamamlığın əsas xüsusiyyətlərindən biri onun mübtəda ilə qarşılıqlı əlaqədə olması, onunla morfoloji-leksik baxımdan konversiya münasibətində olmasıdır: /Əhməd məktub yazır// və /Məktub Əhməd tərəfindən yazılır//, başqa sözlə desək, yazır: $X \rightarrow Y$ -i/ və yazılır: $Y \leftarrow X$ tərəfindən. Beləliklə, mübtəda və tamamlıq asanlıqla transformasiyaya uğrayır və bu səbəbdən də onlar mübtədadan sonra xəbərə ən yaxın münasibətdə olan üzvlərdir. Tamamlığın cümlədə gəlməsi xəbər yerində işlənən feldən və predikativdən asılıdır. Müq. et:

/Ahmäd liest ein Buch//, /Ahmäd ist mit ihm zufrieden//
/Əhməd kitab oxuyur//; /Əhməd dostundan narazıdır//*
və s.

Tamamlığın statusu ilə bağlı dilçilikdə çox böyük müzakirələr gedir. Tamamlıqda morfoloji və leksik eyniyyət yoxdur, o, ismin istənilən halında gələ bilər.

Dilçilikdə, xüsusilə ingilis dilçiliyində, tamamlığın vasitəli və vasitəsiz növündən başqa bir də sözönlü tamamlıq növü fərqləndirirlər.¹⁵ Q.Q.Poçepsov (1940-) tamamlığın sözönlü və sözönsüz olmasını qəbul etmir, çünki bu sırf formal əlamətə əsaslanır. Təsnifat təkcə formal yox, həm də funksional əlaməti nəzərə alanda daha dolğun olur.

Beləliklə, məzmun və formal əlamətləri nəzərə almaqla tamamlığı 3 yerə bölürlər: obyekt tamamlığı, adresat tamam-

lığı və subyekt tamamlığı.¹⁶

Obyekt tamamlığı həm sözünlü (qoşmalı), həm də söz-önüsüz (qoşmasız) işlənir. Məs., /Əhməd N.Xomskini oxuyur// və /Əhməd N.Xomski haqqında oxuyur//, /O Əhmədi soruşur//, /O, Əhməd haqqında soruşur// və s. Obyekt tamamlığı əlaqənin növünə görə qoşmalı və qoşmasız ola bilər, ancaq hərəkət felinin xarakterinə görə müəyyən fərqi gözləmək olar.

Təyin sadə və geniş ola bilər. Təyin bütün hallarda əsas sözə tabe olur. Sintaktik funksiya baxmından eyni olsa da, onun leksik-qrammatik tutumu çox rəngarəng ola bilər. Məs., təyin kimi isim feli sifət, feli bağlama tərkiblərilə gələ bilər. Müq. et:

/universitetin 3-cü kursunda oxuyan Əhməd...//

/Əlində iri bir bağlama içəri daxil olan Əhməd...// və s.

Eyni zamanda təyin isimdən əvvəl gələn sadə isimlə də ifadə oluna bilər: */tələbə Əhməd/, /alverçi Əhməd/ və s.* Deməli, cümlədə təyin həm sadə, həm də geniş şəkildə iştirak edə bilər. Ola bilər ki, təyin çoxəlamətli və rəngarəng olsun. Bu zaman hansı təyinin sırada hansı yerdə gəlməsi maraqlıdır. Burada bir qanunauyğunluq vardır. Məs.,

/Qarşıdakı, ikimərtəbəli, yaraşığı, ağ bina/

/İkimərtəbəli, yaraşığı, qarşıdakı ağ bina/

/Yaraşığı, qarşıdakı, ikimərtəbəli, ağ bina/

Ancaq */ağ yaraşığı ikimərtəbəli qarşıdakı bina//* bir az yaxşı səslənir. */Ağ/* semantik cəhətdən daha yaxın və dəqiq-ləşdirici olduğu üçün bilavasitə isimdən qabaq gəlməlidir. Bu sıralanmadan danışarkən qeyd edək ki, adətən keyfiyyət bildirən nisbi təyinlər daha yaxın yerdə olmağa meyllidirlər. Subyektiv, dəyərləndirmə bildirən təyini uzağa, ancaq obyektiv

təyini tabeədən sözə yaxın götürmək bir növ qaydadır. Məs., yuxarıdakı misallarda /ağ/ obyektiv əlamət olduğu üçün bilavasitə isimdən qabaq gəlib. O bina lap/qarşıda/olmaya da bilər, /yaraşqılı/ da subyektiv əlamətdir, ancaq /ikimərtəbəli/ və /ağ/ binanın özünə xas əlamətlər olduğu üçün aid olduqları sözə lap yaxında işləniblər. Biz /onun öz rəvan danışığı/ söyləməndə heç cür /öz/ və /rəvan/ təyinlərinin yerini dəyişə bilmərik, hərçənd ki, /onun öz danışığı/ daha monolittir.

Həmcins təyinlərin də sıralanması ciddi maraq doğurur. Ölçü və vəziyyət, rəng və yaş bildirən təyinlərin düzümündə birinci ölçü və rəng sonra fiziki vəziyyət bildirən sözlər və yaş gəlir. Müq. et: /böyük paslı açarlar//, /qara qoca kişi/ və s.

Dilçilik ədəbiyyatında belə bir sıralanmanı misal gətirirlər.

/All the ten pretty young American children's twenty little old china dolls/

(bütün 10 gözəl gənc amerikan uşaqlarının 20 balaca qoca çin kuklası).¹⁷

Əlbət ki, məsələni daha dərinədən öyrənmək lazımdır.

Alman, ingilis və rus dillərində postpozisiyada gələn təyinlərin öyrənilməsi bizim dilimiz üçün maraqlı müqayisələr aparmağa imkan verər. Məs., alm., rus və ing. dillərindəki /Das Haus am Rande des Waldes/ (meşənin kənarındakı ev); ing.d. /The greatest thouse in the World// (dünyada böyük ev); rus d. /дом напротив на краю леса/ və s. cümlələrində postpozitiv təyinlər işlənmişdir.

3. Elliptik cümlələr: ¿Haraya? - /evə/ (gedirəm), /Evə/ - /Hə// əvəzinə). Bu cümlələr qrammatik cəhətdən tam formalaşmadığına görə onlara parsellativ və ya parazitiv cümlələr də deyirlər.

Göründüyü kimi, biz indiyə qədər sadə cümlədən danışdıq. İndi isə keçək mürəkkəb cümlələrə.

Mürəkkəb cümlə ən azı iki komponentdən, ya da müstəqim və asılı cümlədən ibarət olmalıdır. Bizim dilçiliyimizdə təbəsis və tabeli cümlələrin komponentlərini də cümlə adlandı-

rırlar. Fikirimizcə, bu düzgün deyildir. İngilis dilində bunun üçün clause (kloz) terminindən istifadə edilir. İngilis dilçilərindən R.V.Zandvort yazır ki, genişlənmə mübtəda və finit fellii ikinüvəli qrup formasını alanda, buna kloz, bütöv cümləyə isə mürəkkəb cümlə deyilir (compound sentence). Məs., /Rəsmilər gəlmişdilər ki, mərasim başlandı//. O müəllif daha sonra yazır ki, kloz cümlənin hər iki üzvünə aid edilə bilər. Əsas, aparıcı üzvə main, asılı üzvə isə subordinate clause demək olar.¹⁸

Bu fikirlərə sətiraltı söykənəkdə R.V.Zandvort yazır ki, bəzi müəlliflər mürəkkəbə kompleks, tabesiz mürəkkəb cümlələrə isə compound terminini tətbiq edirlər. Bəzən compound əvəzinə subordinate clauses və ya dependent clauses də işlədirlər. Main-clauses əvəzinə isə head clauses və ya principal clauses də deyirlər.¹⁹

Termin baxımından bəzi dolaşlıqlar alman, rus, Azərbaycan və başqa dilçiliklərdə də mövcuddur. Alman dilində Satz, Hauptsatz, Nebensatz (Gliedsatz), rus dilində предложение, сложносочиненное и сложноподчиненное предложение terminləri mövcuddur. Azərbaycan dilçiliyində də cümlə, baş və budaq cümlə, tabesiz və tabeli cümlə, tabesiz cümlənin hissələrini bəzən komponentlər, bəzən tərkiblər və s. adlandıırırlar.²⁰ Türk dilçiliyi “tümçə” terminini işlədir. “Nəqli”, “sual”, “əmr” və “nida” terminləri “bildirmə”, “isteme”, “soru”, “emir”, “ünlem” terminlərilə verilir.²¹

Mürəkkəb cümlə türk dilçiliyində birləşik tümçə, baş cümlə temel tümçə, budaq cümlə isə yan tümçə adlanır. Sıralı tümçə (tabesiz), aratümçə, girişik tümçə (tabeli), keşik tümçə (elliptik) kimi terminlərdən də istifadə edilir.²² Bəzən tümçə əvəzinə cümlə termininə rast gəlmək olar. Mürəkkəb cümləni isə birləşik cümlə adlandıırırlar, onu şərtli, içli və iç-içə birləşik cümlə olmaqla üç yerə bölürlər. Müq. et:

Şərtli: /Hava gözəl olursa, biz yarın gəzməyə gedəcəyik//
/ki/ fars mənşəli bağlayıcı olub türk dilində /kim/ kimi

işlənib.

/Sənə şimdiden açıqca söyləyirəm ki, sən bu işi yapamıyacaksan//

İç-içə birləşik cümlə /Buraya gəl dedi, bunu duyunca arkadaşları kabahat senindir dedilər, bu gec gələcək diyor...// və s.²³

Bizim Azərbaycan dilçiliyində də cümlə, baş və budaq cümlə terminləri geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Bəzən tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibinə daxil olan cümlələri “tərkib hissələr”, “hissələr”, “komponentlər”, “tərəflər” terminləri ilə əvəz etməyə meyil hiss olunur. “Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə olduğu kimi, onun tərkib hissələri bərabər hüquqlu olduğu halda tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən hissələr (seçmə bizimdir-F-IV) eynihüquqlu deyildir”.²⁴ Ancaq bu terminoloji dəqiqlik xatirinə deyil, stilistik məqsədlə edilir.

Həm sintaktik bütöv kimi cümləni, həm də tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibinə daxil olan tərəfləri cümlə adlandırmaq meyli yalnız və yalnız onların struktur baxımdan cümlə kriteriyalarına (xəbərlik, ikiüzvlük, modallıq) cavab verməsi ilə əsaslandırıla bilər. Biz də bu terminləri saxlamaqla tabeli budaq cümlələrində baş və budaq cümlə termini ilə yanaşı əsas və yardımçı, tabesiz cümlələrdə isə hər iki tərəfi nisbi müstəqil cümlə adlandırmağa üstünlük veririk.

Mürəkkəb cümlənin baş cümlə yerində istənilən sadə cümlə strukturu iştirak edə bilər. Ancaq budaq cümlənin mütləq öz xəbəri və mübtədası olmalıdır, onun baş cümlə ilə birləşməsi təkcə bağlayıcı ilə deyil, həm də intonasiya və nisbi əvəzliliklə ola bilər. Adətən təyin, tamamlıq, mübtədə, xəbər, zərflilik budaq cümlələrini fərqləndirirlər.

Təyin budaq cümləsi ismi təyin edir, həmin isim də təyin budaq cümləsinin antesedentini (bu əvəzlilik də ola bilər) təyin edir. Təyin budaq cümləsi məhdudiyət bildirən və davam edən növlərinə bölünə bilər.

Məs., /Bu o evdir ki, onu Əhməd tikdirib//

/Siz o adamsınız ki, məni başa düşə bilərsiz// və s.

Bu və digər təyin cümlələrinin həqiqətən bu tipdən olmasını sübut etmək üçün transformasiya metodundan istifadə etmək kifayətdir. /Bu həmin evdir ki, onu Əhməd tikdirib// ⇒ /Bu Əhmədin tikdirdiyi evdir//. Budaq cümlə bütövlükdə antesedentin (korelaten yerini tutaraq) ona tam aydınlıq gətirir.

Məhdudiyyət bildirən cümlələrə aşağıdakıları misal vermək olar.

/Hər kəs ki, yunan dilində üç söz bilir, öz mövqeyini bildirmək iqtidarındadır//⇒

/Öz mövqeyini bildirmək iqtidarında olan kəs yunan dilində üç söz bilir//.

/O evdə ki, mən doğulmuşam, oranı yaxşı xatırlayıram//
/oranı/, /o yeri//⇒/yaxşı xatırladığım (hansı) evdə doğulmuşam//

İngilis, rus və alman dillərində bağlayıcı rolunda /When, Where, Why/, /wenn, wo, warum/, /когда, где/ kimi sözlər antesedent zaman, yer və məqsəd bildirərsə, çıxış edə bilər. Məs.,

/I remember the house where I was born//

(O evi yaxşı xatırlayıram ki, orada mən doğulmuşam)

/Ich erinnere mich an das Haus, wo ich geboren wurde/

/Я вспоминаю дом, где я родился/

Alman dilində təyin budaq cümlələrini Azərbaycan dilinə

daha yaxşı olar ki, feli sifət və ya feli bağlama tərkibilə çevirək.

Məs., /Ich sah das Haus, wo ich geboren wurde// /Mən o evi gördüm ki, orada doğulmuşam//. Ancaq bu cür cümlələri daha yaxşı olar ki, belə tərcümə edək. /Mən doğulduğum evi gördüm//.

Budaq cümlələrin növünü dəqiq müəyyən etmək üçün biz transformasiya metodundan istifadə edirik:

Zərflik budaq cümlələri bir qayda olaraq bütövlükdə baş cümlələri müəyyən edir. İfadə etdiyi mənalara görə zərflik budaq cümlələri zaman, yer, məqsəd, səbəb, nəticə, şərt, güzəşt, ziddiyyət, müqayisə, tərz, məhdudiyət və yəqin daha bir-iki növə bölünür. Bu və ya digər budaq cümlənin işlənməsi bağlayıcı vasitələrdən və digər kontekst və məqam komponentlərindən asılıdır:

1) Zaman budaq cümləsi: o zaman ki, nə vaxt ki, əvvəl, sonra, ta, kimi, o, o vaxta qədər ki, və s. ilə bağlanır.

Məs., /Mən o vaxta qədər gözləyəcəyəm ki, ayaqüstə dura bilirəm//⇒

/Mən ayaq üstə dura bildiyim vaxta qədər (nə vaxta qədər) gözləyəcəyəm/

2) Yer budaq cümləsi bağlanır: o yerdə ki, harada ki, və s.

/Haradan gəlmisiniz, ora da gedin //⇒ /Gəldiyiniz yerə (hara?) gedin//

3) Səbəb budaq cümləsi bağlanır: ona görə ki, o səbəbdən ki, odur ki, və s.

Məs.,

/Nə qədər ki, siz hazır deyilsiniz, biz gedək//⇒ /Siz hazır olmayana qədər biz gedək//

¿Sizin işiniz-gücünüz yoxdur ki, burada oturmusunuz? ⇒
¿/İşiniz-gücünüz olmadığı səbəbdən burada oturmuşsunuz//

Səbəb budaq cümləsi həmçinin bağlanır: ki, nə səbəbdən, o səbəbdən ki və s.

/Burada durun ki, sizi yaxşı görə bilim// ⇒ Burada durmağınız səbəbdən sizi yaxşı görə bilim// ⇒ /Burada durmağınız səbəbdən, sizi yaxşı görə bildim//

/Stand here, (so) that you can take a good look at me//
və s.

5) Nəticə budaq cümləsi /ki/ bağlayıcısı ilə bağlanır.
Baş cümlədə “elə”, “belə” korelatları işlənir. Məs.,

/Elə ki, mən ayaq üstə güclə dururdum//
Bunları transformasiya elədikdə nəticənin yeri dəyişir.
Müq. et: /Ayaq üstə güclə dururdum, çünki çox soyuq idi//.
Bu transformasiya səbəblə nəticənin yerini dəyişməyə imkan verir.

/Heç vaxt yağış yağmırdı, göydən sel tökülürdü//.
6) Şərt budaq cümləsi əgər, (if), isə (-sa/sə), hərgah, madam ki, indi ki, vaxta ki, bir halda ki, və intonasiya ilə bağlanır. Müq. et:

/If it is time me had better go/²⁵

/Siz mənimlə gəlmirsinizsə, mən getməyəcəyəm// ⇒
/Mənimlə gəlmədiyiniz halda mən getməyəcəyəm//

/İndi ki, mən deyənə baxmırsan, onda çıx get burdan//
və s. ⇒ /Mən deyənə baxmadığın halda çıx get//. Baş və budaq cümlə arasında müəyyən zaman uyğunlaşması ciddi maraq doğurur. Baş cümlədə xüsusi şərt şəkli xəbərin ifadəsinə xidmət etdiyi halda, budaq cümlə müzare və qəti gələcək zamanla, əmr, iltizam və vacib şəkillə də ifadə oluna bilər.

/Onu çağıracağımızla - /Əgər biz onu çağırırsaq, Əhməd razı qalar// (müzare gələcək)

Əhməd razı qalar//
/qalacaq//qəti gələcək

/qalır, qalmalıdır,//,
/Əhməd, sən razı qal// (əmr)

qalmaya bilməz,//,
Əhməd sözü üzünə deməlidir// (vacib)

razı qalmalı olacaq//,
/Əhməd sözü üzünə deməli olacaq// (vacib)

və s.

// /Ona görə ki, Əhməd narazı qalmaya bilməz// (iltizam)²⁶

və s.

Zaman bağlılığı alman dilində, daha dərin köklərə malikdir.

Budaq cümlədə görülən iş cümlədəkində əvvəl olmaqla, şərt budaq cümlələri qarşılaşdırma, səbəb-nəticə və zaman mənaları ifadə edə bilirlər. Müq. et:

a) /Madam ki, gələcəkdiniz, Əhmədi bu qədər niyə incidirdiniz//⇒ (qarşılaşdırma) → /Gələcəyiniz halda Əhmədi niyə incidirsiniz?/

b) /Cəsərin yoxdusa, niyə bizi aldadırsan// (səbəb-nəticə) ⇒ /Bizi aldatmağa cəsərin yoxdur//

c) /Yağış yağsaydı, gör nə qədər əziyyət çəkərdik// (zaman)⇒/Yağış yağdığı halda nə qədər əziyyət çəkirdiniz//.

Bəzən şərt şəkli ilə düzələn konstruksiyalara da rast gəlmək olur:

/Bu göy üzü, əgər belə demək mümkündürsə, daş saxlamaz//

7) Müqayisə budaq cümləsini tərzi-hərəkət budaq cüm-

ləsinin bir növü kimi izah edir və göstərir ki, o elə bil, sanki, guya bağlayıcıları ilə bağlanır²⁷. Alman, rus və ingilis dillərində bu cümlə çox geniş yayılıb. Məs.,

alm. d. /Er sang so, als sei er Vogel// (O elə oxuyurdu ki, elə bil o quş idi)

ing. d. /He made as if there were nothing wrong// (O elə edirdi ki, elə bil heç nə səhv deyildi).

Rus d. /Он сделал так, будто был героем// və s. Bu budaq cümlələr /elə/, /necə ki/, /nə/ korrelatları ilə bağlanır, baş cümlədən qabaq da gələ bilirlər. Məs.,

/Necə danışmışıq, elə də bölməliyik// ⇒ /Danışdığımız kimi böləcəyik//

8) Tərzi-hərəkət budaq cümləsi baş cümlənin xəbərinin tərzini bildirir. Baş cümləyə elə, belə, elə bir, bir, korelatı, ki bağlayıcısı və intonasiya ilə bağlanır. Müq. et:

/O elə danışdı ki, Əhmədin tükəri biz-biz olurdu// ⇒ /O Əhmədin tükərini biz-biz edən kimi danışdı//

Onlarda məqsəd, nəticə və müqayisə mənaları çox qabarıq ifadə olunur.

/Elə eləmə ki, hər şeyi açım-töküm// (məqsəd) ⇒ /Hər şeyi açıb-tökməyim kimi eləmə//

/Elə yağış yağdı ki, bütün meyvələr töküldü/ (nəticə) ⇒ /Bütün meyvələr tökülən kimi yağdı//

Bəzən tərzi-hərəkət cümlələrini başqa növ cümlələrdən fərqləndirmək çətin olur: Məs.,

/Sən elə göstəriş ver ki, uşaq çaşmasın// ⇒ /Uşağın çaşmasına göstərişini ver//

Bu cümlə daha çox təyin budaq cümləsinə oxşayır, çünki budaq cümlə isimin qarşısında gələn /elə/ korelatının

açılmasına xidmət edir.

9) Bəzən məhdudiyət budaq cümləsini ayrıca qeyd etmirlər. Ancaq, alman, rus və ingilis qrammatikalarında bu xüsusi tip kimi göstərilir: Einschränkungssatz, Restriction clause, ограничительные сложноподчинительные предложения. Müq. et:

/The man may be dead, for all we know// (kişi ölə bilər, biz bildiyimiz budur)²⁸

10) Zərflik budaq cümlələri arasında kəmiyyət, dərəcə və güzəşt növləri də fərqləndirilir.

Kəmiyyət budaq cümləsi, nə qədər, o qədər, baş cümlənin sonunda /-sa/-sə/ və intonasiya ilə bağlanır.

/O nə qədər çalışsa, (bir) o qədər zəngin olar// ⇒ müqayisəli kəmiyyət

/Onun zənginliyi çalışmağından asılıdır//

/Nə qədər sifariş versəniz gətirərəm / (⇒ qarşılaşdırma)
/Sifariş verdiyiniz qədər gətirərəm//

/Nə qədər çox gəlsə, bir o qədər yaxşı olar// (və s. şərtli kəmiyyət) ⇒ /Onun çox getməyindən asılı olaraq yaxşı olur/

Dərəcə budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin dərəcəsini bildirir və ona /o dərəcədə (yə)/, /o yerə/, /o qədər/ korelatları ilə bağlanır.

Məs., /Əhməd o dərəcədə çalışmalıdır ki, ona tapşırılan işin öhdəsindən gəlsin// ⇒ (Əhməd ona tapşırılan işin öhdəsindən gələn dərəcədə çalışmalıdır // qarşılaşdırma budaq cümləsi baş cümlədəki fikrə qarşı qoyulur. Burada zidiyyət, müqayisə və güzəşt, fərqləndirmə və şərt də ifadə oluna bilər.

a) Güzəştli qarşılaşdırma: /İmtahanda 4 almasanız, təəsüflənəyiniz/.

b) Ziddiyyətli "-----" /Nə qədər çalışdımsa, öhdəsindən

gələ bilmədim//

c) Fərqləndirici “-----” /Biz vaxtilə yaxşı oxuduq, ancaq sizin biliyinizə çata bilmədik//

ç) Müqayisəli “-----” /Əvvəl bizdə 2 professor var idisə, indi 15 proffesorumuz vardır//

d) Şərtli “-----” /Meydanda tək qalsam da, yenə vuruşacağam//

Baş cümləyə nə qədər, -sa/-sə, yenə, daha, da, də, hər nə qədər vasitəsilə bağlanır, budaq cümlədə /-sa/sə/ işlənir, baş cümlədə düzdür, doğrudur budaq cümlədə isə amma (ancaq, lakin), hara, kim, nə vasitələri və intonasiya ilə bağlanır.

/Hara gedir-getsin, mənə tayını tapa bilməyəcək//³⁰ və s.

Azərbaycan dilində budaq cümlələrin qoşulma növünü də fərqləndirirlər. Bu da baş cümləyə qoşulan budaq cümlənin ona qiymət və əlavə məlumat verməsindən ibarətdir.

Bu, rus dilindən присоединительные termininin kalka yolu ilə tərcüməsidir.³¹ Müq. et:

/Biz qatarla gəldik, bu da vaxtı qabaqlamaq deməkdir//. Məzmunca bütün cümləyə və ya bir üzvə qoşulmaq kimi başa düşülə bilər.

a) /Nefti kəmərlə Avropaya daşıyırlar ki, bu da çox baha başa gəlir// ⇒ /Nefti kəmərlə Avropaya daşımaq baha başa gəlir// bütöv cümləyə qoşulmaq.

b) /Razılaşmadığımız bir şey vardı ki, bu da verlişlərin maraqsız olmasıdır// - bir üzvə qoşulmaq/ → /Verlişlərin maraqsız olmaması ilə razılaşdıq//.

Ən böyük cümlə növlərindən biri də tamamlıq budaq cümləsidir. O baş cümlədə işlənən tranzitiv fellərlə bağlıdır.

Bu cümlə suala cavab almaq və onun tamamlığını əvəz etmək funksiyası daşıyır və baş cümləyə əsasən /ki/ bağlayıcısı ilə bağlanır:

/They say (that) she is better// /O dedi ki, qız yaxşıdır/
⇒ /O qızın yaxşı olmasını dedi//.

/Dieser sagte, dass er besser ist// (Bu dedi ki, çox yaxşıdır)

/Do you know who lives here?// (Sən bilirsən burada kim yaşayır?)

¿Burada kimin yaşadığını bilirsən?
Bunları ingilis dilçiliyi asılı təsdiq və asılı sual adlandırır.
Asılı suallar /kim?/ və /nə?/ sual sözlərilə bağlanır:

¿Bax gör, nə elədin! ⇒ /Nə elədiyinə baxırsan!/
/Onlar müzakirə edirdilər ki, kimin təklifi daha yaxşıdır! ⇒
/Kimin təklifinin daha yaxşı olmasını müzakirə edirdilər//

/Mən ona sevinirəm ki, siz gəlib çıxdınız//;
/Gəlib çıxdığınıza sevinirəm//

/Mən inanıram ki, o məni gördü// ⇒ /Məni gördüyünə inanıram//.

Bizim elmi-nəzəri ədəbiyyatda çox doğru olaraq qeyd olunur ki, tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin xəbərini tamamlamalıdır. Ancaq o da qeyd edilir ki, TBC həm də məsdər (bu daha tez-tez müşahidə olunur), feli sifət xəbəri feli bağlamalarla ifadə olunan üzvləri də tamamlaya bilər. Əslində TBC-i baş cümlədə /o, nə, bunu, belə/ korelatlarını və ya yeri boş buraxılmış tamamlığı tamamlayır. TBC-i. məsdərdən sonra gələn /lazımdır, kifayətdir, olur, olar, olmaz, istəmək/ sözləri feli tamamlıq budaq cümlələrini yaradan amillərdir.

Baş cümlədə xəbər danışmaq, təfəkkür, görmə-əşitmə, hal-

vəziyyət bildirən və ya onlara ekvivalent olan fellərlə, bəzi iş fellərilə, ismi-xəbərlərlə ifadə olunanda budaq cümlə tamamlıq BC-i olur. Bağlama vasitələri isə bunlardır: a) buraxılmış tamamlığı ifadə edir; b) /elə/, /belə/, /bu/, /o/ əvəzlilikləri korrelat olanda; c) orası, burası; ç) /o/, /bu/, /bir/, /belə bir/ sözləri şey, isim, hal, hadisə, cəhət və s. əvvəl gələndə baş cümlədə işlənərsə; d) /kim ki/, /kim/, /hər kəs/, /hər kim ki/, /nə/, /hər nə/, /hər nə ki/, /hansı/ və sual əvəzlilikləri³².

Daha sonra tamamlıq budaq cümləsinin vasitəli və vasitəsiz növləri göstərilir. /Deyirlər ki, bacarana can qurban// (vasitəsiz) ⇒ /Bacarana can qurban deyirlər//

/Ona sevinirəm ki, məni bağda görməyiblər// ⇒
/Məni bağda görmədiklərinə sevinirəm//

Maraqlıdır ki, yeri gəldikcə tamamlıq budaq cümləsinə dəqiq müəyyən etmək üçün transformasiya metodundan geniş istifadə edirlər:

/Əhməd yaxşı edib ki, onu dama salıb// ⇒ /Əhməd onu dama salmaqda yaxşı edib//³³

Mürəkkəb cümlələrin daha iki növünü göstərmək yerinə düşər. Onlardan biri mübtədə, ikincisi isə xəbər budaq cümlələridir.

Mübtədə budaq cümləsi başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də geniş yayılıb. İngilis dilində bu adətən birinci yerdə gəlir. O, həm təsdiq, həm də sual ifadə edə bilər. İngilis, alman və rus dillərində bu “that”, “dass” və “кто” sözlərilə və Azərbaycan dilində /kim (ki/ sözlərilə başlanır. Müq. et:

/That he returns after two days, is impossible// (Onun iki gündən sonra qayıtması qeyri-mümkündür)⇒ /If is impossible, he will return//

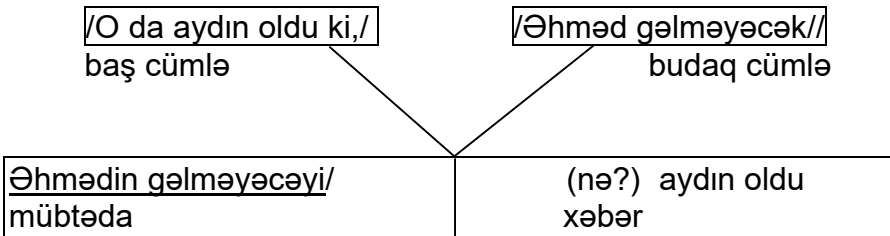
/Dass er in zwei Tagen zurückkommt, ist es nicht zu glauben// ⇒ /Es ist nicht zu glauben, dass er in zwei Tagen zurückkommt// (İki gündən sonra onun qayıtması inandırıcı

deyil).

/Кто говорит, что он не вернется// Завтра.

/Aydın oldu ki, o gəlməyəcək// ⇒ /Onun gəlməyəcəyi aydın oldu/.

Azərbaycan dilində baş cümlədə mübtədə formal şəkildə iştirak etmir, ancaq budaq cümlə onun mübtədası olur. Bunu transformasiya yolu ilə yoxlamaq mümkündür:

Sual sözü ilə düzələn mübtədə budaq cümləsi də asanlıqla transformasiya üsulu ilə sübut oluna bilər:

/Kim ki xeyirxah deyil /o, sevilə bilməz/

baş cümlə budaq cümlə

deyildirsə (kim?)

/xeyirxah olmayan kəs / sevilə bilməz/

mübtədə xəbər

/O da yadıma düşdü ki, bu gün görüşə gəlməyəcəyik//

mübtədə xəbər

/Bu gün görüşə bilməyəcəyimiz/ (nə?) /yadıma düşdü//

Mübtədə xəbər

Transformasiya zamanı budaq cümlə transformasiya olunan üzvün mübtədası olur. Elə bu kifayət qədər əsas verir ki, yuxarıdakı cümlələr mübtədə budaq cümləsi hesab edilsin.

Baş cümlədə mübtədə buraxılır, mübtədə funksiyasını budaq cümlə yerinə yetirir. Baş cümlə şəxssiz olur, onun arxasınca gəlir. Bu zaman /bu, o, burası, orası, bəzisi, bəziləri, bir neçəsi, bir neçələri, neçələri bir şey, bu cəhət, o cəhət, bir

cəhət/ baş cümlədə korelat kimi çıxış edir. Azərbaycan dilçiliyində bunlara mübtədə vəzifəsində çıxış edən sözlər deyirlər.³⁴

Daha sonra /kim, kim ki, kimin ki, hər kəs, hər kim, bir kəs, hansınız, hansımız, hansı, nə, hər nə, eləsi, beləsi, hər nə ki, nə qədər (ki,), neçə/ sözləri mübtədə (?) kimi çıxış edir.

Bundan başqa /olmaq, yaraşmaq, çıxmaq, qalmaq, keçmək, gəlmək, dammaq/ kimi felii xəbərlə baş cümlələr olur.

/Ürəyimə damdı ki, Əhməd dava salıb//⇒

baş cümlə budaq cümlə

(nə?)

/Əhmədin dava salması/ ürəyimə damdı//

mübtədə xəbər

/burası, orası, eləsi, beləsi, bəzisi, bəziləri, bir neçəsi, neçəsi, neçələri/ və s. kimi əvəzliliklərlə ifadə olunan baş cümlə mübtədasının xəbəri /var/ olur. /lazım/, /mümkün/ predikativləri də bura aid edilə bilər:

/Lazımdır ki, Əhməd bir qədər mülayim olsun//⇒

baş cümlə budaq cümlə (nə?)

/Əhmədin bir qədər mülayim olması / lazımdır//

mübtədə xəbər →

Belə cümlələrin inkarı /deyil/-lə ifadə oluna bilər.

/Əbəs deyil ki, Əhməd danışanda hamı qulaq asır//⇒

baş cümlə budaq cümlə

/Əhməd danışanda hamının qulaq asması (nə?) əbəs deyil//

mübtədə xəbər

Xəbər budaq cümləsi:

Xəbər budaq cümləsi adətən baş cümlədə ismi xəbərle ifadə olunan hallara aid edilə bilər. Məs.,

İng.d. /The fact is how we are going to find the money//
(Məsələ odur ki, biz pulu necə tapacağıq)

/"----" Question is//

/"----"/ reason was nobody had expected him so early//

/Fakt odur ki, biz uduzmuşuq//

alm.d. /Die Frage ist, ob wir gewinnen können// (Məsələ
ondadır ki, biz uda bilərikmiş)

Burada da transformasiya metodu imkan verir ki, baş
cümlədə tam ifadə olunmayan xəbər açılsın və aydınlaşsın.
Müq. et:

/Bizim uduzmağımız/ faktdır// (nədir?)

mübtədə xəbər

Baş cümlədə xəbər /elədir, belədir, odur budur/ sözlərilə
ifadə olunur. Bəzən strukturca oxşarlıqlar olsa da, cümlələrin
başqa tiplərə aid olunmasını transformasiya yolu ilə müəyyən-
ləşdirmək olar. Müq. et:

/Əhmədin qazandığı ixtisas elədir ki, onu hər cür təmin
edəcəkdir//⇒

/Əhmədin qazandığı ixtisas onu hər yerdə təmin edəcəkdir//

nə

xəbər

Ancaq /Əhməd elə ixtisas qazanmışdır ki, onu hər yerdə
təmin edəcəkdir//⇒

(necə?)

/Əhməd hər yerdə onu təmin edəcək ixtisas qazanmışdır//
necə? təyin

Deməli, transformasiya bir daha təsdiq edir ki, birinci
cümlə xəbər, ikincisi isə təyin budaq cümləsidir.

Xəbər budaq cümləsi baş cümlədən sonra gələrsə xəbər
/o, bu/ sözlərilə təsdiqdə və inkarda ola bilər. /Burası, orası,

elə, belə, ora, bura, o deməkdir, ibarətdir, olmaq/ sözlərilə ifadə olunur. Xəbər budaq cümləsi /ki/-sa/sə/, /hər kim, hər kəs, nə, hər nə, necə, nə qədər/ sözləri ilə düzəlidir.

Xəbər budaq cümləsi məqsəd, səbəb, şərt, müqayisə, sıra, arzu, xahiş və hal-vəziyyət çalarlarını da bildirə bilər. O zaman həmin sözlər korelat kimi çıxış edirlər. Məs.,

/Birinci səbəb o idi ki, Əhməd ona həmişə ikibaşlı cavab verirdi//⇒

/Əhmədin ona ikibaşlı cavab verməsi birinci səbəb idi//
və s.

Bura qədər danışılanlar tabelilik əlaqəsi əsasında yaranan mürekkəb cümlələrə aid idi. Lakin yuxarıda deyildiyi kimi, iki tərəf arasında tabesizlik, qeyri-asılılıq münasibətində olan cümlələr də vardır. Özü də onlar arasında bağlayıcı ola da bilər, olmaya da bilər. İkincidə intonasiya ifadə olunan mənanın göstəricisi kimi çıxış edir. Məsələn,

İng.d. /Father was in the Shop, mother was in the kitchen cooking dinner//

/Ata mağazada idi, ana mətbəxdə nahar yeməyi hazırlayırdı//

alm.d. /Vater war im Geschäft, Mutter bereitete in der Küche Essen zu//

rus.d. /Отец был в магазине, мать приготовила на кухне обед//

Tərəflər arasında məna əlaqəsi baxımdan tabesiz mürekkəb cümlələr aşağıdakı kimi təsnif olunurlar:

a) zaman əlaqəsi:

/Əhməd əvvəlcə Arzu ilə əl-ələ görüşdü, sonra əyilib qızın üzündən öpdü//

b) məkan əlaqəsi:

/Orada hamı şən idi/ bircə Əhməd narahat görünürdü//

c) qarşılaşdırma əlaqəsi:

/Əhməd həmişə yaxşı oxuyub, ancaq professor onu layiqincə qiymətləndirməyib//

ç) aydınlaşdırma əlaqəsi:

/Əhmədin qarşısında gözəl mənzərə açıldı, o, qatarın pəncərəsindən Azərbaycanın dilbər guşəsi olan Qarabağı seyr edirdi//

d) səbəb-nəticə əlaqəsi:

/Yağış yağdı, toz yatdı//

f) qoşulma əlaqəsi:

/Əhməd qatarla getdi, bu piyada getməkdən 10 dəfə tezdir//³⁵

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini intonasiya bağladığı kimi, bir sıra leksik vasitələr də bu funksiyanı öz üzərinə götürə bilər. Əgər tabesiz mürəkkəb cümlə götürdüyümüz misallarda birinci komponentdən sonra terminal intonasiya konturu işlənsə (tonun sonda aşağı düşməsi, intensivliyin zəifləməsi, zamanın ləngiməsi və böyük fasilənin – cümlə fasiləsinin–(II) yaranması) bu komponentin müstəqil cümlə kimi işlənməsini təmin edir. Müq. et:

1) /Əhməd əvvəlcə Arzu ilə əl-ələ görüşdü// ↓ (bitdi)

2) /Sonra o əyilib qızın üzündən öpdü// ↓ (bitdi)

Ancaq bunlar tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri kimi çıxış etsə, onda 1-ci komponentin sonunda terminal yox, proqredient intonasiya konturu reallaşacaq. Tonun hərəkəti

maksimum aşağı düşməyəcək, intensivlik zəifləməyəcək və zaman da ləngiməyəcək, fasilə isə kiçik olacaq (I), çünki bunlar fikrin bitmədiyini bildirir, hələ ardınca söyləmə gələcəyinə işarə edir³⁶. Müq. et:

Əhməd əvvəlcə Arzu ilə əl-ələ görüşdü/ sonra isə əyilib qızın üzündən öpdü //

Tabesiz cümlədə bağlayıcı iştirak etdikdə (ancaq, lakin, amma) intonasiya bir qədər zəifləyir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini bəzən tam müstəqil cümlə kimi götürənlər transformasiya metodundan istifadə edərək deyirlər ki, komponentlərin yerini dəyişməklə heç bir dəyişiklik baş vermədiyini³⁷ söyləmək həmişə düz olmazdı. Məs., /yağış yağdı, toz yatdı// cümləsində komponentlərin yerini dəyişmək mümkün deyildir. Ancaq /kəndi duman bürüdü, heyvanlar yox oldular// cümləsində yerdəyişməsi etmək bəlkə də elə bir ciddi mənə pozuntusu verməz. Hər halda birinci halda /heyvanların itməsi dumanın nəticəsidirsə, ikinci halda dumanın düşməsinə heyvanlar səbəb ola bilməz. İkinci halda sadəcə olaraq zaman baxımından baş verən hadisələrin sadalanması faktı nəzərə alın bilər.

Alman dilində də tabesiz mürəkkəb cümlənin ən azı iki müstəqil xəbər mərkəzinə və mübtədaya malik komponentlərin olması vacibdir. Məs.,

/Er kam zu ihm zu spät, sie konnte nicht soviel warten//
/o qızın yanına çox gec gəldi, gız o qədər gözləyə bilmədi//

Amma tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlənin dəyişən xəbəri mütləq cümlənin sonunda durmalıdır. Məs.,

/Er fragte mich, ob ich morgen zum Unterricht gehen werde// (O məndən soruşdu ki, mən sabah dərsə gedəcəyəmmi).

Bu normanı yalnız konyunktiv poza bilər. Belədə xəbərin dəyişən hissəsi mübtədadan sonra gələrək konyunktivdə işlə-

nir və bağlayıcı düşür. Məs.,

/Hans sagte, er werde nicht kommen// /Hans dedi ki, o gəlməyəcək//

II.2. Fəslə dair ədəbiyyat və qeydlər

1. P.Eisenberg. Der Satz. Grundriss einer deutschen Grammatik. 3. Aufl., Stuttgart, 2006, Bd.2. s. 1-12.

2. N.Chomsky. Strukturen der Syntax. Den Haag, 1974, s.15.

3. F.Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, s. 294-355.

4. J.Grimm. Deutsche Grammatik. Bd. I-IV, Göttingen, 1822-1837; 1922²

5. H.Paul. Deutsche Grammatik Halle, 1959⁵.

6. А.М.Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении М., 1938, s.64; Ф.Вейсалов (Вейсалли). Завершающая интонация в современном немецком языке (экспериментально-фонетическое исследование). ND, Leningrad, 1970; Ф.Вейсалов (Вейсалли). Некоторые вопросы интонации азербайджанского языка. BDU-nun elmi əsərləri (Dil və ədəbiyyat), Bakı, 1976, №3. С.Ахундов. Azərbaycan dilində sual cümlələri (eksperimental-fonetik tədqiq). Bakı, 1998.

7. L.Bloomfield. Language. N.York, 1933, s. 207.

8. Л.Р.Зиндер и Т.В.Строева. Современный немецкий язык. М., 1957, s. 507; N.G.Admoni. Der deutsche Sprachbau. München, 1982, s. 215.

*M-mübtəda, T-tamamlıq, X-xəbər deməkdir.

9. R.W.Zandvoort. A Handbook of English Grammar. London, 1963, s.35, 199.

10. Yenə orada. s. 206.

11. Azərbaycan dilində sual cümlələrinin dolğun təsnifi və bu zaman intonasiyanın oynadığı rol barədə ətraflı məlumat almaq üçün bax: С.Ахундов. Göstərilən əsəri.

12. N.Mehdiyev. Müasir Azərbaycan dilində əmr cümləsi və onun intonasiyasının eksperimental tədqiqi. ND, Bakı, 1973; A.Ахундов. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984, s. 302-310.

13. F.Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003,

s. 258-265, F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica I, Bakı, 2005, s. 299-314.

14. İntonasiyaya atomist mövqeydən yanaşanlar hər bir cümlə tipinin və növünün özünəməxsus intonasiyası olduğunu iddia edirlər. Yalnız fonoloji yanaşma bu zərərli meyli intonologiyadan çıxarıb atdı. İndi intonasiyaya bir sistem kimi yanaşılır və bu sistemdə 3 intonasiya konturunun olması fikri tədricən özünə yer tapmaqdadır. Вах: Ф.Вейсалов (Вейсалли). Завершающая интонация в современном немецком языке (Экспериментально-фонетическое исследование). АҚД, Ленинград, 1970.

*Burada agenslə qrammatik mübtədanı qarışdırmamalı. Məs., alman və rus dilində subyekt başqa halda dura bilər. Müq. et: /Mir getəllt es/ (xoşuma gəlir), /мне нравится/ və s.

15. R.W.Zandvoort. Yenə orada, s.211

16. Г.Г.Почепцов. Предложение. В кн.: И.П.Иванова, В.В.Бурлакова, Г.Г.Почепцов. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981, s. 198.

17. А.А.Hill. Introduction to Linguistic Structures. N.-York, 1958, s.180.

18. R.W.Zandvoort. Yenə orada, s. 211

19. R.W.Zandvoort. Göstərilən əsəri, s. 211.

20. Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974, s. 337-345.

21. N.Коç. Dil bilgisi. İstanbul, 1998, s.417-430.

22. Yenə orada, s. 434-477.

23. M.Ergin. Türk dil bilgisi. Sofiya, 1967, s. 382-384.

24. Ə. Abdullayev. Yenə orada, s. 336.

25. R.W.Zandvoort. Göstərilən əsəri, s. 220.

26. Ə.Abdullayev. Yenə orada, s. 337-345.

27. Yenə orada, s. 345.

28. R.W.Zandvoort. Göstərilən əsəri, s. 221.

29. Ə.Abdullayev. Yenə orada, s.193-225.

30. Yenə orada, s. 220.

31. Yenə orada, s. 174.

32. Yenə orada.

33. Yenə orada

34. Yenə orada

35. H.Bayramov. Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürək-kəb cümlələr. Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı, Bakı, 1966.

36. Ф.Вейсалов (Veysəlli). Некоторые вопросы интонации азербайджанского языка. “Уч. зап. АГУ”, серия языка и литературы, Баку, 1976, №3, s. 26-

37. N.Məmmədov. Dilçiliyin əsasları. Bakı, 1961, s. 180 -183.

II. Generativ qrammatika

II. 1. N.Xomskinin sintaktik konsepsiyası haqqında

Transformasiya dilçilikdə çoxdan özünə yer tapmış tədqiqat metodudur. Fransız məntiqçisi L.Kutura isimlərin feldən düzəlməsini göstərərək transformasiyadan istifadə edir və onu ismi transformasiya adlandırır¹. Müq. et:

/işləmək → iş+çi/

/öyrətmək → öyrət+mən/ və s.

“Qrammatikanın fəlsəfəsi” əsərinin müəllifi danimarkalı anqlist O.Yespersen (1860-1943) də feldən və sifətdən düzələn sözləri və cümlənin söz birləşməsinə çevrilməsini transformasiya metodu ilə izah edirdi. Məs.: Müq. et:

/gözəl+lik/ → /gözəllik/

/çıxmaq/ → /çıx+ış/

və ya /Nərgiz gözəldir/ → /Nərgizin gözəl+liyi/

/Nərgiz çıxır/ → /Nərgizin çıx+ışı/² və s.

Alman alimi V.Porsig (1895-1961) və polyak Y.Kuriloviç transformasiyanı linqvistik tədqiqat metodu kimi tətbiq edirdilər³.

Qrammatikanın ənənəvi yolla tədrisində də transformasiya prinsipi gizli və ya açıq şəkildə vasitəçi kimi çıxış edir. Məs., Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyi cümlənin söz düzümündə transformasiya etməklə çox asan

yoxlamaq olur. Müq. et:

/O, kitab oxuyur// (qeyri-müəyyənlik) və /O, kitabı oxuyur// (müəyyənlik).

İkinci cümləni /o kitabı neyləyir?// sualına cavab olaraq ona verdiyimiz kitabı oxuduğunu bildirmək üçün məhz bu cür deyirik. Ancaq bu zaman /kitabı o oxuyur// kimi də demək olar və bu zaman müəyyənlik ifadə olunur.

Hələ 1947-ci ildə görkəmli dilçimiz Ə.Dəmirçizadə birləşmə ilə budaq cümləni fərqləndirmək üçün çevrilmə (transformasiya – F.V.) terminindən istifadə etmişdir. Müəllif /Dünən mağazadan aldığım qələmi itirdim// cümləsini /Dünən mağazadan aldığım kitabı Əli itirdi// cümləsinə çevirərək əməliyyat aparır və ikincinin mürəkkəb cümlə olduğunu iddia edir⁴. Bu fikrin qəbul edilə bilməməsi ilə işimiz yoxdur. Bunu Ə.Abdullayev (1920-1993) öz samballı monoqrafiyasında əsaslı şəkildə tənqid edir⁵. Biz də Ə.Abdullayevin fikr ilə tam razıyıq. Daha sonra Ə.Abdullayev Ə.Dəmirçizadənin çevirmə metodunu haqlı olaraq tənqid edərkən yazır ki, əslində bu ideya rus dilçisi A.M.Peşkovskidən gəlir⁶. A.M.Peşkovskinin “neobratimosty” və “obratimosty” terminlərini müvafiq olaraq “çevriliçilik” və “çevrilməzlik” adlandırır. Məlumdur ki, V.V.Vinoqradov vaxtı ilə A.M.Peşkovskinin sintaktik təliminin bu hissəsini ciddi tənqid etmişdi və göstərmişdi ki, danışıq aktında heç nə çevrilə bilməz, bu yalnız sadalamada mümkündür⁷. Nə qədər təəccüblü də olsa, bu alim də çevrilmənin əleyhinə çıxış edir. Ancaq çevrilmə (transformasiya – F.V.) metod kimi sonrakı dövr sintaksisində geniş tətbiq olunmağa başladı. Mürəkkəb sintaktik konstruksiyalarda budaq cümlənin baş cümlədə aid olduğu üzvdən asılılığının açılması üçün transformasiya metodundan istifadə etmək olar. Məs.:

/Mən xəbər verirəm ki, Əhməd bu gün gəlməyəcək// cümləsində baş cümlənin buraxılmış obyektini sadə tamamlığa çevirməklə ifadə edə bilərik. /Mən Əhmədin bu gün gəlməyəcəyini xəbər verirəm//.

Beləliklə, təhlil zamanı transformasiya bir metod kimi geniş tətbiq edilir.

Bu da onunla bağlıdır ki, dil daşıyıcıları öz dillərinin müxtəlif paradigmləri arasındakı əlaqələri xatırlayır və bilirlər⁸.

Dil daşıyıcıları intuitiv şəkildə çox yaxşı bilirlər ki, dil strukturunun iki növü vardır:

1) Üzdəki struktur (ing. d. surface structure - üst qat, faktiki çıxış edən, bilavasitə reallaşan struktur);

2) Dərindəki struktur (ing. d. deep structure - alt qat, gizlində qalan struktur).

Hər iki struktur müxtəlif ola bilər. Məs., Azərbaycan dilində /Əhməd sevgilisini əvvəlcə vağzala, sonra isə dəli olmağa çatdırdı// cümləsində /vağzala/ və /dəli olmağa/ qrammatik cəhətdən eyni funksiyada çıxış edir. Bu cümlə dinləyicidə təəccüb doğura bilər. Ancaq biz desək ki, /Əhməd sevgilisini əvvəlcə vağzala, sonra isə dəli olmağa çatdırdı// və /Əhməd sevgilisini əvvəlcə dəli olmağa, sonra isə intihara çatdırdı// görərik ki, bu iki cümlədə daxili əlaqə çox müxtəlifdir. Birinci halda hər iki cümlədə subyekt kimi Əhməd çıxış edir. İkinci cümlədə isə vəziyyət zərfinin subyektini kimi Əhməd yox, sevgilisi çıxış edir. Deməli, üst qatda eyni ardıcılıq olsa da, alt qatda ikimənəvilik o saat nəzərə çarpır.

Alman dilində danışan hər kəs bilir ki, /mein Freund/ və /ein Freund von mir// (mənim dostum) deməkdir. Sadəcə olaraq, burada eyni denotat dildə müxtəlif cür ifadə olunub və bu müxtəlifliyi də transformasiya yolu ilə müəyyənləşdirmək mümkündür.

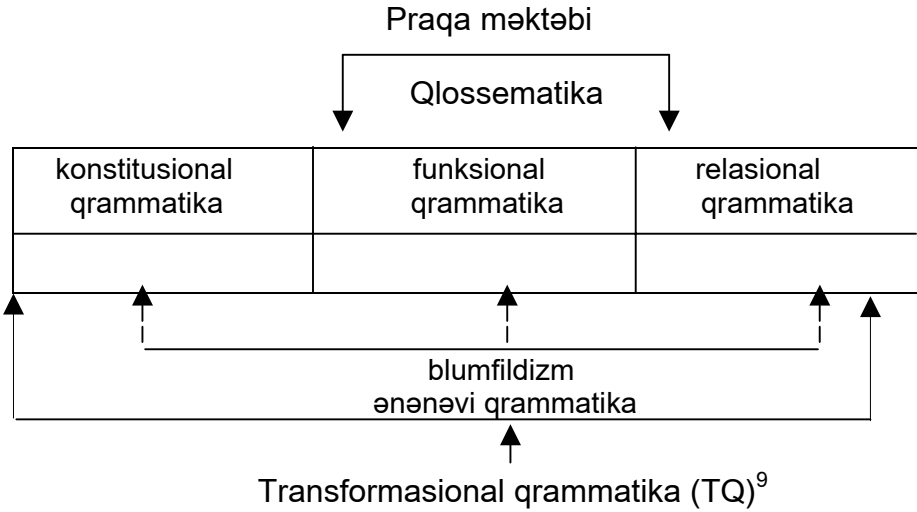
E.Koseriu yazır ki, hər bir dilin qrammatikası üç hissədən ibarət olmalıdır:

1) Konstitusional (geniş mənada morfolojiya, o cümlədən cümlə və periodlar morfolojiyası);

2) Funksional (dildə qrammatik mənaların tədqiqi);

3) Relasional (dildəki birləşmələrin qarşılıqlı əlaqəsi).

Müxtəlif dilçilik məktəblərinin bu məsələlərə münasibətini E.Koseriu əyani olaraq belə göstərir:

Göründüyü kimi, transformasional qrammatika yuxarıda göstərilən hər üç tipi əhatə edir: həm morfoloji qaydaları, həm funksiyaları, həm də əlaqələri.

Qeyd etmək lazımdır ki, transformasiyalar dilin təsviri və müxtəlif dillərin müqayisəsi üçün çox əlverişlidir.

Ümumilikdə, TG müasir dilçiliyin aparıcı fiqurlarından olan N.Xomskinin adı ilə bağlıdır¹⁰. Bununla bağlı dilçilər arasında belə bir kəlam işlənir: “Grammar after Chomsky will never be what it used to be before him” (“Xomskidən sonra qrammatika heç vaxt ondan əvvəl istifadə edildiyi kimi olmayacaq”). Bəzən doğru, bəzən isə mübahisəli olan, lakin müasir dilçilikdə özünə möhkəm yer tutan TQ-nı belə şərh etmək olar:

Birincisi, TQ çox mürəkkəb bir cərəyan olsa da, o, vahid kriteriyalara söykənmir;

İkincisi, TQ-nin mürəkkəbliyi təkəcə onun təsvir qaydalarında və işarələr sistemində deyil, həm də dəqiq və vahid yanaşma prinsiplərinin olmamasındadır;

Üçüncüsü, TQ özündən əvvəlki cərəyanlara (rasiona-

B

; ??

E

lizm, humboldtizm, blumfildizm və s.) söykənməklə dilçilik tarixində yeni mühüm mərhələ təşkil edir;

Dördüncüsü, N.Xomski həmişə ideal danışan - ideal dinləyən modelini əsas götürərək, dil daşıyıcılarının ana dili bilgisinə söykənməklə onların danışmada - eşitmədə insanı niyyətlərinin sirlərini açmağa çalışır¹¹. Bu da, sözsüz, dilin tədrisində mühüm əhəmiyyətə malik, didaktik məqsədli yanaşma hesab edilə bilər. Bununla o əsaslı şəkildə taksonomik dilçilikdən¹² fərqlənir;

Beşincisi, TQ N.Xomski təliminə söykənən yeni bir cərəyanın – pragmatik dilçiliyin yaranmasına təkan verdi¹³.

Burada biz TQ-nın yalnız ümumi cəhətlərini qeyd etdik. İrəlidə isə biz N.Xomskinin baxışlarında baş verən dəyişiklikləri izləyək və yeri gələndə, qismən də olsa, onun dilçilik görüşlərinin mahiyyətini açmağa çalışaq.

N.Xomskiyə qədərki taksonomik dilçilik bütöv dili sistem kimi götürərək onu distribusiyaya və substitusiyaya metodları ilə tərkib hissələrinə - seqmentlərə bölür və onları müəyyən kriteriyalar əsasında təsnif edirdi. Bu təsnifatı da həmin cərəyan əsasən "immediate constituent"-lərə (İ.C.) görə (tərkiblərə görə – F.V.) həyata keçirirdi. Bütövlükdə bu cərəyanı taksonomik dilçilik adlandırırlar¹⁴. Lakin N.Xomski bu cərəyanı kəskin tənqid edərək aşağıdakı mülahizələri irəli sürürdü:

1. Taksonomik dilçilik nəzəriyyə və metodlar yığınının, konqlomerata bənzəyir. Bu baxımdan N.Xomski blumfildizmi kəskin tənqid edərək göstərirdi ki, burada təhlil metodu nəzəriyyəyə qarışıq;

2. Bu cərəyan fonoloji və morfoloji araşdırmalara uyuyaaraq sintaktik aspektə etinasızlıq göstərir;

3. Təhlil sayəsində əldə olunan nəticələr qaneedici deyildir;

4. Faktlara uyuyaaraq intuisiya kimi mühüm məsələyə fikir verilmir¹⁵.

N.Xomski sırf empirik-fiziki dil modeli təsəvvüründən uzaqlaşaraq qədim mentalist faktoru bərpa etdi. Onun məq-

sədi dəyərləndirmə prosedurlarını (evaluation procedures) elə səviyyəyə çatdırmaq idi ki, o, linqvistik göstəricilərdən iki və daha artıq təsvir mexanizmindən ən adekvat olanını seçib götürməyə imkan versin. Ancaq burada məsələ heç də belə qoyulmur ki, onlardan hansı daha əlverişlidir və düzdür.

N.Xomski dilə çox və az dərəcədə böyük korpuslar formasında hazır məhsul kimi deyil, V. fon Humboldt (1767-1835) anlamına gələn, yəni bir dildə bütün mümkün düz cümlələrin yaranmasının (generation) dinamik prosesi kimi baxır. Buradan da dilin kreativliyi (yaradıcı olması) məsələsi meydana gəlir. Generativ model heç də son işarəsinə qədər insan psixikasının və fizikasının danışıqda və anlamda etdiyi bütün hərəkətlərinin dəqiq ardıcılığını və xüsusiyyətini təsvir edən funksional model deyildir. O elə bir fəaliyyət modelidir ki, başqa metodlardan da istifadə etməklə verilmiş daxilolma qaydası ilə (input) insan ruhuna uyğun çıxış forması (output) düzəldir. Burada daxilolma deyəndə ayrı-ayrı dil işarələri, çıxış deyəndə isə o işarələrdən düzəldilən qrammatik cəhətdən düzgün sözləmlər başa düşülür.

Bu fəaliyyət modelinin təsvirində, əlbəttə, bu onların inikası deyil, ən yaxşı halda simulyasiyadır, yəni həqiqi düşünmə prosesinin süni təqlididir. Bununla da N.Xomski öz təsvirinin seçimində sərbəstdir.

Dəqiqlik, aydınlıq və yoxlama imkanına görə o, terminləri informasiya nəzəriyyəsi, kibernetikadan, riyaziyyatdan, xüsusilə cəbr və çoxluq nəzəriyyəsi, habelə simvolik məntiqdən götürür.

Buradan da onun qrammatikanı törəmə mexanizmi (producing mechanism, generating machine və s.) adlandırması aydınlaşır.

Törəmə (generate) deyəndə N.Xomski nəinki insan dilinin yaradıcı aspektini, həm də arifmetik əməliyyatlara uyğun olaraq dilçinin qrammatik qaydaları dəqiq, boşluqsuz və ziddiyyətsiz, addımbaaddım inkişaf etdirmək qabiliyyəti kimi başa

düşür. Buna rəğmən N.Xomskidə “qrammatika” anlayışı daha geniş mənə kəsb edərək daha ətraflıdır və fonoloji, morfoloji və sintaktik səviyyədə bütün qaydaların inventarını və onların kombinasiyasını əhatə edir. Başqa sözlə desək, o, qrammatikanı ana dilində danışanların fərziyyəsi hesab edir. İlk baxışdan burada dilin yaradıcı aspektinə olan maraqla daha dərinə işləyən formallaşma arasında ziddiyyətin mövcudluğu özünü büruzə verir. N.Xomskinin fəaliyyət modeli öz üzərinə çox çətin vəzifə götürməsəydi, onun həddən ziyadə formalizmi həqiqətən səfeh bir zarafat kimi rədd edilərdi, çünki heç bir alim heç vaxt bu qədər böyük mürəkkəbliklə insanın düşüncə və dil proseslərini formal aparatın köməyi ilə təsvir etməyi təsəvvürünə belə gətirmir.

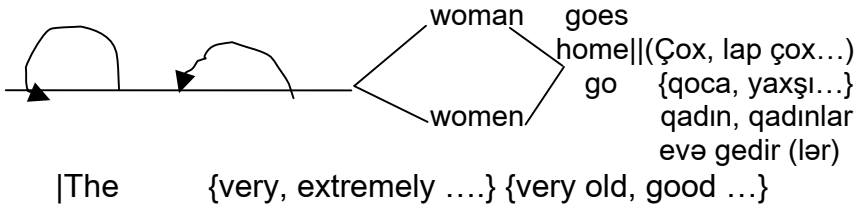
N.Xomski daim daha güclü qrammatika axtarışında olub, yeni öz məqsədinə çatmaq üçün həmişə sadəliyə can atıb. Sadəlik deyəndə işarə və simvolların azalması ilə maksimum səmərəni əldə etmək prinsipi nəzərdə tutulur. Həqiqətdə də, bu təsvir aparatını mənimsəməklə dilin bütün cümlələrini təsvir etmək olar.

Linqvistik fikrin son illərə qədərki inkişafının təhlili göstərir ki, N.Xomski təlimi üç mərhələni keçib. Bütün mərhələlər generativ təsvirlərlə məşğul olsa da, yalnız son iki mərhələ transformasionaldır, özü də dəqiq məlumdur ki, generativ heç də transformasional kimi dəyərləndirilməməlidir. Biz aşağıda bu mərhələlərin hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirək.

II. 2. Son vəziyyətlər qrammatikası

N.Xomskinin ən sadə modeli ondan ibarətdir ki, cümlələrin düzəlməsində məhdud mərhələlər qət olunmalıdır ki, bu yolla çıxış nöqtəsindən başlayaraq addımbaaddım soldansağa irəliləyib ara mərhələləri keçib son nöqtəyə çatsın.

Bütün bu mərhələləri keçəndən sonra axırda cümlə meydana gəlir. Bu yolla bir-birinə strukturca yaxın cümlələri diaqram şəklində vermək olar, özü də bu prosesdə oxşarlıqlar və qrammatik məcburiyyət qarşısında qalaraq özünü göstərən yayınmaları da aşkar etmək olar. Bunu əyani şəkildə aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Burada artıq başlanğıcda (məs., very, these) və ya başqa ara mərhələdə fərqlər ola bilər. Bu qrammatika məhduddur və cümlələrin sonsuz çoxluğunu düzəltməyə qadir deyildir. Dilin bütün düzgün cümlələrini əks etdirmək istəsək, bizə sonu məlum olmayan diaqramlar lazım gələcək. Yuxarıdakı şəkildən aydın görünür ki, ara mərhələlərdə çoxlu əlavələr etmək olur (şəkildə dairəvi oxlar). Böyük mötərizələr onu göstərir ki, eyni klasdan olan sözləri əlavə etmək olar, özü də nöqtələr sadalamanın açıq, natamam xarakterini bildirir. Beləliklə, cümlələr yeni diaqramlar olmadan genişləne bilərlər. Ancaq problem ondadır ki, hansı yerdə əlavələr olduğunu həmişə yoxlamaq lazımdır. Riyaziyyatdan əxz olunmuş və mötərizələrdə simvollarla verilmiş rekursivlik primitiv olsa da, N.Xomskinin dildə məhdud miqdarda qaydalar vasitəsilə sonsuz ifadələr düzəltmək təsəvvürünə uyğun gəlir ki, bu da sonu məlum instrument kimi götürülən insan beyni sonu olmayan qədəri yadda saxlaya bilməz anlamına gəlir.

Ancaq bu model çoxlu təkrarlar formasında maneələrlə rastlaşan formallaşma adlı sadəlik prinsipilə toqquşur. Doğrudan da, bütün mümkün cümlələrin təsvirində mürəkkəblik göz qabağındadır.

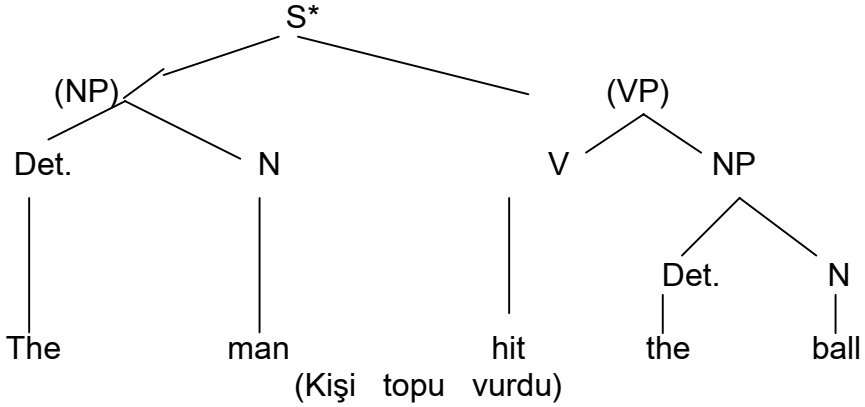
Buradan da bu modelin qeyri-adekvatlığı üzə çıxır, yəni o yalnız bir-birinin dalınca gələn asılılıqları təsvir edə bilər, qonşu olmayan asılılıqlar bu təsvirə girmir. Məs., təyin budaq cümləsində xəbərin baş cümlənin mübtədasından sonra gəlməsilə ortaya budaq cümlə yerləşdirilir.

/Kim ki, oğurluq edir, o cinayətkardır//, /He who steals is a criminal//.

Bu həm də yaradıcılıq baxımından qeyri-adekvatdır. Çətin ki, belə hallar danışanın niyyətini əks etdirsins. Ona görə də bu cür cümlələr çox nadir hallarda işlənir.

II. 3. Söyləm strukturunun qrammatik modeli (Phrase-structure-grammar-model)

Cümlənin ənənəvi təhlilində mübtəda-xəbər münasibətləri əsas götürüldüyü kimi, L.Blumfeldin bilavasitə tərkiblərə görə (İC) təhlili də həmin cümlə üzvlərinin bloklarını müəyyənləşdirməyə xilmət edirdi. Bu təhlil metodunu əsas götürən N.Xomski terminləri azacıq dəyişdirməklə ismi (nominal) və feli (verbal) tərkibləri ayırır. Bunu aşağıdakı misaldan aydın görmək olur:

Burada kateqoriyal simvollar lap sonda leksik (man, ball və s.) və qrammatik formativlərlə (məs., the və s.) ifadə olunur.

Əvəzlənmələr addımbaaddım əvəzləmə qaydaları ilə (rewrite rules) həyata keçirilir və ox vasitəsilə hər bir elementdən keçməklə həlqəni (string) göstərir. Beləliklə, başlanğıcdan düzəlmələr son ifadəyə qədər qarşılaşma yaradır. Sadəlik naminə, İS (ismi söyləm) və FS (feli söyləm) mötərizələrdə versək, onda əvəzləmə qaydalarının aşağıdakı ardıcılığı alınacaq:

(I) cümlə	→	NP+VP
(II) NP	→	Det.+N
(III) VP	→	Verb+NP
(IV) Det.	→	the
(V) N	→	{man, ball ...}
(VI) Verb	→	{hit,}

Bu cür formalar çətin və əziyyətli olsa da, onların vasitəsilə hər bir dilin, o cümlədən ingilis dilinin böyük ehtimalla bütün cümlələrini təsvir etmək olar. Bu zaman əvəzləmə qaydalarında kontekstdən asılı olmayan və kontekstlə bağlı amilləri fərqləndirə bilərik. Məs., qrammatik morfemlər /this-these/ və ya 3-cü şəxsin təkisi indiki zamanda (/hits/) kontekstdən asılı olaraq işlənilir.

* Qısaltmaların açması belədir: S (sentence) – cümlə, NP (nominal phrase) – ismi söyləm, VP (verbal phrase) – feli söyləm, det. (determinative) – determinativ, N (noun) – isim, V (verb) – fel deməkdir.

Burada ağac şəklində və əvəzləmə qaydaları şəklində verilmiş təsvir İC - təhlildən onunla fərqlənir ki, birincilər dinamik törəmə olmaqla axırncı statik-təsviri təhlildən fərqlənir (bax: böyük mötərizədə verilmiş nöqtələrə, onlar açıq imkanlar yaradır). Deməli, N.Xomskinin təhlili daha potensial və daha ümumi görünür. Bundan başqa hierarxik əlaqələr daha aydın və elastik ifadə olunur ki, bununla da bəzi struktur çoxmənalılıq (ambiguity) izah oluna bilər. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, N.Xomski modeli nüvə cümlələrinə tətbiq edilir, halbuki İC - təhlili bütün cümlələri əhatə edir. N.Xomskinin modeli sonda morfoloji təhlillə bitdiyinə görə, onun morfofonemik hissə ilə tamamlanmasına ehtiyac var ki, bu da ən axırda cümlədəki ayrı-ayrı morfemlərin fonemik formasında gəlməsini ehtiva edir. Burada da əvəzləmə qaydaları möhkəm sıra ilə verilir. Məs., burada ingilis dilindəki cəm şəkilçiləri müxtəlif formalarda öz əksini tapa bilər.

Bütün bunlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, generativ qrammatikada indiyəqədərki axtarışlar daha səmərəli modelin aşkarlanıb tapılmasına xilmət edir. Deyildiyi kimi, bunun üçün N.Xomski riyaziyyatdan və simvolik məntiqdən yararlanır və elə bir inkişaf yolu tutur ki, o bu gün də aktual olaraq qalır. Yəni o ilk əvvəl məntiqçilər və kompüter mütəxəssislərinin süni dillər üçün işləyib hazırladıqları nəzəriyyəni təbii dillərə tətbiq etməyə müyəssər oldu. 1970-ci illərdə aparıcı məntiqçi R.Montague-nin irəli sürdüyü formal dillərin təsviri nəzəriyyəsi eyni metodla təbii dillərin sintaksis və semantikasının təsvirinə uğurla tətbiq edildi¹⁶.

II. 4. Transformasional qrammatika (TQ)

Tranformasiyanın mahiyyətini başa düşmək üçün F.Palmerə müraciət edək: “Biz cümlədəki münasibətlər haqqında ümumi fikir irəli sürə bilərik. Biz fəal cümlənin passiv cümləyə çevrilməsinə dair fikir söyləyə bilərik: biz isimlərin və ya ismi söyləmin yerini dəyişib “by” sözü əlavə etməklə onu ikinci cümləyə - passivə çevirə bilərik və eyni zamanda feli aktivdən passivə çevirə bilərik. N.Xomski bunu “transformasiya” adlandırır. “Syntaktic Structure”s-də o aktiv-passiv münasibətlərini belə şərh edir. Əgər S_1 /John sees Mary// NP_1 -Aux-V- NV_2 formasında qrammatik cümlədirsə, onda o bu formaya çevriləcək.

/Mary was seen by Mary//

NP_2 -Aux.+be+en-V-by+ NP_1 qrammatik cümlə olur”¹⁷.

Simvolların açılışını yuxarıda vermişik. Azərbaycan dilinin materialına tətbiq edəndə bu belə olacaq:

/Con Mariyanı gördü// * /Mariya Con tərəfindən gördü//

Göründüyü kimi, /görmək/ felinin məchul növü ilə belə cümlə düzəltmək olmaz. Bu qrammatik cəhətdən düzgün olmayan “cümlə” olardı. Ancaq /Əhməd məktub yazdı// cümləsini yuxarıdakı model əsasında məchul növdə demək olar, sadəcə olaraq, burada /Əhməd/ sözündən sonra /tərəfindən/ artırmaq və /yazmaq/ felini məchul növə çevirmək lazımdır:

/Əhməd məktub yazdı// \Rightarrow /Məktub (Əhməd tərəfindən) yazıldı//

/NP-NP-V+ıl+xəbər şəkilçisi/ və /NP-NP-Prep.+çıxışlıq hal+V+ıl+dı//

N.Xomski özünün əvvəlki sintaktik struktur söyləminə (Syntactic-Structure-Phrase) transformasional komponentini əlavə etməklə öz baxışlarında ciddi dönüş yaratdı. Biz yuxarıda qeyd etdik ki, dilçilikdə transformasiya metodu çoxdan işləyirdi. Xüsusilə, Z.S.Hərris, N.Xomskinin müəllimi, transformasiyadan geniş istifadə etmişdir¹⁸.

Y.Kuriloviç sintaksisin əsas vəzifəsini leksemlərin ilkin sintaktik səviyyədə işlənməsinin aşkar olunmasını və ilkin işlənmənin ikinciyyə uyğunluğunu müəyyənləşdirməkdə görürdü. Bu cür uyğunluqların müəyyənləşməsinə o, ümumi sintaksisin əsası hesab edirdi. J.Kuriloviç leksemin işlənməsinin ilkinliyinin əsas kriteriyasını ona uyğun qrammatik formanın nişansız olmasında görürdü. Məs., rus dilində sifətin ilkin funksiyası təyinlikdir, çünki müasir dilçilik baxımından nişansızlıq tam formadır (bu forma bütün sifətlərə xasdır, ancaq qısa forma heç də bütün sifətlərdə olmur). Halbuki, informasiya - məntiq dilində sifət üçün ilkin forma kimi onun predikativdəki çıxışı hesab edilir, təyin funksiyası isə sifətlərdə ikinci olur, necə ki, feldə sintaktik işlənmənin ikincisi tamamilə qrammatik formanın nişanlılığına uyğun gəlir¹⁹. N.Xomski isə öz təhlil modelini sadələşdirmək, daha doğrusu, qaydaları azaltmaq yolu ilə onu təkmilləşdirə bildi.

Danışan-dinləyən intuisiyasını nəzərə almaqla N.Xomski çox oxşar cümlələri ayrı-ayrı söyləmə struktur diaqramlarında təsvir edir və bu oxşarlığı üzə çıxardan insan intuisiyasının gücünü nümayiş etdirir və bunu o, aktiv və passiv, eləcə də nəqli və sual cümlələrinin təmsalında aydın göstərir. N.Xomski axırıncıları birincilərdən fakültativ transformasiya qaydaları ilə düzəldir²⁰.

Bunun şahidi olmaq üçün mütləq transformasiyalara nəzər salaq. Yuxarıda gətirdiyimiz /Kişi topu vurdu// /The man hit the ball// cümləsinin əvəzinə /Kişi topu tutdu// /The man caught /kɔ:t/ the ball// cümlələri göstərir ki, birinci cümlədə /hit/ infinitivlə eyni cür səslənir, ancaq ikincidə çox ciddi dəyişikliyə uğrayan /catch/-in keçmiş zaman /caught/ forması işlənilib. Eyni zamanda o da nəzərə alınmalıdır ki, xəbər yerində digər mürəkkəb zaman formaları gələ bilər: /has caught/ /aldı/, /will have caught/ /alacaq/, /will be catching/ /almalı olacaq/. Buna görə də V (fel) simvolunun əvəzinə /Aux+V/ simvolu götürülməlidir. Köməkçi felin mürəkkəb za-

manlarda dəyişməsi labüddür. Bunun sadə forması belə ifadə oluna bilər: Aux+zaman forması+şəkilçi+(have+en)+(be+ing). Zaman → {prezens} və şəkilçi → {can, may, must, shall, will} kimi ifadə olunur, /-en/ və /-ing/ isə partisip formalarının düzəlməsinə xidmət edir (müq. et: caught, catching, opened, opening). /The man hits the ball// cümləsində Aux yalnız 3-cü şəxsin indiki zamanda təkini bildirir. Deməli, /The man hits the ball// cümləsi morfofonemik qaydalar tətbiqindən əvvəl belə son həlqəyə malik olacaqdır:

/the+man+prezens+will+have+en+catch+the+ball//

Beləliklə, söyləm strukturu qaydaları ilə düzələn, son həlqələrə uyğun gələn və istənilən halda mütləq, ancaq heç bir vəchlə fakültativ transformasiyalara məruz qalmayan cümlələri N.Xomski nüvə cümlələri aldandırır. Bir qayda olaraq bunlar adi nəqli cümlələrdir. Morfofonemik inventarın tətbiqilə bu cümlələr öz son seqmentlərinə çevrilirlər. Bununla yanaşı fakültativ transformasiya qaydaları da vardır. Onların köməyiylə nüvə cümlələrdən yeni cümlələr düzəldilir. Fakültativ transformasiya qaydaları ümumilikdə ⇒ simvolu ilə göstərilir. Söyləm struktur qaydalarından fərqli olaraq, o qaydalarda hər dəfə bir kateqorial simvol soldan sadə oxla verilir, fakültativ transformasiya qaydalarında transformasiyanın təsir etdiyi özək bütöv həlqə olur. Transformasiya qaydasından öncə “özək həlqəsi”nin struktur təsviri olmalıdır (structural description). Nəticə isə struktur dəyişiklik kimi verilir. Bundan sonra N.Xomski transformasiyaların tipologiyasını verir. Bu zaman o, aşağıdakı qaydaları irəli sürür:

1. Transformasiya mütləq və fakültativ kriteriyalara görə müəyyənləşməlidir;

Mütləq kriteriya cümlə düzəldilməsi üçün vacibdir, fakültativ isə aktivin passivə çevrilməsinə yönəlib. Təkcə xəbərin neçə forması vardır.

2. Transformasiyaların təməl qaydaları söyləm strukturlarının sayına görə (phrase markers) müəyyən edilir.

Özuldə bu cür söyləm strukturları çox olarsa, onda ümümləşən transformasiyalardan söhbət gedir. Bu, qoşulma transformasiyalara aiddir, bu zaman bir söyləm strukturu o birisinin içinə girir. Məs.:

/Kişi qaçıb getdi//, /The man ran away//; /Orada duran kişi qaçıb getdi// /The man was standing there ran away//.

Azərbaycan dilində bir cümlənin o birisinin içərisinə yerləşdirilməsi ara cümlələr adlanır. Ancaq indilis dilinin bu cür araya girmə cümlələrini biz Azərbaycan dilində feli sifət tərkiblə verə bilərik.

İng. d. /The man who stands (was standing) there ran away//.

Bu cümləni biz */Kişi, hansı ki orada dayanmışdı, çıxıb getdi// kimi verə bilmərik. Bu qrammatik cəhətdən düzgün olmayan strukturdur. Onu biz bu şəkildə versək daha düzgün olar:

/Orada dayanan (dayanmış) kişi çıxıb getdi// ya da /O kişi ki, orada dayanmışdı, o kişi çıxıb getdi//.

3. Transformasiya əməliyyatların formasına görə müxtəlif ola bilər:

a) Məchul transformasiya /by/ sözünün əlavə olunmasını və köməkçi fel tələb edir. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində bu /tərəfindən/ əlavəsilə düzəlir. Məs., /Con tərəfindən violençel çalındı// /The cello is played by John//. Bu zaman aşağıdakı növləri fərqləndirmək lazımdır:

b) Permutasiya transformasiyaları:

Burada söz sırası dəyişdirilir (müq. et: məlum növün məchul formaya və ya nəqli cümlənin sual cümləsinə çevrilməsi): /The cello was played by John// və ¿Con gəlir¿, ¿Is John coming¿.

Azərbaycan dilində ümumi sual cümlələrində söz sırası dəyişilmir. Məchul növdə hər fel işləne bilmir. Məs., /Bill saw Mary// cümləsinə passivə çevirəndə düzgün cümlə alınır: /Mary was seen by Bill//. Ancaq Azərbaycan dilində biz /Əh-

məd Sevili gördü// cümləsini çevirib */Sevil Əhməd tərəfindən görüldü// deyə bilmərik. /Bill plays cello// və /The cello is played by Bill// cümlələrini Azərbaycan dilinə çevirib deyə bilərik: /Bil violençel çalır// və /Violençel Bil tərəfindən çalınır//. Ancaq nə /Violençel Bili çalır//, nə də */The cello plays Bill// deyə bilmərik. Demək özək cümlələri seçəndə ehtiyatlı olmalıyıq.

c) Substitusiyaya transformasiyalari:

Ümumiləşdirici qoşulma transformasiyasında təyin bu daq cümləsində /the boy/ /who/ sual əvəzliyi ilə əvəz olunur.

ç) Udulma və ya düşmə (silinmə) transformasiyalari:

Ümumiləşdirici bağlayıcı transformasiya hallarında iki baş cümlə birləşəndə ikinci mübtədə düşür və ya udulur. Məs.:

/The man ran away// }⇒ /The man ran away and went home//

/The man went home//

Məchul cümlələrdə də aktiv cümlənin mübtədası düşür: Müq. et:

/Gömrükçülər qaydalara baxmağı xahiş edirdilər// /Customers are requested to observe the regulations// by the owner (sahibkarda), the salesmanager (satıcıların başçısında və s.).

4. Transformasiya əməliyyatlarının sintaktik nəticələrinə görə: Bunu biz sual, bağlayıcı, məchul və nisbi konstruksiyalarda müşahidə edirik.

Yuxarıda verilmiş transformasiya qaydalarının köməyiylə biz bütün bu cümlələrin eyni kökdən olan həlqələrdən düzəldiyini dəqiq deyə bilərik.

Bu cümlələrdən birincisini N.Xomski nüvə cümləsi adlandırır. Bu o deməkdir ki, həmin cümlə yerdə qalan cümlələrin özüündə duran həlqənin eynidir: Det.+N+Aux.+V+Det.+N. Əlavə olaraq onun felində məcburi köməkçi fel transformasiyası var.

Son illərin araşdırmaları bir daha göstərir ki, transforma-

siyalar vasitəsilə struktur çoxmənalılığın bəzi tiplərini transformasiya olmayan söyləm struktur qrammatikası mövqeyindən daha yaxşı izah etmək olur. Məs.: /flying planes can be dangerous// cümləsindəki struktur ambiguitliyini izah etmək asandır. /plane/s/ /flying/ obyekt kimi, digər halda isə /flying planes/ bir yerdə mürəkkəb mübtəda kimi çıxış edir. İC - təhlili bu cür ikimənalılığı açma bilmir. Söyləm struktur qrammatikası burada müxtəlif strukturların olmasını göstərir, özü də heç bu zaman hər iki cümlə arasındakı struktur əlaqələrin fərqi nə verilmir. Məs., ismi söyləmdə əvəzləmə edəndə: /plains, which are flying ... vs someone flies the planes...//. Bu cür əvəzləmələr müxtəlif həlqələri göstərir. Klassik misalları da müqayisə edəndə belə nəticələrə gəlmək olur:

/Bil çalışır ki, üzr istəsin// /Bill is eager to please// və
/Bilə üzr istəməsi asandır// /Bill is easy to please// və ya
/Şair oxuyur...// /The poet reads ...//
/Şair yaxşı oxuyur// /This poet reads well// və
/Bu şair yaxşı oxuyur// /This poet reads well//
/Oxumaq asandır// /It is easy to read ...//.

Deməli, total struktur omonimliyilə bir dəfə aktiv, bir dəfə də passiv mənə ifadə olunur. Daha iki nümunəyə nəzər salaq:

/Bil lüğətdə sözü tapdı// /Bill looked the word up in the dictionary// və

/Bil tapdı, sözü lüğətdə// /Bill looked up the word in the dictionary//.

Əlavə fakültativ permutasiya transformasiyası ilə birinci cümlədən yeni cümlə törətməklə onları fərqləndirə bilərik.

TQ-nın "Syntactic Structure" kitabında irəli sürülən ilkin versiyası sintaksisin avtonomluğunu tələb edirdi. O zaman cümlənin semantikasi təsvir modelinin vacib komponenti kimi nəzərə alınmırdı. Burada struktur taksonomiyaya bir oxşarlıq vardı. Semantik komponentin təsvir modelinə daxil edilməsi N.Xomskinin sonrakı tarixi əsərində²¹ çox ciddi dəyişikliklər edilməsinə əsas oldu.

Bu dəyişikliklər içərisində (nüvə və onlardan düzələn qeyri-nüvə cümlələrinin məhdudlaşdırılması, eyni zamanda psixoloji və fəlsəfi fikirlərin əlavə edilməsi) və ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən isə alt və üst qat qarşılaşmasının tətbiq edilməsi idi. Qeyd edək ki, bu cür və buna bənzər fikirlərə biz XVII və XVIII əsrlərdə Kartezian dilçiliyində və ya Praqa dilçilik məktəbində rast gəlirdik. Kartezian dilçiliyindən danışarkən ötən əsrin 60-cı illərinin sonlarında N.Xomski yazır ki, son bir neçə ildə XVII, XVIII əsrlərdə və XIX əsrin əvvəllərində aparılmış tədqiqatlara yenidən maraq artmaqdadır. Bu dövr dilçiliyini “Kartezian linqvistikası” adlandıran N.Xomski buna belə münasibət bildirir: “Kartezian dilçiliyi” anlayışı ilə elə ideyalar və maraqlar toqquşmasını səciyyələndirirəm ki, onlar Por-Royal Grammaire générale et raisonnée (1660)-dan inkişaf etmiş “universal” və ya “fəlsəfi” qrammatikanın romantika vaxtındakı və ondan sonra yaranan ümumi dilçiliyin və birlikdə hər ikisinin ümumi arxa planının hissəsinə çevrilmiş ruhun rasionalist fəlsəfəsinin ənənəsini təşkil edirlər. Universal qrammatikanın Kartezian köklərə malik olması öz-özünə anlaşılandır, məsələn, Sainte-Benve Por-Royal qrammatik nəzəriyyəsinə “une branche du Cartésianisme que Decartes (1596-1650) návait pas luimême pussée” (Port-Royal, III, 1888, s. 539) kimi səciyyələndirir.

Romantikanın ümumi dilçiliylə və bu kompleks arasında bağlılıq bilavasitə gözə dəymir, ancaq mən göstərməyə çalışacağam ki, onların mərkəzi xarakteristikalarının bəzisi (o cümlədən mənə ən qiymətli gələn töhfələri) Kartezian xələflərinə gedib çıxır²².

Daha sonra N.Xomski yazır ki, onun məqsədi bir çox problemə açar tapmış əvvəlki dilçiliyə, xüsusən də Kartezian dilçiliyinə etinasız yanaşmağın düzgün olmadığını açıb göstərməkdir. O, V. fon Humboldtun yeganə dilçi hesab edir ki, rasionalizmin və romantikanın çarpazlaşdığı yerdə dayanmış və öz əsərlərində bu problemlərin həllinə hamıdan çox yaxın olmuşdur²³.

Həmin bu əsərində N.Xomski daha üç problemlə yanaşı (dildən istifadənin yaradıcı aspekti, dilçilikdə təsvir və şərh, dilin mənimsənilməsi və dilin işlənməsi = tətbiqi) alt və üst qat probleminə xüsusi bölmə ayırır (s. 45-70). Biz irəlidə bu barədə ətraflı danışacağıq. Bu əsərinin 47-ci səhifəsində o yazır ki, dildə daxili (semantik) və xarici (fiziki, fonetik) tərəfləri fərqləndirməliyik: “Müasir terminologiyaya tətbiq etsək, cümlənin “alt struktur”unu və “üst struktur”unu fərqləndirə bilərik. Birincisi, cümlənin semantik şərhini müəyyən edən və onun əsasında dayanan abstrakt strukturdur; o birisi isə vahidlərin səthi təşkilini, yəni onların fonetik şərhini, hər bir aktual söyləmin fiziki formasına aid, eşidilən və ya nəzərdə tutulan formasını təyin elir. Bu iki anlayışda biz Kartezian dilçiliyinin ikinci mühüm cəhətini müəyyənləşdirə bilərik, bu da ondan ibarətdir ki, alt və üst strukturlar identik olmamalıdır”. Daha sonra bu alim göstərir ki, cümlənin semantik şəhri üçün relevant olan əsasının təşkili məcbur deyil ki, onun verilmiş komponentlərinin faktiki düzümü və ya deyilməsilə tam aydın olsun” (s. 47).

Alt və üst qatlar barədə N.Xomskinin çıxış nöqtəsinin haradan gəldiyini və onun fəlsəfi mənasını bu sitat kifayət qədər çox dəqiq izah edir. Sxolastlarda da bu fikir var idi. Ancaq bu qarşılaşma ilə N.Xomski öz sırf fiziki və obyektiv kriteriyalarına görə yalnız eşidilən və dinlənilən üst strukturları qəbul edən taksonomik strukturalizmdən tamamilə ayrıldı. Struktur ikimənallılıqla bağlı problemlər söyləm struktur qrammatikasına və transformasiya qaydalarının qəbuluna apardığı kimi, burada da müəyyən cümlə tipləri məsələyə yenidən baxmağa zəmin yaratdı.

(1) /Bil alman maşınını xoşlayır və necə ki Cil bunu xoşlayır// /Bill likes German car and so does Jill//;

(2) /Bil həqiqəti deyə bilmirdi, çünki o həmçinin qorxurdu// /Bill couldn't tell the truth because he was afraid to//;

(3) /Pəncərəni bağla, bağlayacaqsan?// /Shut the window, will you?//.

Birinci iki cümlə qısaldılıb, elliptikdir və onların tam forması belə olacaq:

(1a) /Bil alman maşınıni xoşlayır. Cil də həmçinin alman maşınıni xoşlayır// /Bill likes German car. Jill also likes German to//;

(2a) /Bil həqiqəti deyə bilmir, çünki o həqiqəti deməkdən qorxur// /Bill couldn't tell the truth because he was afraid to tell the truth//.

3-cü cümləni isə biz N.Xomskiyə əsasən bu cür açə bilərik:

(3a) /Siz qapını bağlayacaqşınız// /You will shut the door//.

Bu cümlələrdə alt qatla üst qat bir-birilə əlaqəyə girir, özü də transformasiyalar onlar arasındakı fərqləri aydın göstərir. Bu iki qat bir-birilə sıx əlaqədə olur və ona görə də bir-birindən asılı olur. Alt qat mənə, üst qat isə səslə və yazılı forma üçün əsasdır. Deməli, alt qat yalnız üst qat vasitəsilə, üst qat isə alt qatla müəyyənleşir.

N.Xomski yazır ki, ifadə edən alt qat bütün dillərə xasdır, çünki o, fikir formasının refleksiyasıdır. Alt qatı üst qata çevirən transformasiya qaydaları isə dildən dilə müxtəlif olur. Üst qat, transformasiyaların nəticəsi olsa da, əlbəttə, sözlərin birbaşa mənə əlaqələrini bildirmir. Daha çox alt qat cümlənin semantik mənəsini əks etdirir. Əlaqə ondadır ki, hər bir real cümlə (üst qat - F.V.) müəyyən mənada abstrakt mənə tərəflərini (alt qatı - F.V.) ifadə edir.

Həmin bu dəyişikliklər N.Xomskinin TQ modelində daha bir sıra yeniliklərə gətirib çıxartdı. Əvvəlki fakültativ və obliqator, habelə sadə və ümumiləşdirici transformasiyalar indi artıq nəzərə alınmırdı. Ancaq bu mərhələdə alt və üst qat cümlələrini deyil, sadəcə alt qat və üst qat zəncirlərini aşkar etmək vəzifəsini yerinə yetirən mütləq və sadə transformasiyalar özünə yer alırdı.

Bu iki qat arasındakı fərqlər yuxarıda göstərilən cümlələr-

lə müəyyənləşirdisə, bu heç vəchlə hər iki səviyyədə müxtəlif cümlələrə gətirib çıxartmırdı. Sadəcə olaraq bu, prinsip məsələsi idi. Bu dixotomiyanın varlığı üçün yeganə zəmin, F. de Sössürün qeyd etdiyi kimi, səsle (signifiant) məna (signifie) arasında birbaşa əlaqənin olmaması fikri idi²⁴ və ona görə də N.Xomski iki səviyyə arasında sərhədlənməni vacib hesab edirdi.

Səs və məna tərəflərinin hüdudlanması hər iki səviyyəyə tətbiq olunan transformasiyalar vasitəsilə həyata keçirilirdi. Heç bir cümlə irəlindəki transformasiyalarsız son formada mövcud ola bilməz, hətta belələri çox az və asanlıqla tanına bilən olsalar belə. Deməli, alt qat məlum söyləm strukturu qaydaları ilə təsvir olunur.

Alt və üst qat strukturları arasındakı formal fərqlər transformasiyaların növünə və sayına görə müxtəlif olur, onlar çox qısa və sadə cümlələr kimi mövcud ola bilərlər:

1. Hər iki səviyyə arasındakı formal fərq çox cüzi ola bilər:

/Bil Mariyanı sevir// /Bill loves Mary//.

Bunun təsviri belə olacaq:

NP+Aux.+V+VP, burada Aux. üçüncü şəxsin təki və indiki zamanı bildirir. Artıq irəlində qeyd olunmuş transformasiyalar modelinə burada köməkçi vasitə kimi ingilis dilinin /-s/ elementi əlavə oluna bilər. Analoji olaraq keçmiş zaman üçün /-ed/ ola bilər:

/lov(e)+ed/

Azərbaycan dilində isə bu belə olacaq:

/Əhməd Sevili sevir//

NP+NP+V+Aux.

Keçmiş zaman üçün isə bu /-di/ şəklində olacaqdır.

2. Qısa və sadə olmasına baxmayaraq aşağıdakı cümlə çox böyük fərqlə səciyyələyə bilər.

/Özün yuyun// /Wash yourself// cümləsi alt qatda belə olacaq /Öz özünü yu// və ya /Sən özünü yu// */You wash

you//. Belədə şəxs əvəzliyinin təsirlik halı qayıdış transformasiyası ilə üst qatda /yourself/ olur və /you/ mübtədasi silinmə transformasiyası ilə tamam yox olur. Azərbaycan dilində də təsirlik hal şəkilçisi silinir və cümlə /Özün yuyun// kimi forma alır.

Bəzən elə iki və daha artıq üst qat strukturu olur ki, o, dil daşıyıcısı tərəfindən mənasına görə, yeni həm də alt qat strukturu baxımından, identik hesab edilir. Bu zaman bu cür cümlələr əksərən alt qat strukturundan birinə yaxın olur, o birisi düzələn cümlələr isə ondan müxtəlif dərəcədə fərqlənirlər.

/Qız jaketini götürdü// /She took off her coat//;

/Qız öz jaketini götürdü// /She took her coat off//.

Semantik faktor üst qatı nəzərə almır və o, felle partikli alt qatla bağlı vahid kimi bir dəfə saxlayır, o biri dəfə isə saxlamır. Aşağıdakı cümlələri müqayisə edək:

/Qəhvəyi rəngli it xalça üzərində oturmuşdu//;

/The dog, which was brown, sat on the carpet// və

/İt xalça üzərində oturmuşdu// /İt qəhvəyi rəngdə idi//;

/The dog sat on the carpet// /The dog was brown//.

Məlumdur ki, bu cümlələrdən axırıncılarda fikir aydınlığı daha yaxşıdır. Hər iki cümlənin köməyiylə əsas informasiyanı daha aydın ifadə etmək olar. Ancaq bu ifadə də sonra veriləcək düzəltmələr ardıcılığı kimi tam əminliklə sübut oluna bilmədiyi üçün, mütəxəssislər onları kəskin tənqid etdilər, çünki onlar subyektiv və kortəbiidirlər. Amma biz bu fərziyyəni qəbul etsək, onda aşağıdakı düzəltmə qaydaları ilə belə formal transformasiyalar etmək olar:

(1) /İt xalçanın üzərində oturmuşdu//;

/The dog sat on the carpet//;

/İt qəhvəyi rəngdə idi// /The dog was brown//.

(2) /İt, o, qəhvəyi rəngdə idi, xalçanın üzərində, oturmuşdu//;

/The dog - the dog was brown - sat on the carpet//.

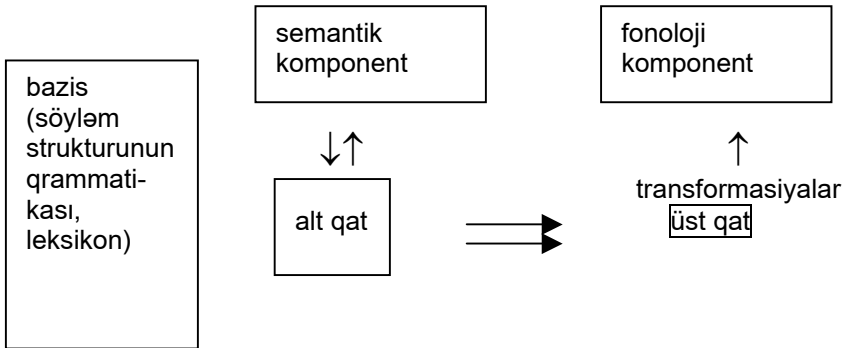
Transformasiya qaydası burada içeri daxil edilməyə

carpet// cümləsini şərh etmək istəsək, onda silmə transformasiyası ilə belə bir struktur alırıq: /The dog - brown - sat on the carpet//. İndi biz sifətin permutasiyası ilə hərəkət etsək, onda belə bir cümlə alırıq: /The brown dog sat on the carpet//. Bu cür transformasiyalarla sonra gələn sifət üçün əməliyyat həyata keçirilə bilər. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində bu genişlənmə təyinlə verilə bilər. Müq. et: /Qəhvəyi rəngli it xalçanın üzərində oturmuşdu//.

Beləliklə, üç mərhələni keçmiş N.Xomski modelini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

söyləm strukturu → transformasiyalar → morfofonemik qrammatikası

Bu üç mərhələdən sonra N.Xomski törəmə qrammatikası modelini aşağıdakı kimi təqdim edir:

Semantik komponentlə bağlı oxlar sintaksislə semantika arasındakı əlaqələri əks etdirir.

Beləliklə, N.Xomski dilin sintaksis səviyyəsini yeni mərhələyə qaldıraraq dildə olan n – sayda cümlələrin alt və üst qat strukturlarını şərh etmək qaydalarını müəyyənləşdirə bildi, bununla da o, törəmə qrammatikasının son variantını işləyib hazırlamış oldu.

N.Xomskinin sintaktik konsepsiyasının transformasiyadan başqa ikinci mühüm səciyyəsi onun generativ (törəmə)

olmasındadır. Başqa sözlə desək, qrammatika yalnız və yalnız dilin qrammatik cümlələrinin törəməsilə məşğul olmalıdır. Söhbət ədəbi dil cümlələrindən deyil, gündəlik həyatda hər bir dil daşıyıcısının işlətdiyi cümlələrin yaranması qaydalarını və şərtlərini açıb göstərməyi bacarmaqdan gedir. Göründüyü kimi, burada həm səriştə (competence), həm də işlətmə, tətbiq etmə (performance) qarşılıqlı əlaqədə götürülür. Grammatika /Mən sevirəm//, /Mən oxumağı xoşlayıram// kimi dil daşıyıcılarının hər gün, hər saat ünsiyyətdə işlətdiyi qrammatik düzgün cümlələri şərh etməyi bacarmalıdır. Bu o deməkdir ki, */Sənə sevirəm//, */Mən dondurma oxuyuram// kimi cümlələri qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş olsa belə, onları sintaksis öyrənmir.

Bu cür yanaşma iki cəhətdən diqqəti cəlb edir. Birincisi, qrammatika dil cümlələrinin aktuallaşmış şəbəkəsini deyil, yalnız mümkün şəbəkəsini öyrənir, ona görə də N.Xomski, ənənəvi dilçilikdə olduğu kimi, qayda verib ona bədii ədəbiyyatdan sicilləmə misallar vermə metodundan imtina edir. Bu da o deməkdir ki, hər bir dildə canlı danışıq müşahidə etməli, hazır mətnlərdən və dil materialları toplusundan (korpus) deyil, hər bir canlı danışığa üz tutmalı və “düzgündür” və “qeyri-düzgündür” hökmünü rəhbər tutaraq dili təsvir etməliyik. Hazır mətndə axtarılan qrammatik hadisə olmaya bilər, bu o demək deyil ki, dilin təsvirində də bunlar ikinci plana keçməlidir. Elə qaydalar olmalıdır ki, onlar dildə bütün cümlə strukturlarının yaranmasını, törəməsini (generation) şərh edə bilsin.

Mətdə cümlələrin sonu bəllidir, ancaq dildə bu sonsuzdur. Elə buna səbəb o ola bilər ki, biz eyni tərkiblərin təkrarlarına sonsuz miqdarda rast gəlirik: Müq. et. /Bu bizim universitetdir//; /Bu bizim yeni tikilən universitetimizdir//; /Bu bizim tələbələrin oxuduğu dillər universitetidir//; /Bu//. Bir növ bu ədədlərin riyazi düzümünə bənzəyir. Kim inanmırsa ən uzun cümlə düzəltməyə cəhd göstərsin. Praktiki olaraq burada limit yoxdur.

Bu o demək deyildir ki, qrammatika da intəhasızdır. Xeyr, qrammatika sonu məlum qaydalar verir ki, sonsuz cümlələr şəbəkəsini törətmək olsun. İkinci cəhət odur ki, törəmə qrammatikası eksplisitdir, yəni o göstərir ki, hansı cümlələri dilin cümlələri hesab etmək olar. O təbii dil daşıyıcılarının dil bilgisinə, dil səriştəsinə və dildən istifadə qabiliyyətinə əsaslanır. Bunu əsas götürən mütəxəssislər bəzən törəmə qrammatikasını kompüter qrammatikası kimi qələmə verməyə çalışırlar. Əlbəttə, kompüter transformasiya qaydaları əsasında proqramlaşa bilsə, onda müəyyən ümidlər yer ala bilər. Ənənəvi qrammatikada guya eksplisitlik xatirinə uzun-uzadı hallanmanın və ya təsriyin, paradiqmin əlamətləri sadalanır. Məs., latın dilində deyilir ki, porta (qapı), mensa (stol) kimi birinci hallanmaya aiddir. Bu yalnız analogiya yaratmaqla tələbəyə müəyyən yol göstərir, amma bu zaman dilin mahiyyəti açılmır.

Generativ qrammatika dilin ideal formasını tədqiq edir, onu da dil daşıyıcısı bilir və istənilən zaman düzgün cümlələr düzəldir, baxmayaraq ki, adi danışqda bu ideala az riayət olunur. O ki, qaldı dil daşıyıcısının qısa və məlum cümlələri işlətməyinə, bu artıq səriştə məsələsi (competence) deyil, bu dili işlətmək qabiliyyətidir (performance). Dil daşıyıcısının daha uzun cümlələr düzəldə bilməsi beynin neyrofizioloji və psixologiyanın tədqiqat obyektinə aid olan məsələdir. Generativ qrammatika dil bilgisini dil səriştəsinin tərkib hissəsi kimi götürür. Məhz intuisiyadan çıxış edərək o düz və əyrini müəyyənləşdirir. Ancaq bu təhlükəlidir, dil daşıyıcılarının çoxu qrammatikadan bir şey soruşanda məktəb illərində keçdiklərini xatırlayırlar – generativistlər burada iddia edirlər ki, onlar dilin necə düzəldiyini bilən dilçinin intuisiyasını əsas götürürlər. Əsas məsələ burada “düzgündür”ü müəyyənləşdirməkdir.

Bəzən də cümlənin qrammatik cəhətdən düz olub-olmasını müəyyənləşdirmək o qədər də asan deyildir.

Məs., belə bir ingilis cümləsini misal gətirirlər: /O əzişdi-

riləcək// /He will have been being beaten//. /Will/ perfektlə, progressiv və passivlə birləşir və lazımı forma yaradır. Ancaq dil daşıyıcısı öz anlamında onu atır. Bu səriştədən, yoxsa tətbiqdən irəli gəlirmi? Bu o deməkdir ki, o qaydanı bilir, yoxsa bilmir. Belə suallara cavab vermək çətinidir. Deməli, limit işlətməyə şamil edilir, səriştədə limit yoxdur. Deməli, biz səriştə ilə dilin tətbiqini ciddi şəkildə fərqləndirə bilirik.

Bəzən almanlar mənə deyirlər ki, mən alman dilini onlardan yaxşı bilirəm. Burada çox böyük mübaliğə var. Ola bilər ki, mən alman dilini onlardan yaxşı işlədirəm, bəli işlədirəm. Ancaq almanca mənim dil bilgim, dil səriştəm heç vaxt öz ana dili alman dili olandan yaxşı ola bilməz. Burada sualı belə qoymaq düz olardı: hansı bilik?, nəyə yiyələnmək? Biz üzgüçülük haqqında çox şey bilirik, saatlarla bu barədə danışa bilirik, amma suya girib üzməyi bacarmaya bilirik. Ona görə də mərhum professor A.A.Refermatskinin məşhur kəlamını unutmamaq olmaz: dil haqqında biliklər dili bilmək demək deyildir.

Transformativ və generativ qrammatikanın tam anlaşılması onların texniki cəhətdən istifadə etdiyi qaydalardan keçir. O qaydaların klassik formasını N.Xomski ilk əsərində açmışdı. TQ-nı “qaydaya əsaslanan qrammatika” adlandırırlar. Qaydalar dilin sintaktik konstruksiyalarının törədilməsinin tərkib hissələridir. Onlar başqa qrammatikalarda rast gəldiyimiz qaydalardan deyil. Məs., bu qrammatika öyrətmir ki, qoşma isimdən əvvəl və ya sonra gəlməlidir və s. Bu cür qaydalar illərlə dərsliklərdə işlənsə də, əslində onlar latın ənənələrinə söykənirlər. Məs., mübtədə cəmdədirsə, xəbər də cəmdə olmalıdır və s. Bunlar dil haqqında ümumiləşdirici fikir söyləməyə xidmət etmir. Törəmə qaydaları mümkün cümlələrin düzəlməsini nizamlayan qaydalardır, onlar dilin özündən doğur, qrammatistin icad etdiyi qayda deyildir. TQ qaydaları təkrar oluna bilər, bir simvol o birilə o vaxta qədər əvəz oluna bilər ki, cümlənin və ya cümlələrin törəməsi öz tam təsvirini tapsın.

Qaydalar sağ tərəfdə gələn simvollar, ortada ox işarəsi və bir də solda gələn simvollar şəklindədir. Ox işarəsi açılışı bildirir. Məs.,

$A \rightarrow BC$ o deməkdir ki, A BC-i kimi açılır. İngilis dilində /The boy reads a book// və onun Azərbaycan dilində /oğlan bir kitab oxuyur// qarşılığı olan cümləsini qaydalarla belə verə bilərik:

Azərbayc. d.

- 1) S \rightarrow NP+VP
- 2) VP \rightarrow N+VP
- 3) NP \rightarrow oğlan, kitab
- 4) V \rightarrow oxu
- 5) Det. \rightarrow bir
- 6) V \rightarrow oxu+y+ur

ing. d.

- 1) S \rightarrow NP+VP
- 2) VP \rightarrow V+NP
- 3) NP \rightarrow Det.+N
- 4) V \rightarrow read
- 5) Det. \rightarrow the a
- 6) N \rightarrow man, book

Göründüyü kimi, Azərbaycan və ingilis dilləri fərqli təsvir texnikasına malikdirlər.

Ancaq hər iki dildə 1-ci qayda S-lə başlayır (sentence) və NP (noun phrase = ismi söyləm) və VP-yə (verbal phrase - feli söyləm) keçir.

2-ci qayda artıq fərqlidir. Azərbaycan dilində VP ismi söyləm və fele bölünməlidir. İngilis dilində isə VP fele və ismi söyləm bölünüb. 3-cü qaydada Azərbaycan dilində ismi söyləm yalnız isimdən ibarətdirsə, ingilis dilində bu determinativ (müəyyən artikl) və isimdən ibarətdir. 4-cü qayda Azərbaycan dilində feli söyləm ismi söyləmdən və feldən ibarətdir, ingilis dilində fel verilir. 5-ci qaydada Azərbaycan dilinin feli söyləm daxil olan determinativ (bir) və isim verilirə, ingilis dilində 6 da daxil olmaqla leksikonun konkret vahidləri açılır. Bundan fərqli olaraq Azərbaycan dilində fel+birləşdirici ünsür və + üçüncü şəxs təkinin indiki zamanda şəkilçisi gəlir. Axırda heç nə gəlmirsə, deməli, qayda burada sona çatıb.

Bu qaydaları yuxarıda verdiyimiz cümlənin düzəlməsi (derivation) qaydaları adlandırılır. İngilis cümləsində ancaq leksik formativlər var, Azərbaycan cümləsində isə birləşdirici /-j/ və /-ur/ xəbər şəkilçisi kimi qrammatik formativlər cümlənin düzəlməsində iştirak edir. İngilis dilində bu /-s/, /-ed/, cəm şəkilçisi və s. ola bilər.

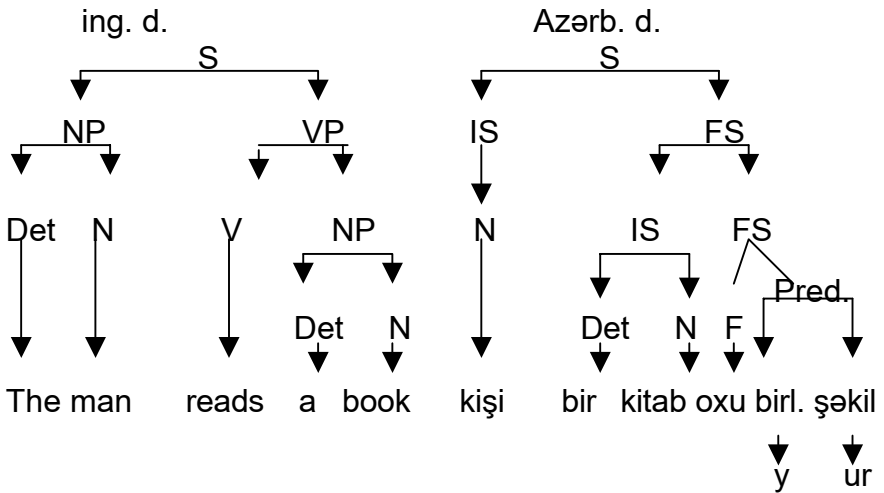
Yuxarıda ingilis dilinin qaydalarındakı 3-cünü belə yaza bilərik:

NP → Det. (Adj.)+N

Bu o deməkdir NP həm Det.+N kimi, həm də Det.+Adj.+N kimi açıla bilər. Onda Adj. → big (böyük), difficult (çətin) və s. ola bilər. Sifət əlavə olunduqda cümlə belə düzələcək:

/Böyük oğlan bir çətin kitab oxuyur// /The big boy reads a difficult book//.

Ağac şəklində bu cümlələri belə göstərmək olar:

Göründüyü kimi, generativ qrammatika cümlə üzvlərinə görə üzvlənməni qəbul etmir, onlarda İS (NP) və FS (VP) kateqorial mahiyyətlər kimi cümlə üzvlərinə qarşı qoyulur.

Cümlənin söyləm strukturunun bu yolla göstərilməsi “söyləm-marker”i (phrase structure) və qısa şəkildə desək, “P-marker” adlanır.

TQ-da bu söyləm strukturu qaydaları və ya qısaca olaraq, PS-qaydaları qrammatikanın əsas hissəsini təşkil edir və texniki cəhətdən bazis komponenti kimi təsvir olunur.

Maraqlı məsələ ondan ibarətdir ki, eyni qaydalarla biz aşağıdakı tipli cümlələr düzəldə bilərik:

/Kişi kitabı oxuyur// /The man reads the book//;

/Bir kişi bir kitab oxuyur// /A man reads a book//;

/Bir kişi kitabı oxuyur// /A man reads the book//.

Ancaq həmin qaydalarla qrammatik cəhətdən düzgün cümlələr qurulsa da, onlar semantik cəhətdən güzgün qəbul edilə bilməzlər:

*/Bir kitab kişini oxuyur// */The book read the man//;

*/Kitab kitabı oxuyur// */The book read the book//;

*/Kişi kişini oxuyur// */The man read the man//.

Elə buna görə də indi cümlələrin qrammatik cəhətdən düzgün törəməsini araşdırmaq lazımdır.

TQ-da söyləm strukturunun müzakirəsi iki istiqamətdə gedir: bir tərəfdən o, qrammatikanın əsas hissəsi kimi götürülür, digər tərəfdən isə strukturalist qrammatika bütövlükdə struktur söyləm qrammatikasından ibarətdir. Ancaq TQ təkçə söyləm strukturu qaydalarına deyil, həm də transformasiya qaydalarına söykənir. Təkçə söyləm struktur qaydaları ilə cümləni aktivdən passivə çevirə bilmərik. Düzdür, biz passiv konstruksiyaları söyləm strukturu (SS) qaydaları ilə şərh edə bilərik, ancaq aktivdən passivə transformasiya olmayacaq. Bunlar müxtəlif şeylərdir. Məs., /Bill likes Mary// /Bil Mariyanı sevir//.

NP₁-Aux.-V-NP₂ ⇒

NP₁-NP₂-V-Pred.

NP₂- Aux.+be+en-V-by-NP₁ /Mary is liked by Bill//.

NP₂-NP₁-tərəfindən-V-ir /Mariya Bil tərəfindən sevilir//.

Deməli, burada iki qayda verilib. Birincidə nüvə cümlənin strukturu açılır, ikincidə isə aktiv cümlə konstruksiyası passiv konstruksiyaya çevrilib.

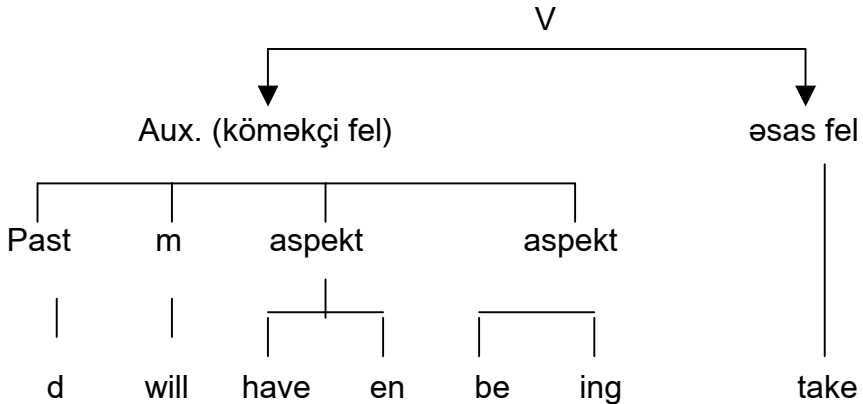
Biz iki sadə cümləni də birləşdirə bilərik. /Əhməd Güləri sevir// və /Elnur Güləri sevir// ⇒ /Əhməd və Elnur Güləri sevirler//.

Struktur təhlildə bu belə olacaq:

NP+NP+V+Pred.; NP+NP₂+V+Pred.

Ancaq struktur dəyişiklik bu şəkildə olacaq:
 $X_1+X_2+X_3+X_4+X_5 \rightarrow X_1$ və $X_4+X_2+X_3+X_4$

Təkcə ingilis dilində xəbər bir neçə qayda ilə açıla bilər:
would + have + been - taking

Əgər biz /the big man/ birləşməsinə açmaq istəyiriksə, onda bu qaydanı tətbiq edəcəyik:

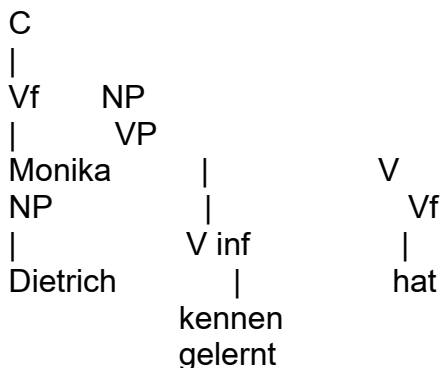
NP → Det. (Adj.) N

/He isn't go// isə belə açılır:

V → Aux. (not) MV

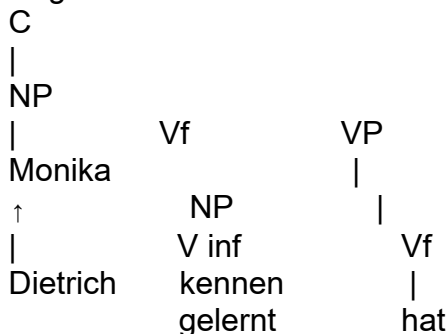
Xəbərin aşağıdakı formaları bu qaydalarla açıla bilər:

past tense: would have been taking

Deməli, budaq cümlə sual cümləsinə çevrildi.

Aşağıdakı sxem isə budaq cümlədən sadə nəqli cümlə yaratmağa imkan verir.

Əsas odur ki, bir cümləyə bir struktur yox, bir neçə struktur, özü də müxtəlif abstraksiyalı struktur dərəcələri şamil edilə bilər. Ən abstrakt struktur düzəldən qaydaya bazis və K-qaydalar deyilir. Ancaq alt qatdan üst qata keçidi təmin edən qaydalar bazis qaydalarından daha spesifik və daha güclüdür.

Söz sırası və hierarxik əlaqələr sintaktik strukturların reallaşma formasını təşkil edir.

Məlumdur ki, bəzi dillərdə cümlə strukturunda hər bir söyləmin öz yeri var. Məs., alman və Azərbaycan dillərində mübtəda - NP bir qayda olaraq xəbərdən qabaqda gəlir. Məs., /Əhməd məktubu yazdı// → /Monika hat den Brief

geschrieben//. Ancaq hər iki dildə transformasiya qaydası ilə biz söz sırasında dəyişiklik edə bilərik və tema-rema münasibətini ön plana çəkmiş olarıq:

/Məktubu Əhməd yazdı// – /Den Brief hat Monika geschrieben//.

Eyni yolla məlum/məchul münasibətlərini dəqiqləşdirə bilərik.

II. 5. Semantik komponent

Göründüyü kimi, ilkin olaraq söyləmin strukturunun 3 komponenti qeyd olunurdu. Bazisin törəmə prosesində əsas yükü yenə də alt qatda sintaktik komponent daşıyırdı. Ancaq sonrakı mərhələdə şərhədici funksiyaya semantik komponent əlavə edildi. Eynilə üst qatda fonoloji komponent şərhədici funksiyanı öz üzərinə götürür.

Basis tək-cə söyləm strukturu qaydalarını deyil, həm də leksikonu əhatə edir. Leksikonun rolu burada ondan ibarətdir ki, qrammatik cəhətdən düz, müvafiq olaraq buna bağlı başa düşülən, yeni məna daşıyan cümlələr düzəlməlidir. Qrammatik cəhətdən düzgün, ancaq qəbul olunmayan cümlələr o cümlələrdir ki, onlar eşitməni (oxunu) gərginləşdirir.

Leksikon əlavə qaydalarla aydın şəkildə başa düşülən cümlələrin düzəldilməsində sintaksislə birgə fəaliyyət göstərir. Deməli, o, danışanın müvafiq olaraq intuisiyasını stimullaşdırır.

İngilis dilində /The man hit the ball// /Kişi topu vurdu// və onun çevrilmiş forması olan */The ball hit the man// */Top kişini vurdu// bütün dil daşıyıcıları tərəfindən normal cümlələr kimi qəbul edilsələr də, bu cür çevrilmə aşağıdakı cümlələr üçün qəbul edilməzdir:

/Qız banan yedi// /The girl ate the banana// və

/Aşkərlıq qızı qorxuda bilər// /Frankness may frighten the girl//.

Hətta /Qız aşkarlığı qorxuda bilər// */girl may frighten frankness// və /Banan qızı yedi// */The banana ate the girl// kimi çevrilmələr qrammatik cəhətdən tamamilə düzdür, ancaq onlarda semantik tərəf heç cür anlaşılan deyildir. Ona görə də onlar normal cümlə kimi götürülə bilməzlər. Şübhə yoxdur ki, /eat/ (yemək) canlı subyekti və /frighten/ canlı obyektə tələb edir. Təbiidir ki, biz xüsusi stilistik məqamları və metaforik nağılları nəzərə almırıq. Qəbul edilə bilməyən cümlələrdən yan keçmək üçün əlavə olaraq semantik informasiya olmalıdır, özü də burada həllolunmaz problem ortalığa çıxır: görəsən, semantika sintaksisdən asılıdır və ya əksinə? Görəsən cümlənin forması mənanı və ya məna formanı şərtləndirir?

Bu yerdə fikirlərin haçalanması təəccübləndirməməlidir. Öz nəzəriyyəsi içərisində semantik komponentin şərhəedic rol oynaması sintaktik komponentə tabe edilməlidir. Burada iki cür yanaşma mümkündür:

1. Kateqorial simvollarla addımbaaddım leksik və qrammatik formativlərə aparın genişlənmə və ya, budaqlara ayrılma qaydalarında göstərildiyi kimi, bu formativlər üçün cümlələr daxilində restriksiyalar (məhdudluqlar) düzəldən və bunun qayğısına qalan qaydalar olmalıdır ki, son həlqədə yalnız leksik və qrammatik növ bir-birinə uyğun gələn formativlər olsun. Məs., N, V və s. kimi sinif göstəricisi olan simvollar kompleks simvollar (complex symbols) çevrilir. Bu mürəkkəb simvollar da verilən əlamətlər son həlqələr vasitəsilə axırıncı mərhələdə subkateqorizasiya qaydaları haqda qərar qəbul edir. Kateqoriyallaşmalar isə aşağıdakı əlamətləri müəyyənləşdirməyə xidmət elir: ± apelyativ (= common = xüsusi, adi olmayan hər şey) ± sayılan, ± canlı, ± insani, ± abstrakt, ± konkret. Bu zaman xüsusi qaydalar sırası üzə çıxır: əgər N+ apelyativdirsə, onda yenə soruşulur: sayılıdır, ya yox; sayılıdırsa, onda daha bir-iki sual yaranır: canlıdır ya yox; canlıdırsa, sual olunur: insanidir ya yox. Əlbət ki, sayı və keyfiyyəti haqqında vahid fikrə gəlmək mümkün olmayan daha başqa əlamətlər

də vardır. Demək, /boy/ sözü aşağıdakı kimi təsvir edilə bilər:

[+N, +apelyativ, +sayılan, +canlı, + insani].

2. Bu cür subkateqorizasiya qaydaları ilə yanaşı seçim (seleksiya) qaydaları da vardır, bu qaydalar kateqorial (= qrammatik baxımdan tələb olunan) çərçivələri təsvir edir, onları müəyyən edir; fel obyekt tələb edirmi? Bu qaydalar cümlələrin qrammatikliyi üçün vacibdir. Məs., /Qız getməyi qorxuda bilər/* /The girl may frighten go// cümləsi qrammatik baxımdan düz deyil, çünki /frighten/-dən sonra tamamlıq NP formasında gəlməlidir (məs., deyək ki, the boy). Felin tranzitiv və intransitiv olması ilə formula belə göstərilə bilər:

Verb → [\pm - NP], özü də /frighten/ feli üçün [+NP] formulu seçilməlidir. Bu kateqoriyallaşma qaydası ilə yanaşı /+ müvafiq/ formulu seçilməlidir. Aydındır ki, bu qaydaların hamısı leksikonda bütün leksik elementləri əhatə etməlidir. Fonologiyada olduğu kimi, burada da onlar əlamətlər dəsti²⁵ kimi götürülür. Əgər onlar fonologiyadakı kimi üst-üstə düşsə, deməli, söhbət universalilərdən gedir.

Ancaq semantik informasiyanı leksikonun mürəkkəb simvolları formasında tətbiq etməklə biz sintaktik əlaqələrin alt qat, transformasiya komponentlərinin və üst qat səviyyəsinin başqa cür olduğunu göstərməyə çalışırıq. İndi daha transformasiyalar mənanı dəyişmir. Cümlələrin passiv və ya sual konstruksiyalara çevrilməsi artıq alt qatda müvafiq simvolla göstərilir. İndi yalnız mütləq transformasiya qaydaları saxlanılır.

Subkateqoriyallaşma və seçim qaydaları klassik söz kateqoriyaları içində həmişə incə fərqlərə gətirib çıxardır. Əslində bunlar əvvəllər zaman-zaman özünü göstərirdi. Müəyyən fellər tranzitivliyi əsasında məcburi olaraq obyektlər tələb etdiyi kimi, onlarla yanaşı hərəkət felləri də var ki, onlar çox böyük bağlılıqla istiqamət bildirirlər: /O dalan ətrafında gəzirdi// /She was walking round the corner//. Eynilə müxtəlif sintaktik davranış əsasında fellər vəziyyət və qeyri-vəziyyət fellərinə bölünürlər. Məs., /Cək kitab oxuyur// /Jack is reading

a book// və /Cək həqiqəti bilir// /Jack is knowing the truth//. Fərqli sintaktik davranış geniş fel formalarının işlənməsində və işlənməməsində özünü göstərir. Məhz axırıncı fərq belə bir bilgiyə gətirib çıxardır ki, ingilis dili üçün sifət və fel arasındakı fərq bəzi hallarda aradan qalxmış olur və \pm vəziyyət hər iki nitq hissəsini yenidən bölməyə vadar edir ki, bu da özünü aşağıdakı müxtəlif sintaktik vəziyyətlərdə göstərir. /She is being polite// /O ağıllıdır// və */She is being beautiful// /O gözəldir//. Genişlənərkən işlənən sifət eynilə */to polite/ felində olduğu kimi fəaldır. Bu səbəbdən də özlüyündə bir neçə vəziyyət feli genişlənə bilmir. Məs., /O təbiəti sevir// */She is liking nature//. Həmçinin imperativ analoji fərqli münasibət göstərir: /Be polite/ və */Be beautiful/.

II. 6. Hal qrammatikası

Sintaksislə semantikanın ayrılmazlığı, onlar arasında üstünlüklərin müəyyən edilməsi N.Xomskinin semantik konsepsiyasından kənara çıxan bir sıra yeni və mühüm nəticələrə gətirib çıxartdı. N.Xomskinin təsiri altında olan strukturalist məktəblərdə sintaktik konstruksiyanın semantik komponentinin müəyyən edilə bilməsi barədə təsəvvürlər və, ümumiyyətlə, sintaktik təhlilin aparıcı olması fikri TQ tərəfdarları tərəfindən şübhə ilə qarşılanırdı. Məs., Ç.Filmor²⁵ belə güman edir ki, onları ayırmaq olmaz və semantika sintaksisin tərkib hissəsi kimi götürülməlidir. Deməli, alt və semantik strukturlar eyniləşdirilirlər. Subyekt və obyekt anlayışları funksional elementlər kimi üst qata aid edilir, onlara da alt qatda ənənəvi mənada hallar, başqa sözlə aktantlar uyğun gəlir (hərəketin iştirakçıları, semantik rollar). Məs.:

(1) /Əhməd pəncərəni sındırdı// /Ahmad broke the window//;

(2) /Əhməd pəncərəni daşla sındırdı// /Ahmad broke the window with the stone//;

(3) /Daş pəncərəni sindirdi// /The stone broke the window//;

(4) /Pəncərə sındı// /The window broke//.

Bu cümlələrdə yerindən asılı olmayaraq icraçı ilə (agenslə) təsirə məruz qalan (pasiens) arasında (söhbətin obyekt və subyektdən getməsindən asılı olmayaraq) eyni münasibət qalır: Əhməd agentiv funksiya yerinə yetirir, özü də o felin ifadə etdiyi hərəkətin canlı icraçısı kimi müəyyənləşdirilir. Bununla da alt qatda iki müxtəlif subyektlərin aktivdə və ondan düzələn passivdəki subyektlər arasındakı “qeyri-məntiqi” fərq aradan qaldırılmış olur. Yəni /pəncərə/ obyektidir, özü də hərəkətin təsirinə məruz qalan obyektidir. /Daş/ həmişə alətdir, zamanca hərəkətin fiziki cəhətdən canlı olmayan instrumentidir. Instrumental sahənin məhdudluğu üçün səbəb semantik rol kimi götürülür, o da müəyyən mənada instrumentin qeyri-iradi tətbiqini ört-basdır edir. Digər bir hal lokativdir. Buna rəğmən təcrübə qazananın halı da fərqləndirilir, tərcümə edənin və ya hissiyyat əldə edən adamın təcrübəsi prosesinə münasibətdir. /Əhməd incəsənəti yüksək qiymətləndirir// /Bill admires art//.

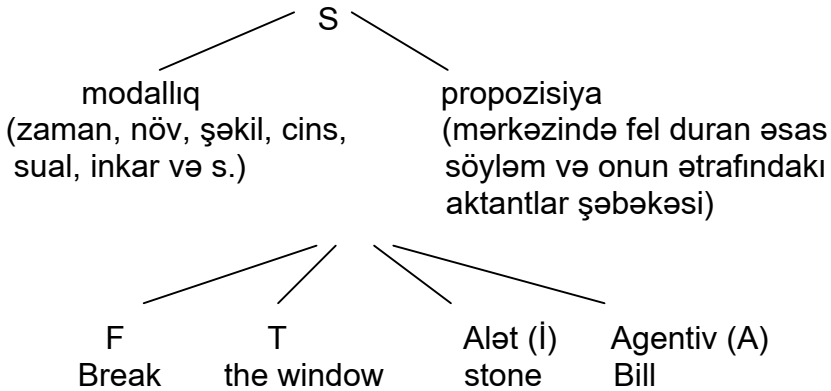
Bundan sonra hal dərəcəsinin hierarxiyasına cəhd göstərildi və məlum oldu ki, üst qatda instrumentala qarşı subyekti qabardanda agentiv üstünlük təşkil edir. Kontrastiv tədqiqatlar göstərdi ki, bu fərqlər ingilis dilində alman dilinə nisbətən daha səmərəlidir.

Əksinə, ingilis dilində lokativ üst qatda daha tez-tez subyekt olur. Müq. et: /This tent sleeps one hundred people// və ya /In diesem Zelt können einhundert Leute schlafen// /Bu çadırda 100 adam yata bilər//.

Hal nəzəriyyəsi müəyyən edir ki, hər bir felin hal göstəriciləri olmalıdır. Məs., /break/ felində hər halda bir obyekt olmalıdır ki, bu da /window/-dur ki, /The window broke// cümləsində artıq subyekt kimi çıxış edir. Bunun əksinə olaraq bu cümlədə olduğu kimi instrumental və agentiv fakültativdir (mö-

tərizəyə alınmışdır: = (+ [- (A) + (İ) + O]). Burada bir tərəfdən halların sayı və öz aralarında məhdudluğu aydın görünür. Belə ki, məlumata və təsəvvürə görə /Uçuş bir qab süddə batdı// /The fly got drowned in a cup of milk// cümləsində /a cup of milk/ instrumental, səbəb və ya lokativ kimi götürülə bilər. Fəllər və adlar arasında əlaqələr aydın olmasa, çoxlu miqdarda hal olmalıdır. Digər tərəfdən halların sayını azaltmaq cəhdi vardır. Əlbəttə, stilistik cəhətdən motivləşən istisnalar yox deyildir, məs., cansız əşyalar şəxsləndiriləndə və canlandırılanda. Əksinə canlı varlıqlarda instrument və səbəb ola bilər (məs., özündən asılı olmadan yıxılan adam başqasını yaralayır).

Hal qrammatikasının N.Xomskidən həlledici fərqi ondadır ki, xüsusi alt qat sintaksisinin olması inkar edilir və üst qatdan fərqli olaraq (subyekt və obyekt) alt qatda semantik əlaqələr daha qabarıq göstərilir: Ç.Filmora görə, bu əlaqələr belə göstərilir:

Beləliklə, o, qrammatik cəhətdən eyni cür təyin edilən sözləri mənaya görə tamam başqa hallara aid edir.

O, agentiv (tipik canlı hiss edən qızıqdırıcı), instrumental (cansız obyektlər), dativ (canlı afektli), faktitiv obyekt, ya da təsirin nəticəsi), lokativ (yer ya məkan istiqamətini bildiren obyektiv (semantik cəhətdən neytral hal) fərqləndirir:

Agentiv: /Əhməd qapını açdı//;
Instrumental: /Əhməd qapını açarla açdı//;
Dativ: /Qapı açıldı//;
Faktiv: /Əhməd stolu sındırdı//;
Lokativ: /Bakı küləklidir//;
Obyektiv: /Bakıda tez-tez külək əsir//;
//Əhməd stol düzəldir//.

Sonralar Ç.Filmor dativi dəyişdirərək eksperenser və faktitivi isə nəticə və kontragent əlavə etməklə genişləndirdi. Bu da halın ifadə etdiyi mənanın perspektivə yönəldiyini və ya nəticə ifadə etdiyini fərqləndirmək üçün edilmişdir.

N.Xomskinin bəzi şagirdləri öz sərbəst yolları ilə gedərək ümumi istiqaməti izləməklə sintaksisə deyil, semantikaya generativ funksiyarı verməklə, sintaksisin avtonomluğunu tamamilə ləğv etməyə cəhd göstərdilər. Özü də burada semantika interpretativ komponent kimi deyil, ümumilikdə qrammatikanın bazisi kimi götürülür. Bu yanaşmada cümlənin felinə mərkəzi rol ayrılır, yəni felə daha böyük yer ayrılır. Ən mühüm arqument olaraq o götürülür ki, müxtəlif dillər arasında, həmçinin bir dil daxilində fərqli üst qat strukturları sonda oxşar və ya eyni olurlar. Bu xüsusilə idiomatik təsvirlərə və ingilis dilindəki kimi /to kick the bucket/ /ölmək/ kimi mürəkkəb tərkiblərə aiddir, bu da sadə /to die/ /ölmək/ felinə uyğun gəlir. Burada V+Det.+N strukturu iştirak edir, amma o da məlumdur ki, üst qat strukturlarının təmsilçilərinin semantik struktura bir başa aidiyyəti yoxdur. Məs., burada N yerində gələn isim heç vaxt cəmdə ola bilməz, hərçənd ki, hər sayılan ad normal olaraq cəmdə işləyə bilər.

Bundan başqa /to shut/ /bağlamaq/ feli /cause+shut/ elementlərinə bölünür, yəni fel semantik cəhətdən iki yerə bölünür, özü də birinci element səbəb, əsas (cause) kimi çıxış edir. Bu o deməkdir ki, universalilər ayrı-ayrı dillərin hüduqlarından kənara çıxır və dildə ifadə olunan insan təcrübəsi prinsip etibarını ilə ayrı-ayrı dillərin üst qatına söykənmir

(məs., ing. d. to kick, müvafiq olaraq fr. d. donner un coup de pied) və s.

II. 7. TQ-nın psixoloji və fəlsəfi üstünlükləri və çatışmazlıqları

Əvvəlki strukturalizm dilçiliyi avtonom elm sahəsi kimi götürürdü, ancaq onun başqa elmlərlə əlaqəli işlənməsini istisna etmirdi. İlk əvvəllər N.Xomski də bunu qəbul edirdi, ancaq sonralar o dilçiliyin psixologiya, fəlsəfə və məntiqə ayrılmaz olması qənaətinə gəldi. Özü də bəzən onlar arasında sərhədi müəyyənləşdirmək o qədər də asan olmur. N.Xomski B.F.Skinnerin (1904-1990) Verbal Behavior təlimini güclü tənqid edir və özünün yaradıcılıq (creativity) adlı konsepsiyasını ona qarşı qoyur, onların stimül və response beheyviorist modelinə qarşı özünün kreativ səriştə (creativity competence) ideyasını qoyur. Qeyd edək ki, N.Xomski konsepsiyasının əsas komponentlərindən biri dildən istifadənin, (dilin) yaradıcı olmasıdır*. Bu ideyanın hələ Kartezian dilçiliyində irəli sürüldüyünü N.Xomski xüsusi vurğulayır: R.Harris (o insani prinsipi əql, heyvani prinsipi isə instinkt adlandırır) və Y.Q.Herderin (1744-1803): o, dili insan ruhunun təbii nəzəriyyəsi sayırdı, insan əqli üçün instinktin azad olması və qıcıqlanmaları nəzarətdə saxlamağı əsasdır, insan heyvandan fərqli olaraq hissələrinin əsiri deyil, azadlığı üstün tutan varlıqdır. İnsan reflekslərində və düşünməkdə sərbəstdir, bu sərbəstlik insana müşahidə və müqayisə etməyə, əsas əlamətləri fərqləndirməyə, tanımağa və adlandırmağa imkan verir. "Bu mənada dil insana (dilin kəşfi) təbiət tərəfindən verilib, insan özü dil düzəltmək üçün yaranıb". O, dili insanın intellektual varlığının xüsusi məhsulu hesab edir²⁶. A.V.Şlegelin (1767-1845) incəsənətə və şəriyyətdə dair söylədiyi fikirlərdə o yazırdı ki, incəsənət də dil kimi öz ifadə potensialında intəhasızdır²⁷ və V.fon Humboldtun bu sahədəki xidmətlərini xüsusi qeyd edirdi. V. fon

Humboldt dili “energeia” (fəaliyyət) hesab edirdi, o, dilin “ergon” kimi götürülməsi fikrile razılaşırmırdı. O yazırdı ki, dil əslində ruhun daim təkrarlanan işidir ki, fikrin səslənərək ifadə olunmasını həyata keçirsin (den artikulierten Laut zum Ausdruck des Gedankens fähig zu machen²⁸).

L.Bdumfildin danışanın öz dilində yeni formalar düzəltməsinə “eşitdiyi oxşar formalara analoji olaraq”²⁹ fikrini qəti şəkildə qəbul etməyən N.Xomski bütün bunlardan sonra belə bir qənaətə gəlir ki, dil yaradıcıdır və bunu sübut eləyən amillərdən biri də ondan ibarətdir ki, hər bir dil daşıyıcısı heç vaxt işlətmədiyi və ya eşitməyi n-qədər cümlə düzəltmək qabiliyyətinə malikdir. Elə Kartezian dilçiliyində də onun əsas götördüyü dörd mühüm istiqamətdən biri dildən istifadənin yaradıcı aspektidir (creativity aspect of performance)³⁰. Bu, ana dilində danışan hər bir kəsin ana dilində və ya öyrəndiyi ikinci dildə aşağıdakı fəaliyyətləri həyata keçirmək üçün ideal və səhsiz qabiliyyəti deməkdir.

1. Hər bir insan istənilən qədər yeni cümlə yaratmaq və başa düşmək qabiliyyətinə malikdir, özü də hər bir cümlə istənilən qələr uzun ola bilər.

2. Hər bir insan deyilmiş (yazılmış) hər bir cümlədə formal və semantik oxşarlıqları və eyniyyətləri duymaq qabiliyyətinə malikdir.

3. Hər bir insan deyilmiş (yazılmış) hər bir cümlədə ambiquitliyi tanımaq qabiliyyətindədir.

4. Hər bir dil daşıyıcısı qrammatik cəhətdən düz cümlələri səhlərdən fərqləndirməyi bacarır³¹.

Yaradıcılıq amili N.Xomskiyə belə bir şərh üsün əsas verir ki, uşaqlar öz ana dillərini nisbətən az bir müddətdə öyrənir, özü də imitasiya kimi yox, yaradıcılıqla və ilk dəfə öyrənilən elementlər uzun müddət yadda qalır. Yaradıcılığın özümlüyü onda özünü göstərir ki, uşaqlar böyüklərin düz dedikləri söyləmləri yadda saxlamaq üçün öz yollarını gedirlər, yeni analogiya prinsiplərindən istifadə edirlər (alman və ingilis

dillərində qeyri-qaydalı (güvvətli) fellərin zəifləri kimi işlənməsi, sonluqların buraxılması və s.). Bu gün birinci dili öyrənmə nəzəriyyəsi ana dilinin öyrənilməsi prosesində mexaniki prinsip kimi imitasiyanı inkar etmir. Ancaq N.Xomski güvvətli birtərəfli biheyviorizmin mexaniki təsvirindən imtina edir. Həmin biheyviorizm insan və heyvan davranışı arasında elə bir fərq qoymur.

İdeal səriştə (competence) ilə yanası N.Xomski psixoloji nöqtəyi-nəzərdən onun işlədilməsini, tətbiqini (performance) də xüsusi qeyd edir. Performans qeyri-ideal dil daşıyıcısını göstərir, o insani maneələr (diqqəti cəmləşdirmək imkansızlığı, yaddaşın məhdudluğu və s.) nəticəsində bir çox hallarda düzgün cümlələr qura bilmir, çünki onlar ona çətin gəlir. Digər tərəfdən real danışmaq məqamında düzgün qaydaların pozulması ilə rastlaşır (cümlə quruluşunda natamamlıq, kəkələmə, təkrar, buraxılma və i. a.).

N.Xomski üçün cümlələrin özlərinin tədqiqi vacib deyil. Vacib olan odur ki, o cümlələr insan intuisiyasında möhkəmlənir. Onun üçün qrammatikalar bütövlükdə müşahidəyə adekvat ola bilər, ancaq onların təsvir adekvatlığı olmaya bilər. Adekvatlıq deyəndə N.Xomski yüksək səviyyədə danışanın intuisiyasına yaxınlaşmağı başa düşür. Bu da L.Blumfeld yanaşmasında tamam istisna olunan mental elementi əhatə edir.

Qeyd edək ki, psixoloji eksperimentlər TQ-nin bəzi fikirlərini təsdiqlədi. Məs., dil daşıyıcılarında TQ-nin ilk növbədə müraciət etdikləri öyrənmə çətinlikləri alt və üst qat arasındakı transformasiya ələqələrinin mürəkkəbliyi ilə izah oluna bilər. Nüvə cümlələri, sadə geniş cümlələr asan və tez başa düşülür və öyrənilir. Transformasiya proseslərini uşaqlar müəyyən ardıcılıqla əvvəlcədən məlum olan yollarla mənimsəyirlər. Bu tədqiqatların çoxu sübut kimi ona görə istifadə oluna bilməz ki, bu eksperimentlərdə şərtlər çox ağır və obyektiv müşahidə olunan mühakimələrdən azad deyil.

Fəlsəfi tərəfdən, N.Xomski L.Blumfeldin empirizm və po-

zitivizmdən fərqli olaraq R.Dekartın (1596-1650), Q.V.Laybnisin (1646-1716) və əsasən Aristotelin (384-322) rasionalizminə əsaslanır. Rasionalizmə görə insan dərkinin yeganə mənbəyi rüseymdir (ratio), halbuki empirizm bütün bilikləri təcürübədən əldə edir, bunu da ki, Britaniya filosofları (Lok, Berkli, Yum və b.) çox önəmli sayırdılar.

Dil materialından dilöyrənənlərin induktiv yolla çıxardığı qaydaların düzəlməsində burada biheyviorizmdən fərqli olaraq deduktiv yolla hərəkət edirlər. İdeyaların bir qismi (qrammatik qaydalar) uşaqlara sonralar istənilən dili ana dili kimi çətinlik çəkmədən öyrənməyə imkan verir.

L.Blumfeld cərəyanına məxsus strukturalistlər ilk öncə əsasən dillər arasındakı struktur fərqlərdən çıxış edirdilərsə də, dilöyrənmədə əsasən çətinlikləri bunda görürdülərsə, N.Xomski dil universalilərinə söykənir, bununla da Kartezian dilçiliyinə sədaqət nümayiş etdirir. Özü də bu o demək deyildir ki, bütün dillər bu universalilərə malik olmalıdır, əksinə, burada neytral, fərdi dilin fəvqündə duran inventardan söhbət gedir ki, bu da müəyyən bir dildə gəlməsindən asılı olmayaraq və bir dildə gələ bildiyi halda ondan asılı olmayaraq müəyyən edilə bilər. Burada söhbət ümumi potensial inventardan gedir ki, dillər bundan istifadə edə bilirlər. Məs., karlıq/cingiltlilik, adlar, fel, zaman, məchul növ, agentiv və semantik əlamətlər (kişi, qadın). Söhbət N.Xomski yanaşmasına görə, substansial universalilərdən gedir. Eyni zamanda formal universalilər də var ki, onlara transformasiya sahəsinin hissələri aiddir. Hər bir insan bu konsepsiyaya əsasən anadangəlmə dil bacarığı kimi belə universalilərə malikdir. Yalnız bu baxımdan ana dilinin öyrənilməsi tez və maneəsiz prosesi izah edə bilər.

Məlumdur ki, psixologiya və filologiya TQ-nin fikirlərindən ən çox bəhrələnən sahələrdir. Baxmayaraq ki, bu gün böyük formallaşmış aparat, mürəkkəb, ziddiyyətlərdən azad olan, ümumi quruluş qaydaları və qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaqda söhrətpərəstlik güdsə də, N.Xomskinin dilçiliyi

humanistləşdirmək niyyəti və bu sahədə möhkəmlənməsi göz qabağındadır. Çağdaş dilçilik birmənalı şəkildə törəmə dilçiliyinin (dar mənada törəmə qrammatikasının) aşağıdakı məsələlərdə nailiyyətlərini qısqanmadan belə qeyd edir:

1. Törəmə dilçiliyi (törəmə qrammatikası) dilin yaradıcı aspektini xüsusi vurğulayır;

2. Törəmə dilçiliyi izahlılıq və şərhliliyilə başqa istiqamətlərdən fərqlənir;

3. O həddən artıq psixoloji istiqamətə yönəlikli təhlil üsullarından istifadə edir;

4. Törəmə qrammatikası sintez xarakterlidir (ənənəvi qrammatika, taksonomik strukturalizmdən fərqli olaraq) psixologiya və fəlsəfə ilə sıx əlaqədardır;

5. Dil və dil öyrənmə proseslərinin təsvirində maraqlıdır;

6. Törəmə qrammatikası alt və üst qat strukturlarını fərqləndirməklə, üst qatdakı struktur ambiguitliyi, o biri tərəfdən isə müxtəlif üst qat strukturlarını ümumi alt qat strukturlarına bağlamağı əsas kriteriya kimi göstərir;

7. O, dil universalələrinə xüsusi maraq göstərir;

8. Törəmə qrammatikası sintaksisə xüsusi önəm verməklə yanaşı onun leksika ilə çox mürəkkəb əlaqələrini açmağa çalışır³².

Bununla belə generativ dilçiliyin nöqsanları da yox deyildir:

1. Dilçiliyin bir elm sahəsi kimi avtonomluğunu inkar edir, ona psixologiyanın və fəlsəfənin bir sahəsi kimi yanaşılır.

2. Real danışığa və hər dəfə dilin reallaşmasına söykənən, praktik cəhətdən daha vacib olan performansla qeydlik göstərməklə bu cərəyan dil səriştəsinə üstünlük verir;

3. Taksonomik dilçilikdə prosodiya və intonasiya vasitələrinə etinasızlıq göstərir.

Törəmə dilçiliyi strukturalizmdən bunlarla fərqlənir:

1. TQ-də danışanın dil intuisiyası onun dil fəaliyyətinə qarşı qoyulur. Taksonomik dilçilik isə dil sisteminin təsvirini

verir.

2. Taksonomik dilçilikdə danışq aktına diqqət üstünlük təşkil edirsə, ancaq TQ da kompetensiyaya önəm verilir;

3. Taksonomik dilçilik empirizm, ancaq TQ rasionaizmdən çıxış edir.

Əlbət ki, burada incəliklər və məktəblər arasındakı fərqlər daha böyükdür, bəzən isə onlar sırf terminoloji və determinativ xarakter daşıyır. Lakin bu, ayrıca söhbətin mövzudur.

II. 8. Fəslə dair ədəbiyyat və qeydlər

1. E.Koseriu. Ümumi dilçiliyə giriş. 1992-ci il almanca nəşrindən tərcüməsi, "Giriş" məqaləsi və "Qeydlər" prof. F.Y.Veysəllinindir. BSU, "Mütərcim", 2006, s.182.

2. O.Yespersen. The Philosophy of Grammar. London, 1924.

O.Yespersen 7 cildlik "Modern English Grammar on Historical Principles" adlı əsərinin birinci cildini dilin fonetik quruluşuna həsr etmiş və onu 1909-cu ildə çap etdirmişdir. Bu əsərin 6-cı (bütövlükdə morfologiyaya həsr olunub) və 7-ci cildləri (2-ci, 3-cü, 4-cü və 5-ci cildlər kimi bu cild də dilin sintaktik quruluşuna həsr olunub) üzərində o, ömrünün son günlərinə qədər işləyib. Lakin 6-cı və 7-ci cildləri çap etdirmək ona nəsib olmayıb. Yalnız ölümündən 6 il sonra (1949) onun üç keçmiş tələbəsi Kopenhagendə bu iki cildi çap etdirirlər. O.Yespersenin bir cildliyi "Essentials of English Grammar" adı ilə 1933-cü ildə çapdan çıxıb və uzun illər ingilis dilçiliyində aparıcı mənbə olub. O ingilis dilinin qrammatikasını düzgün və yalan qaydaların doqması kimi yox, onu daim canlı və yeniləşən, daim funksiyada olan bir sistem kimi götütürdü. O.Yespersen bu gün də hörmətlə adı çəkilən dilçilərdəndir. Bax: S.Potter. Our Language. London, 1976, s. 124-125; F.Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, s. 99.

3. E.Koseriu. Göstərilən əsəri, s. 184.

4. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1947, s. 8.

5. Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974, s. 22-23.

6. Yenə orada, s. 89; A.M.Пешковский. Русский синтаксис в

научном освещении. М., 1956.

7. В.В.Виноградов. Идеалистические основы синтаксической системы проф. А.М.Пешковского. "Вопросы синтаксиса....". М., 1956, s. 65-67.

8. G.Nickel. Einführung in die Linguistik. Entwicklung, Probleme, Methoden. Berlin, 1979, s. 92-93.

9. E.Koseriu. Göstərilən əsəri, s. 191.

10. F.Y.Veysəlli. N.Xomskinin dilçilik görüşləri. ADU-nun elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2006, s. 16-26.

11. G.Nickel. Yenə orada, s. 100.

12. F.Y.Veysəlli. Yenə orada; W.C.Monton. Linguistics and a Language Teaching in the United States. 1940-1960. İn: "Friends in Europa and American Linguistics", 1930-1960. N.York, 1960.

13. G.Nickel. Yenə orada, s. 114.

14. G.Nickel. Einführung in die Linguistik. Entwicklung, Probleme, Methoden. Berlin, 1979, s. 92-93.

15. G.Nickel. Yenə orada, s. 100.

16. G.Nickel. Göstərilən əsəri, s. 100-114.

17. F.Palmer. Grammar. London, 1975, s. 137.

18. Z.Harris. Structural Linguistics. Chicago, 1969.

19. Е.Курилович. Деривация лексикская и деривация синтаксическая. В кн.: "Очерки по лингвистике". М., 1962, s. 57, 61.

20. N.Chomsky. Aspects of the Theory of Syntax. New York, 1965.

21. N.Chomsky. Cartesianische Linguistik. Ein Kapitel in der Geschichte des Rationalismus. Tübingen, 1971, s. 2-3.

22. Yenə orada, s. 49.

23. F.Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, s. 161.

24. Burada söhbət R.Yakobson və onun həmkarları tərəfindən işlənilib hazırlanmış dixotomik konsepsiyadan gedir. Həmin konsepsiyaya görə dilin fonemlər sistemini 12 differensial əlamətin köməyilə tam şəkildə təsvir etmək mümkündür. Konsepsiyanın şərh və tənqidi barədə ətraflı məlumat almaq üçün bax: F.Y.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I, Bakı, 2005, s. 214-226; həmin müəllif: Dilçilik ensiklopediyası. Bakı, 2006, s. 209-216.

25. G.Nickel. Yenə orada, s. 112; Ch. Fillmore. The Case for Case. "Bach and Harms", 1968, s. 1-90; yenə həmin müəllif: The

Case for Case Reopened. In: P.Cole and J.M.Sadock. 1977, s. 59-81. Bu konsepsiyanın ətraflı şərhı bizim bu seriyadan olan "Semantika və praqmatika" adlı 3-cü cildimizdə verildiyindən burada onun üzərində ətraflı dayanmırıq. Bu konsepsiyanın şərhı ilə bağlı bax: F.Palmer. Semantics. Cambridge, 1981, s. 146-149.

* Hesablamalar göstərir ki, dildə 10^4 və ya 10^5 miqdarda söz varsa, onda 20 sözdən ibarət cümlələrin sayı 10^{20} -yə bərabər olaçaqdır. Bu o deməkdir, həmin miqdarda sözü tələffüz edib qurtarmaq üçün 100.000.000.000 əsr lazımdır ki, bu da yerin yaşından min dəfə çoxdur. Bax: И.Л.Иванова, В.В.Бурлакова, Г.Г.Почепцов. Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981, s. 210.

26. U.G.Herder. Abhandlung über den Ursprung der Sprache. In: "Herders Sprachphilosophie". Hamburg, 1960, s. 31.

27. A von Schlegel. Briefe über Poesie, Silbenmaß und Sprache. In: "Kritische Schriften und Briefe". B-d I, Sprache und Poetik, Stuttgart, 1963, s. 225.

28. W. von Humboldt. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus. Bonn, 1960, s. 57. Bax: V. fon Humboldt haqqında ayrıca yazıya bu kitabın axırında: s.260.

29. L.Bloomfield. Language.N.York, 1933.

30. N.Chomsky. Kartezianische Linguistik. Ein Kapitel in der Geschichte des Rationalismus. Tübingen, 1971, s. 5-45.

31. Yenə orada.

32. Yenə orada.

III. SİNTAKTİK KONSTRUKSİYALARIN ŞƏRHİ ÜSULLARI HAQQINDA

III. 1. M.A.K.Həlidayin sistemli və L.Tenyerin asılılıq qrammatikası

M.A.K.Həliday (1925-) çoxşaxəli yaradıcılığı olan Britaniya alimlərindəndir. Onun dilçilik görüşləri bütövlükdə TQ də daxil olmaqla strukturalizmin ya təsdiqi, ya da inkarıdır. Yaradıcılığında ardıcılıq nəzərə çarpsa da, əsas dayaq nöqtələri bir neçə dəfə dəyişib, xüsusilə son dövr yaradıcılığı baxımından bu daha çox nəzərə çarpır. Onun modelinin mürəkkəbliyi dil və dilxarici elementlərini nəzərə alaraq onları dərinlən öyrənmək istəyilə bağlıdır. O çoxsaylı terminlər yaradır, köhnələrinə yeni mənə verir¹.

M.A.K.Həliday öz ölkəsindən kənarında çox az tanınır. O, öz müəllimi J.R.Firs kimi (1890-1960)² daha çox dil və mədəniyyətə, əsasən də dil baxımından maraq göstərir. Öz müəlliminə qoşularaq o, 4 məsələdə F. de Sössürdən uzaqlaşır:

a) F. de Sössürün dili homogen bütöv görmək təsəvvürünü qəbul etmir;

b) parole və langue-nin qismən ayrılması prinsipinə sөykənir;

c) langue parole-dən üstün tutmağı qəbul etmir;

ç) paradiqmatik meyarı sintaqmatikdən üstün tutur³.

M.A.K.Həliday paradiqmatik səviyyədə elementlər arasındakı əlamətlərin öyrənilməsinə önəm verir, substansiya ilə sintaqmatik düzümdə faktiki gələn vahidin yerində işlənməsini üzə çıxardır. Onun üçün sistemlilik strukturdan daha vacibdir, özü də sistem deyəndə paradiqmatik kateqoriyanı başa düşür, bu da məhdud çərçivədə seçim imkanı yaradır. Məs., məlum-məchul, təsdiq-inkar, tək-cəm. M.A.K.Həliday strukturu üst qata, sistemi isə alt qata aid edir⁴.

O özünün “şkala və kateqoriya” (scale and category) adlı başlanğıc modelində binar qarşılaşmadan arasıkəsilməz keçidə görə imtina edir. Bu daim bir-birinə keçən təsəvvür olmaqla idiomatika və qrammatika, leksika və qrammatika, qapalı sistemlər və açıq çoxluqların hüdudlanmasına şamil edilir, özü də birincilər qrammatik, ikincilər isə leksik sahəyə aid edilir⁵.

Qrammatik sahədə qapalıq müxtəlif cür ola bilər. Məs., ingilis dilində this-that cütlüyünün şəxs əvəzlilikləri daxilində işlənməsi buna misal ola bilər. Fiksasiyalı seçki imkanlarının kiçik çoxluqları qrammatikaya aid edilir, böyükler isə leksikanın çətin hüdudlanan seçim sahəsi daxilində olur, bu ardıcılığın ortasında isə sözlüləri, bağlayıcılar və zərflər gəlir, onlarda da sayca məhduddur, ancaq hər halda böyük də ola bilər.

M.A.K.Həlidayə görə, qrammatikaya daha çox üstünlük verilməlidir, çünki sözlülər leksikadan çox qrammatikada daha əhatəli təsvir oluna bilərlər. Qrammatika öz bağlı sistemlərilə prinsipcə daha çox abstraksiya və ümumiləşmələrə imkan verir. Axına olan maraq M.A.K.Həliday və onun ardıcılarında ara vəziyyətlərin təsvirinə diqqəti artırır, bu da axın kənar, tərəf (clime) təsəvvürü əsasında çoxsaylı və səciyyəli təsəvvürlərə imkan yaradır. Bu kontinuum ideyası ilə incəliklə (delicacy) çox bağlıdır. Delikatlıq deyəndə bu alim o incəliklərin məcmusunu başa düşür ki, onlar verilmiş kontinuum əlaqəsini yaradır. Elə bu məfhumun özü də dəyişkənlik fikrini nəzərə çarpdırır ki, təsvir zamanı detallar nəzərə alınmaqla fərqləndirmənin artan miqyasını göstərir. M.A.K.Həliday yazır ki, ingilis dili kifayət qədər delikatlıq dərəcəsinə çatmışdır. Eyni zamanda o göstərir ki, didaktik baxımdan daha az delikat və kobud qrammatikalar nisbətən geniş yayılmışdır.

M.A.K.Həliday öz müəllimi J.Firsden kontekst məfhumunu qəbul etmişdir. Kontekst deyəndə o, dilin struktur modellərinin, yəni onların formasının dilxarici məqamlara münasibətini başa düşür. Buradan da M.A.K.Həlidayın kontekst məfhumu hasil olur, yəni linqvistik ifadə deyildiyi dilxarici məqamı nəzə-

rə almaqla tam şəkildə aydın olur.

Bununla yanaşı o, formal mənanı müəyyən edir, bununla da o, bu və ya digər forma daxilində seçilən imkanların göstərilməsini başa düşür (məs., ing. d. müxtəlif cəm formalarının seçilməsi). Kontekstin formal aspekti çox güclü şəkildə taksonomik strukturalistlərin distributiv təhlilə maraqlı olduğunu göstərir, halbuki “konsituasiya” (kontekst və situasiya) artıq praqma- və sosio dilçilik sahəsinə aid edilir. Obyektivliyə canatma, bu taksonomik strukturalizmə yaxınlıq deməkdir, hər şeydən öncə yerləşmə, paylanma “kollokasiyada” özünü göstərir. Burada M.A.K.Həliday leksik tərkiblərin birgə iştirakını nəzərdə tutur (co-occurrence). Məs., /chair/, /seat/ və /settee/ (kreslo, stul və kiçik/balaca divan) eyni leksik çoxluğa aiddir, çünki ümumi kollokasiyaların çoxlu imkanları birgə çıxış edir. Məs., to sit on + comfortable. Burada tək-cə söhbət məna oxşarlıqlarının bu obyektiv əlamətlə təsdiqindən getmir, çünki bir tərəfdən uyğun kollokasiyalar mənacə fərqli vahidlərin arasında mümkündür, digər tərəfdən isə kollokasiya fərqləri mənacə oxşar elementlər arasında ola bilər. Forma və kontekstlə yanaşı M.A.K.Həliday qrammatikasında səs və qrafik şəkildə təzahür edən substansiya anlayışı da var, bu da fonetikaya aiddir⁶.

Qeyd edək ki, scale-and category-model öz adı formasında 4 əsas kateqoriya və 3 abstraksiya səviyyəsilə (scales) fərqləndirilir: unit (vahid), structure (struktur), class (klas) və system (sistem); rank (rəq), exponence (təsvir) və delicacy (incəlik).

Müq. et: to meet in (at) a place: burada while, when və s. bağlayıcıları arasındakı əvəzləmə mümkündür.

Lap başlanğıcdan M.A.K.Həlidayin maraqları dilin funksional baxımdan sosial ünsiyyətə yönəlmişdi, odur ki, scale-and category konsepsiyası getdikcə sistemli qrammatikanın, başqa sözlə funksional adlanan qrammatikanın yaranmasına xidmət edir. Bu zaman o 3 əsas funksiyayı xüsusi qeyd edirdi

ki, bunlar da praqmadilçiliyin və ya Ç.Filmorun funksional təsvirlərinə oxşayırdı. Strukturalistlərdən fərqli olaraq o, struktur-dan çıxış etmir və dillərin özünə məxsus spesifik xüsusiyyətlərini əsas göstərir. O belə nəticəyə gəlir ki, onların spesifik fərqləri hər bir ünsiyyətin fərqliliyindən asılıdır. Burada dil universaliləri a priori inkar edilmir, o sadəcə olaraq bir az məhdudlaşdırılır və sırf linqvistik sahəyə aid edilmir.

İdeya funksiyası danışıqna öz təcrübələrini strukturlaşdıranda və dünya haqqında öz baxışlarını formalaşdıranda kömək edir. Lakin bu digər baxış tərzlərini inkar etmir, necə ki, bunda alınan məzmunu tədqiqatçılar israr edirlər. Əslində başqa perspektivlərin yaranması üçün böyük intellektual həvəsləndirmə olmalıdır, çünki bununla başqa yanaşmaya yol açmış olursan. Burada aşağıdakı prosesləri əhatə edən tranzitivlik mühüm rol oynayır:

1. Əksər hallarda fəllə ifadə olunan proses;
2. Bu prosesdə iştirakın ifadəsini bildiren rollar;
3. Daha çox periferik vəziyyətlər, məs., zərflilər, prosesin vəziyyətlərini bildirenlər (tərz, yer, zaman zərfliləri).

Məs.: /Cək küçədə öz velosipedini satdı// /Jack sold his bike in the street// cümləsində aşağıdakı elementlər vardır: ifaçı (hərəkətin icraçısı “Cək”, məqsəd (goal - obyekt, his bike (öz velosipedini) və **sirkonstant** məqsəd (vəziyyət elementi: yer). Prosesin iştirakçı rollar arasında M.A.K.Həlidey həm də Beneficiary (istifadə edən, qəbul edən), instrument və resipiyent rollarının da olduğunu qeyd edir. Ç.Filmor bunları benefactive, instrumental və dative adlandırır. Bu termin müxtəlifliyi onların fərqli üsullarla işlədiyini göstərir. Ç.Filmor qrammatik sistemdən çıxış edir və çalışır ki, özünün semantik yolla təyin olunan halını onların əlaqələrinin linqvistik kateqoriyasına uyğunlaşdır-sın. Bu da hər zaman mümkün olan şeydir. M.A.K.Həlidey isə sosioloji istiqamətilə rol iştirakçıları başqa cür adlandırır. Buna baxmayaraq M.A.K.Həlideyin propozisiyası ilə tranzitivlik kompleksi arasındakı aydın oxşarlıq özünü büruzə verir.

M.A.K.Həlideyin konsepsiyasında daha mühüm bir aspekt də fərqləndirilir ki, bu da şəxslərarası funksiyadır. Bu yanaşmada söhbət formal olaraq nəqli, sual, əmr cümlələrinin və həmçinin geniş miqyasda köməkçi fellərin və zərflərin işləndiyi sosial interaktiv səviyyədə dilin rolundan gedir (perhaps, probably, undoubtedly). Belə ki, əvvəlcədən deyilməmiş fikrin dəyişməsilə (Jack sold...) müvafiq sual cümləsində “hərəkətin daşıyıcısı”, “hərəkətin prosesi”, “məqsəd” və “yer” bildiren qoşmanın iştirakı eyni olsa da, şəxslərarası funksiya dəyişir. Zahirən bu inversiya və müvafiq intonasiya ilə olsa da, sual cümləsilə cavab almaq dil fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. M.A.K.Həlidey burada kommunikativ səriştə fenomenini şərh etməyə çalışır, bu da Praqa dilçiliyində olduğu kimi, linqvistik tədqiqatların indiyəqədərki çərçivəsini genişləndirir. TQ də belə şəxslərarası elementlərin alt qatda olmasını istisna etmir.

Axırıncı funksiya tekstual funksiyadır. M.A.K.Həlidey konsepsiyasında dilin əsas vahidi nə sözdür, nə də cümlə, hər bir danışana (yazana) öz məlumatlarını propozisional və modal elementlərlə qurmağa elə formal imkanlar verir ki, onlar vahid bir obraz kimi çıxış edir. Burada Praqa funksional məktəbinə paralellər tapmaq olur, hərçənd ki, M.A.K.Həlidey öz terminlərindən yararlanır. Məs., tranzitivlik anlayışından. Danışqda TQ-da az əhəmiyyət verilən vurğu və intonasiya (çünki onlar üst qata aiddir) kimi fonoloji vasitələr informasiya strukturunun qurulmasına xidmət edir.

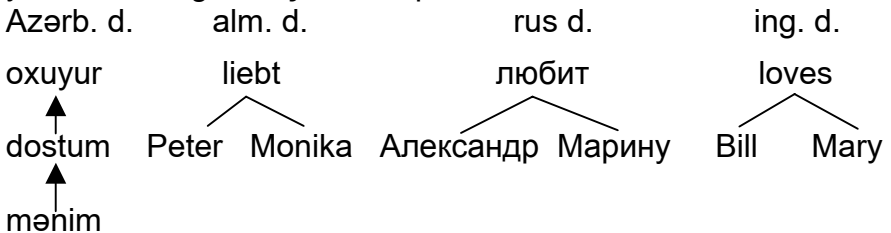
Bütün üç funksiya (ideasional, interpersonal və tekstual) kommunikativ baxımdan eyni hüquqludur və mənaca relevantdir. Cümlə sistemin müxtəlif seçimlərindən olan imkanın reallaşmasıdır. Bu funksiyaların eyniliyi alt və üst strukturlara bölünməyə imkan vermir. Struktur kimi M.A.K.Həlidey ancaq üst qatı tanıyır, özü də sistemin seçim imkanlarına aydın alt qatı şamil etməsə də, daha abstrakt və daha dərin vəziyyətin olduğunu göstərir.

Asılılıq qrammatikası haqqında. Asılılıq qrammatikası fransız strukturalizmi çərçivəsində L.Tenyerin müstəqil inkişaf etdirdiyi sahədir, ancaq bununla belə onun tərkiblərə (İC), Praqa dilçiliyinə və M.A.K.Həlidey tərəfindən irəli sürülən funksional baxışlara yaxınlığı yox deyildir.

Asılılıq qrammatikası təbii dilin sintaktik strukturunu cümlədə iştirak edən tərəflər arasındakı asılılıq əlaqəsi əsasında təsvir edir. Əsas kimi götürülən odur ki, asılılıq əlaqəsi sintaktik komplekslər arasında deyil, sözlər arasında müəyyənləşir⁷. Cümlənin strukturu üçün sintaktik sözlər arasında asılılıq əlaqələri mühüm yer tutur. L.Tenyer bu əlaqələri konneksiya adlandırır və o asılılığı şaquli xətlərlə (yuxarıdan aşağı) əks etdirir. Belə bir xətt həmişə tabe edənə tabe olanı birləşdirir və tabe olan tabe edəndən asılı olur. Cümlədə bir söz bir neçə sözü idarə edə bilər, ancaq cümlə müəyyən qaydalar çərçivəsində asılılıq strukturu ancaq bir sözdən asılı olmaqla düzəlik. Məs.:

/Mənim dostum oxuyur//.

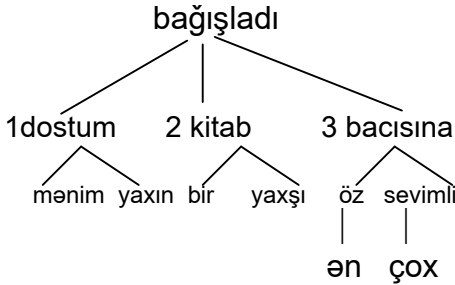
Burada /oxuyur/ ana sözdür. /Dostum/ ondan asılıdır. /mənim/ isə /dostum/dan asılılığı və onun vasitəsilə də /oxuyur/dan asılılığı üzə çıxır. Müq. et:

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq alman, ingilis və rus dillərində fel eyni zamanda iki sözü idarə edir, ona görə də qrafik cəhətdən bu dillərdəki asılılıq fərqlənir, yəni eyni çıxış nöqtəsindən iki eyni hüquqlu xətt ayrılır. Yuxarıda biz asılılıq ağacını və ya qrafikini çəkdik. Bu ağacda əsas şaquli xətlər əlaqələrin hierarxiyasını göstərir. Üfüqi xətlər isə eyni bir linqvistik dəyərə malik deyillər.

L.Tenyerdə üfûqi xətlər cümlədə morfemləri göstərmir. Aşağıdakı cümlələrin ağac şəklinə fikir verək.

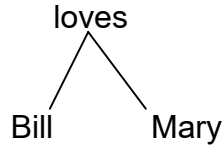
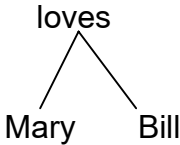
/Mənim ən yaxın dostum öz sevimli bacısına çox yaxşı bir kitab bağışladı//

Burada /dostum/, /kitab/ və /bacısına/ bilavasitə /bağışladı/-dan asılıdır, /mənim/, /sevimli/ sözləri isə /dostum/-dan asılıdır.

Başqa modellərdə olduğu kimi, asılılıq qrammatikasında da üst qat düz xətt boyunca düzüm və alt qat struktur baza kimi başa düşülür, elə bunun təhlili struktur sintaksisin vəzifəsinə daxildir. Başqa təsvir modellərindən fərqli olaraq burada hər şeydən qabaq söz səviyyəsində təhlil aparılır, yəni bu təhlildə morfem səviyyəsinə enmirlər. Burada hierarxik bölgüdən söhbət gedir, yəni aktantlara (proses iştirakçlarına) bölgüdən söhbət gedir, hərəkət prosesində iştirakçılar nəzərdə tutulur. Daha sonra **sirkonstantlara**, yəni prosesin gedişinin ən yaxın vəziyyətlərinə bölgü götürülür. Hər iki element hierarxik cəhətdən ən yüksək vahidə – felə tabedir. Hierarxik ardıcılığı stemma vasitəsilə əldə edirlər ki, bu da cümlədə sözlərin düz xətt boyunca ardıcılığında bir meyarlılığı iki və çox meyarlılığa keçirməyə imkan verir. Hər bir tabe edən element düyün və ya başlanğıcı (unoten) əmələ gətirir, TQ-dən fərqli olaraq bu cümlə deyil, feldir. Ayrı-ayrı elementlər nüvə adlanır (nuclei), onlar idarə edəndən asılı düyünə qarşı qoyulur (adlanır). Məs., /Günəş erkən qalxır// /The sun rises early// cümləsində /rises/ mərkəzi ünsür, /sun/ aktant və /the/ və /early/ **sirkonstantlarda**, (early) felə, digəri isə (the) aktanta tabedir.

Əgər burada /very/ olsaydı, onda o fakültativ kimi /early/ **sirkonstantına** tabe olacaqdı, /the/ aktanta tabe olduğu kimi. Stemmatalar aktantlar arasında üfüqi mənə əlaqəsi haqqında heç nə demir, onlar şaquli hierarxik asılılığı bildirir. Özü də ingilis dili kimi analitik dillərdə onlar əhəmiyyətli dərəcədə mənə fərqləndirə bilir. Məs.:

Ancaq /ən/ /dostum/-dan deyil, /yaxın/ sözündən asılıdır, çünki asılılıq əlaqəsi iki sintaktik söz arasında olur. L.Tenyer modelində /bağışladı/ ilə /mənim ən yaxın dostum/ arasında birbaşa əlaqə ola bilməz.

L.Tenyer iki cür söz fərqləndirir: dolu və boş. Burada söhbət iki cür morfoloji sözdən gedir: “dolu” mənalı, nəse bildirən deməkdir, “boş” isə yalnız qrammatik funksiya yerinə yetirir. Buraya da köməkçi sözlər, qoşmalar, artıqlıq və bağlayıcılar aiddir.

Alman və ingilis dillərində bir sintaktik söz bir dolu, bir də boş sözdən ibarətdir. Müq. et:

/Monika ist gekommen//

|
Monika

/Es regnet//

Alfred steht

|
Alfred

/Anna ist klein//

|
Anna

/Das Haus von Karl//

das Haus

|
von Karl

Haus

|
Karls

Azərbaycan dilində isə sintaktik söz ən azı bir avtosemantik və bir sinsemantik morfemdən ibarət olur. Məs.

Dostum+un kitab+ı

kitab+ı

|

dostum+un

Deməli, sintaktik söz heç də hər yerdə morfemlə üst-üstə düşmür. Alman dilində /Monikas Buch/ və ya /Das Buch von Monika/ ifadələrinin hər ikisində /Monika/ kitabdan asılıdır.

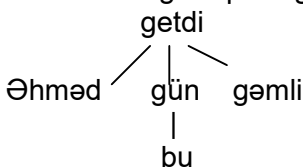
Burada felin valentliyi xüsusi önəm kəsb edir.

Cümlədə aktantları və **sirkonstantları** fel idarə edir. Yuxarıdakı cümlədə feldən asılı olan 3 aktant var: birincisi mübtədanı (dostum), ikincisi vasitəsiz tamamlığı (kitabı), üçüncüsü isə vasitəli tamamlığı (bacısına) bildirir.

Yer, zaman, modal və s. bildirən sözlərin göstəricilər məhdudluğu yoxdur. Struktur ağacda göstəricilər qayda üzrə sağdan aktantlardan başlayır, çünki həm aktantlar, həm də sirkonstantlar eyni feldən asılı olurlar. Bir neçə misal əlaqələri daha yaxşı başa düşməyə imkan verir:

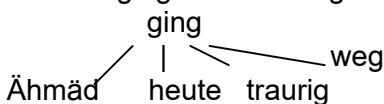
Azərbaycan dilində.

/Əhməd bu gün qəmli getdi//

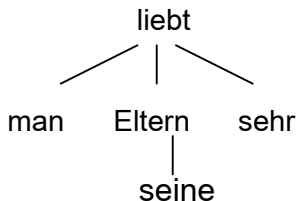
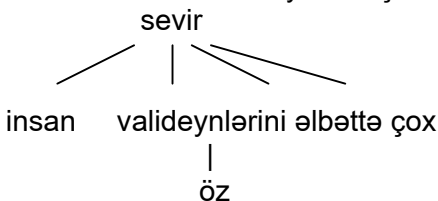
Alman dilində.

/Ähmäd ging heute traurig weg//

Bu cümlələrdə bir aktant, 3 və 4 göstərici var.

/İnsan əlbəttə öz valideynlərini çox sevir//, /Man liebt seine Eltern sehr//

Bu cümlələrdə isə artıq iki aktant var (insan – valideynlərini və man – Eltern).

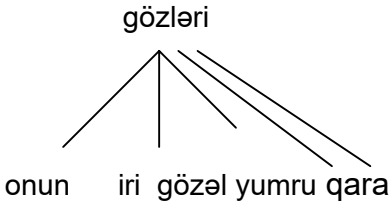
B

<: B

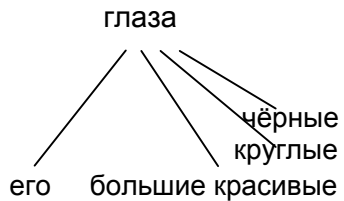
E

İsmin qarşısında bir neçə sifət gəldikdə onda onlar sıra ilə ona tabe olur. Məs.:

/Onun iri gözəl yumru qara gözləri//

/Его большие красивые круглые чёрные глаза//

L.Tenyer cümlənin mübtədə və xəbərə bölünməsinə qəbul etmir. Mübtədə də tamamlıq kimi (komplement, obyekt) aktantlardır və fellə idarə olunur. O idarə anlayışını felin valentliyi ilə əvəz edir və bununla da mübtədani da əhatə edir, idarə əlaqəsi isə yalnız tamamlığa şamil edilir. Felləri belə qruplaşdırır:

1) aktantsız (sıfır qiymətli) fellər: yağmaq, schneien ... alman və ingilis dillərindəki /Es regnet// - və /It rains// -dəki /es/ və /it/ aktant deyil, boş sözlərdir;

2) bir aktantlı (bir qiymətli) fellər: yatmaq, çiçəkləmək;

3) iki aktantlı (iki qiymətli) fellər: bağlamaq (nəyi nəyə), təşəkkür etmək (kimə və nə üçün), hörmət etmək (kimə və nə üçün) və s.;

4) 3 aktantlı (üç qiymətli) fellər: geben (vermək - kimə, nəyi, nə üçün), beschuldigen (günahlandırmaq - kimi, nəyi, nə üçün, nədə) və s.

Aktantlar və göstəricilər arasındakı fərq mürəkkəbdir. Göstəricilər ya müstəqil, ya da fakültativdir (yəni ola bilər, bilməz), ancaq heç də həmişə tam (semantik) müstəqil deyildir. Bu da bəzən çətinliklər yaradır (istiqlal bildirəndə). Məs.: /Peter fährt/ nach Paris// (Petra Parisə gedir).

İstiqlal bildirən göstəricilər müəyyən fellərlə işlənir, ancaq məcburi deyil. Onlara sərbəst demək olarmı? Müq. et:

/O (bizdən) soruşur, niyə etiraz etmirik//;

/Müsavirə davam etdi (üç saat)//;

/Hadisə baş verdi (qısqanclıq zəminində, dünən, Bakıda və s.)//;

/Mən şəkli asıram (lövhədən, divardan və s.)//;

/Həsən məni adlandırdı (yalançı)//;

/Müəllim danışdı (uşaqlara səfəri barədə)// və s.

III. 2. Sintaktik konstruksiyaların təhlili texnikası

Sintaktik tərkiblərə görə təhlil sintaksisdə mühüm rol oynayır. Bu təhlilin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlə “ibarətdir” sözü ilə bağlanan vahidlərin əlaqələri şəbəkəsi kimi götürülür. Onlardan ən kiçiyi elə sintaktik sözlərdir ki, onlar da bir neçə sözdən ibarət ola bilər. Bu cür vahidləri konstituentlər adlandırırlar. Cümlənin strukturu (onun konstituentlər strukturu, qısaltma kimi: K-struktur) konstituentlərin hierarxiyasıdır. Hər konstituent sintaktik sözlərdən başqa (terminal və ya son konstituent), həm də iki və daha artıq konstituentdən (bilavasitə tərkiblərdən) ibarətdir. Ən böyük konstituent cümlə strukturunda gələn bilavasitə və ya bilvasitə tərkiblərin konstituentlərini əhatə edir. Bu o deməkdir ki, konstituentlər bir-birindən ayrıla bilər. Belədə əsas məsələ ondan ibarətdir ki, necə eləyək ki, ayrı-ayrı hissələr birlikdə və ya ayrılıqda K-strukturunun konstituentlərinə uyğun gəlsin. Bunu həyata keçirmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirlər. Bu da konstituentlərə görə təhlilin əsasını təşkil edir, yəni cümlənin konstituent təhlili həyata keçirilsin. Bu zaman düzgün tərtib olunmuş cümlənin KS-in təhlil etmək üçün qaydalar müəyyənləşdirmək olur. Elə bu qaydaların məcmusunu K-struktur sintaksisi adlandırırlar.

III. 3. Konstituentlər üzrə təhlil a) əvəzetmə metodu (substitusiyası)

Əvəzetmə metodu konstituentlər üzrə təhlildə mühüm yer tutur.

Bu zaman cümlənin bir hissəsi başqası ilə əvəz olunur və bununla da müəyyən etmək olur ki, bu substitusiyası nəticəsində alınan ifadə düzdür ya yox? Məs., “hər gün” ifadəsinə nəzər salaq:

/Əhməd hər gün idman edir//;

/Əhməd müntəzəm olaraq idman edir//;

/Əhməd hərdən bir idman edir// və s.

/O, kitab oxuyur//;

/.....şahmat oynayır//;

/.....pianino çalır// və s.

Ancaq /qardaşı ilə/ və ya /atası ilə/ konstituentlərini Əhmədin əvəzinə işlədə bilmərik.

Söyləmin mürəkkəb və sadəliyindən asılı olmayaraq substitusiyası artırma (Expansion) və azalma (reduction) ola bilər. Söyləmin sıfırla (Ø) əvəz olunması udulmadır (ödəmə)dir. Söyləmin əvəz olunan hissəsinin konstituentə uyğunluğu onun yalnız bir sintaktik sözə uyğun gələn hissə ilə əvəz olunmasıdır, çünki hər bir sintaktik söz K-strukturda sadə konstituentdən başqa bir şey deyildir. Məs., /O bağın ortasında öz gənc bacısı ilə dayanmışdı// cümləsində /təkçə/ sözü /öz gənc bacısı ilə/ tərkibini əvəz edə bilər, ancaq /öz gənc/ və ya /gənc bacı/-ni əvəz edə bilməz. Bu cümlədə /gənc bacı/ /gənc oğlan-ı, yuxarıdakı cümlədə isə /Əhməd/, /Nilufər/ sözlərini əvəz edə bilər.

Udulma cümlədə /atmaq, pozmaq/ haqqında məlumat verir. Məs., Azərbaycan dilində /Əhməd kiçik qardaşı ilə şahmat oynayır// cümləsində /kiçik qardaşı/ /təkçə/ sözü ilə əvəz etmək olar, /öz qardaşı ilə/-ni atmaq olar: /Əhməd şahmat oynayır//. Ancaq /Əhməd ilə şahmat oynayır// mümkün

deyildir. Deməli, atılan söz fakültativdir. Fakültativ konstituentləri orta mötərizə, konstituentlərin sərhədini isə böyük mötərizə ilə işarə edirlər. Müq. et:

[[öz] [kiçik] [qardaşı] ilə]]

Deməli, /kiçik qardaşı ilə/ atıla bilər, /Əhməd/ /o/ ilə əvəz oluna bilər, ancaq /Əhməd/ və / oynayır/ atıla bilməz. /şahmat/ da /futbol/, /maraqlı bir oyun/ və digər konstituentlərlə əvəz oluna bilər. Ancaq bu cümlədə /ilə/ də atıla bilməz. Ancaq /ilə/ /kimi/ ilə əvəz oluna bilər: /Əhməd kiçik qardaşı kimi şahmat oynayır//.

Bəzi dillərdə söz sırasında elə qayda tətbiq olunur ki, konstituentin tərkib hissələri bir-birinin ardınca gəlmir, bu zaman yanaşı deyil, məsafəli konstituentlərdən danışmaq olar. Məs., alm. d. /Er hat mit seinem jungen Bruder Schach gespielt// (O, gənc qardaşı ilə şahmat oynayırdı) cümləsində /hat... gespielt/ bu cür konstituentlərdəndir. Ancaq (Ata oğluna kökə gətirməyi vəd edir) (bağışlayır) /Der Vater/ verspricht/ (schenkt) seinem Sohn Kuchen/ mitzubringen// misallarında /schenkt/ /verspricht mitzubringen/-i əvəz edə bilər, ancaq /Kuchen/ birinci halda /mitzubringen/ üçün, ikinci halda isə /schenkt/ üçün obyekt olur. Deməli, bu iki misal strukturca fərqlidir.

Gəlin aşağıdakı cümlələri müqayisə edək:

/Ata oğluna ciddi olmağı vəd edir//;

/Ata oğluna kökə vəd edir//;

*/Ata oğluna ciddi olmağı bağışlayır//;

/Ata oğluna kökə bağışlayır//.

Fərqli göz qabağındadır. Deməli, əvəzetmə hər zaman səmərə vermir.

Yanaşı gələn ifadələrdə də əvəzetmə və atılma hər zaman mümkün olmur. Məs.,

/Əhməd C.Cabbarlı haqqında maraqlı kitab oxuyur//;

/Əhməd C.Cabbarlı haqqında maraqlı kitab yazır//, ancaq

*/Əhməd haqqında maraqlı oxuyur// və s.

Əvəzətmənin yaxşı cəhəti ondadır ki, o əvəz oluna bilən sözlərin sinfini, paradiqmini müəyyən etməyə imkan verir.

Məs., /Əhməd - həvəslə oxuyur (yazır)//;

/Şərif - maraqla „-----“ //;

/Tural - rahat olmaq üçün „----“//;

/O dedi ki, Əhməd oxuyur//;

/Əhməd istəyirdi ki, uşaqlar | gəlsinlər//

Bakıya |

oxumağa | və s.

Cümləni bu yolla genişləndirə bilərik. Bu o vaxta qədər davam edə bilər ki, sonda dilin sintaktik qaydalarına müvafiq, düzgün cümlə alınsın. Məs.,

/Universitetdə/ oxuyan Əhməd/ Bakıya gələ bilər//;

/Universitetin II kursunda oxuyan Əhməd/ istədiyi vaxt/ Bakıya gələ bilər// və s.

Burada əsas olan odur ki, cümlənin nüvəsi var: mübtəda və xəbər. Sonra əvəzətmə və artırma yolu ilə öz eksperimentimizi davam etdirə bilərik. /Əhməd istəyirdi ki, (nə?) əvəzinə bütöv budaq cümlə gəlir: /uşaqlar Bakıya /oxumağa/ gəlsinlər//. Özü də budaq cümlədə /uşaqlar/ /gəlsinlər/-in subyektivi olur. Bəzən belə sınaqlarda informantlardan da yararlanmaq olar. Sorğu anketləri düzəldib dil daşıyıcılarının fikirlərini bu anketlər vasitəsilə öyrənmək olar. Düzdür, dilçi özü tədqiq etdiyi dili bilirsə, onda onun özü informant rolunda çıxış edə bilər. Ancaq məsələni tam və qəti həll etmək üçün sorğu metodikasına üz tutmaq yaxşıdır, çünki yalnız belədə təqdim olunan sözlərlər barədə “düzdür”, “normaldır”, “işlənir”, “dəqiq deyə bilmərəm” kimi cavablar almaq olar.

b) permutasiya təhlili (yerdəyişmə)

Permutasiyada ifadədəki sözlərin və ya cümlədəki sözlərlərin yerini dəyişməklə yaranan, özü də əməliyyatın nəticəsində düzgün və strukturca ciddi dəyişiklik aparılmayan

cümlə başa düşülür. Əsas qayda belədir: permutasiya edilən söz ardıcılığı konstituent kimi təsvir edilir. Məs.,

/Uşaqlar uzun müddət Əhmədi və Turalı gözlədilər//;

*/Uşaqlar uzun müddət Əhmədi gözlədilər, Turalı//;

/Əhmədi və Turalı uşaqlar uzun müddət gözlədilər//;

*/Uzun müddət gözlədilər Əhmədi və Turalı//.

Burada /Əhmədi və Turalı/ tərkibini konstituent kimi götürmək olar, çünki onların yerdəyişməsi buna əsas verir. Başqa misallara müraciət edək:

/Seçki axşamı heç bir partiya uduzduğunu boynuna almaz//;

/Am Wahlabend übernimmt keine der Parteien die Rolle des Verlierers//;

*/Partiya heç bir//;

*/Axşamı seçki//;

*/keine übernimmt//;

*/keine am Wahlabend/ və s.

Ancaq: /Uduzduğunu heç bir partiya ...//

/Die Rolle des Verlierers ...// və s. kimi ayırıb götürmək mümkündür.

Permutasiya əməliyyatı hər zaman hansı cümlənin düzgün olmasını müəyyən edir və bu zaman cümlədə hansı tərkiblərin konstituent kimi götürülə bilməsini müəyyənləşdirir. Deməli, bu əməliyyat konstituentlərin miqdarını aydınlaşdırır. Məs., /seçki axşamı .../ cümləsində 4 konstituent var: /seçki axşamı/, /heç bir partiya/, /uduzduğunu/, /boynuna almaz/.

Permutasiya substitusiyadan fərqli olaraq üzvlənməni yox, konstituentləri eyniləşdirir. Bu o deməkdir ki, dildə söz sırası xəotik deyil, onda müəyyən sərhədlər daxilində dəyişiklik etmək olar.

Permutasiya əməliyyatının nəticəsi söz sırasından asılıdır.

Alman dilində təyin budaq cümləsində söz sırası fərqli ola bilər, andesedent (tamamlıq) xəbərdən ayrılır, araya budaq

cümlə girir. Məs., /Ich möchte ein Buch, das die Natur beschreibt, bestellen// (Mən təbiəti təsvir edən kitab sifariş vermək istərdim).

/Ich möchte ein Buch bestellen, das die Natur beschreibt// (Mən təbiəti təsvir edən kitab sifariş vermək istərdim) və ya /Ein Buch, das die Natur beschreibt, möchte ich bestellen//, ancaq: */Ich möchte die Natur beschreibt ein Buch bestellen// olmaz.

İfadə sadəcə konstituent deyildir, o başqa bir ifadənin konstituenti olur. Məs., /möchte ein Buch, das die Natur beschreibt, bestellen// cümləsində xəbər konstituenti /ich/-lə birgə cümlənin mütləq (immediate) konstituentidir.

Burada /Buch/ sözü konstituentin isim kimi mütləq tərkib hissəsidir, onu ismi sözləm (Nominalphrase - qısa şəkildə NP) adlandırırlar. NP kimi /ein die Natur beschreibendes Buch/ da ola bilər.

Biz burada udma (Tilgung) vasitəsilə konstituenti müəyyən edə bilərik: [ein [die Natur beschreibendes] Buch]

Permutasiya əməliyyatı cümləyə struktur dəyişikliyi gətirdiyindən onun məna çalarında müəyyən fərq vardır.

Məs., /Tələbələr bazar ertəsi imtahandan sonra semestrin sonunu bayram edirlər//⇒

/Bazar ertəsi tələbələr imtahandan sonra semestrin sonunu bayram edirlər// və s.

Belə əməliyyatlar cümlədə semantik ikimənallığı və çoxmənallığı aradan qaldırmağa imkan verir. Məs.,

/Dedektiv kişini binoklla müşahidə edir//; /Mit dem Fernglas beobachtet der Dedektiv den Mann// (instrument).

/Binoklla dedektiv kişini müşahidə edir//; /Der Dedektiv beobachtet mit dem Fernglas den Mann// (instrument).

/Dedektiv binokllu kişini müşahidə edir//; /Den Mann mit dem Fernglas beobachtet der Dedektiv// (Atributt) (Mann) və s.

Deməli, cümlənin mənası onun sintaktik strukturundan asılıdır.

c) sual əməliyyatı

Sual, substitusiyanın bir növü kimi çoxdandır ki, məktəblərdə sintaktik təhlildə istifadə edilir. Nə? və kim? sualına cümlə üzvü və ya konstituent cavab verir. Məs.:

¿Kökəni kim bişirdi? - Əhməd, Əhmədin bacısı

¿--- nə vaxt ---? - indi, iki saat bundan əvvəl, axşam və s.

¿Əhməd Moskvaya nə üçün gedir? - oxumağa, bacısına baş çəkməyə, çünki o oxumaq istəyir və s.

Alman dilində sual sözü başda gəlir.

Məs., Əhməd fährt | im Sommer | nach Rom wann?! | nach Rom və s.

¿kim çaxır gətirir? ¿Wer bringt den Wein?

¿sən çaxır gətirirsən? ¿Du bringst den Wein?

¿kim gətirir? ¿Wer bringt?

Bu metodu həmişə tətbiq etmək olmur, çünki cümlədə verilmiş sözlərin heç də hamısına sual vermək olmur: Məs., Təəssüf ki, Hayıf ki, və s. kimi sözlərə sual vermək olmur.

ç) birləşməyə girmək qabiliyyəti

Burada konstituentlərin çevikliyi yoxlamaq üçün baxmaq lazımdır ki, sözlər cümlədə bir-birilə əlaqəyə girirmi? Biz yuxarıda bu barədə danışanda onu leksik həmrəylik adlandırmışdıq (bax: s. 114). Yeni konstituentliyə namizədlər bir-birilə əlaqəyə girirlərmə? Sözlər birgə gələ bilirlərsə və ya biri o birisininin tərkib hissəsi olursa, onda iki substitusiyaya namizədindən söhbət gədir. Məs.:

Əhməd hər axşam pivə içir//

/--- hər səhər -----//

/- - - - - şərab içir//

/- - - - - viski içir//

/- - - - - həvəslə qəbul edir//

Monika trinkt /jeden Abend ein Bier

↑ ↑ ↑ Wein

im mer

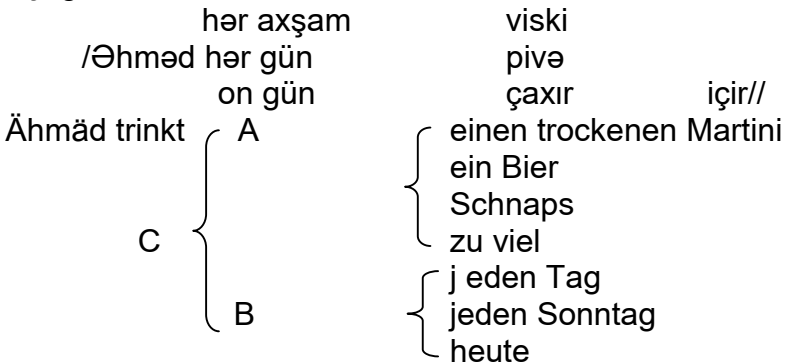
↑ gern Wein

↓ bekommt

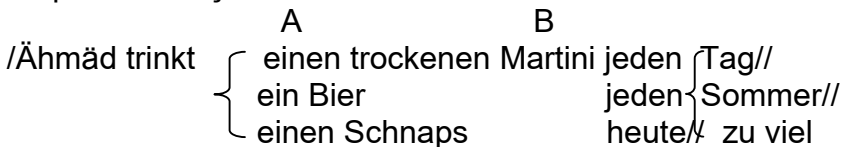
Əgər iki ifadə bir cümlə daxilində bir-birilə birləşərək çıxış edirsə (yəni eyni sadə cümlədə onların hər ikisi gəlirsə, özü də biri o birisinin hissəsi olursa), onda onlar eyni substitusiya siniflərinə aid olur. Məs., /O öz iş otağı üçün fırlanan stol aldı, çünki qızı atasının köhnə kreslosunu öz otağına aparmaq istəyirdi//.

Burada /fırlanan stol/ və /köhnə kreslo/ eyni klasa aiddirlər, cümlədə onların yerlərini dəyişmək olar, baxmayaraq ki, onlar bir cümlədə işlənir.

Aşağıdakı misala fikir verək:

Burada A və B ifadələri bir-birilə birləşməyə girmir. Ancaq onlar birləşə də bilər:

Ancaq aşağıdakı birləşmələr mümkün deyildir:

/Ähmäd trinkt | einen trockenen Martini | ein Bier
einen Schnaps və s.

Onların yerini də dəyişməklə birləşməni işlətmək olar.

Məs.:

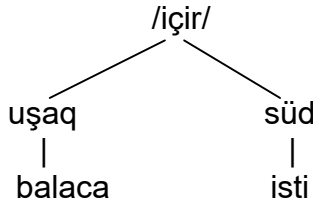
/Jeden Tag trinkt Ähmäd ein Bier//;

/Ein Bier trinkt Ähmäd jeden Tag//, ancaq: / Ein Bier Ähmäd // olmaz.

phrase”) təşkil edir. K-strukturun şəklində 1-ci bucağı /isti süd/-lə ifadə olunmuş konstituenti bildirir. Bu təsvirdə idarədən söhbət getmir. /Balaca uşaq/ /içir/-lə deyil, /isti süd içir/ konstituentilə əlaqəyə girir.

Deyilənləri aşağıdakı kimi D-qrafla göstərmək olar:

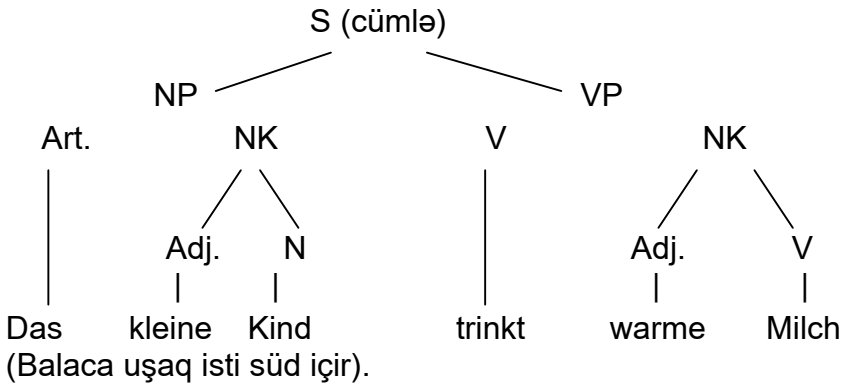
D-

K-strukturda budaqlanmanın başında cümlə (5) durur, D-qrafda isə başda /içir/ durur. K-strukturun şəklində 5, 4 və 2-dən, 4 [bir] və 3-dən, 2 /içir/ və 1-dən, 3 (balaca) və /uşaq/ və 1 /isti/ və /süd/-dən ibarətdir.

Deməli, K-struktur 5 (cümlə), 4 NP (ismi söyləm) və 2 VP (feli söyləm)-dən ibarətdir. İsmi və feli söyləmlərin (noun phrase and verbal phrase) başında müvafiq olaraq isim və fel durur, çünki digər tərkiblər (ismi söyləmdə artikl, alman və rus dillərində təyini sifət isimlə cinsə, kəmiyyətə görə uzlaşır), feli söyləmdə isə o tamamlığı və s. idarə edir.

Bəzən /sifət+isim/-i nominal kompleks də adlandırırırlar. Onda şəkil belə olur:

Yuxarıdakı şəkildə simvolları kateqorial və ya sadəcə kateqoriyalar adlandırırırlar⁸. Aparıcılıq əlaqəsi hierarxik olaraq dominantlıqdan üzü aşağı, axırını budağa qədər davam edir.

Ağacın aşağısında cümləni düzəldən sözlərin sətiri gəlir. Ağacda dominant əlaqə ilə yanaşı sol-sağ (xətti) əlaqə də öz əksini tapır. Bu zaman hər iki məlumat bu və ya digər sözün mövqeyində mühüm rol oynayır. Məs., VP aparıcıdır, ona görə də solda durur ki, K-ağacı B və C-dən ibarətdir, öz qardaş bucağından - NK ilə tamamlanır. Beləliklə, bu zəncir A-konstituentini əmələ gətirir, yəni /warmə/ və /Milch/ təkcə NK-nı əmələ gətirmir, həm də /warme/ /Milch/-dən əvvəl gəlir. Vertikal bucaq isə cümlədəki hər bir sözü əhatə edir. Bu da K-təhlili üçün çox əhəmiyyətlidir (söz sırasını saxlamaqla substitusiya etmək olur) və bütövlükdə K-sintaksisinə tətbiq edilə bilər.

Məlumdur ki, L.Tenyerin asılılıq qrammatikasında buna yer verilmir.

III. 5. Konstituentin struktur sintaksisi (K-sintaksis)

Beləliklə, biz ayrı-ayrı cümlələri təhlil etməklə kifayətlənməməli, həm də elə qaydalar tapmalıyıq ki, onların köməyiylə çoxlu cümlə düzəltmək olsun. Biz yuxarıda VP [VNP] modelinə nümunələr gətirmişik:

(O, qara çay içir) /Er trink schwarzen Tee//;

(O, rəngli quşlara baxır) /Er beobachtet die bunten Vögel//.

Sintaksisdə VP üçün iki qayda əvəzinə (VP → VNP və VP → VNK) sadəcə olaraq yazıla bilər: VP → VNP və NK-ları NP-lərin xüsusi halları kimi götürə bilərik:

NP → (Art.) NK

NK → Adj. N

Məsələnin belə həlli ona görə əhəmiyyətlidir ki, artiklin tamamlıq NP-da olub-olmaması onun üstündə duran VP –

bucağından asılı deyil, ümumi NP-yə daxil olan əlamətdir.

Biz demirik ki, VP mütləq NP-yə malik olmalıdır (müq. et: /Peter schläft// (Peter yatır), /ich rauche gern// (Mən həvəslə siqaret çəkirəm və s.) və NP mütləq bir Adj.-ə malik olmalıdır (trinkt Milch, liest ein Buch və s.). Ona görə də biz VP-də NP-ni və NP-də Adj.-i fakültativ konstituent kimi götürürük.

Deməli, sintaksis qaydaları elə olmalıdır ki, onlar nəinki bir cümlənin strukturunu müəyyən etsin, həm də başqa cümlələrin çoxluğunu açsın. Bu qaydalar belə düzələ bilər:

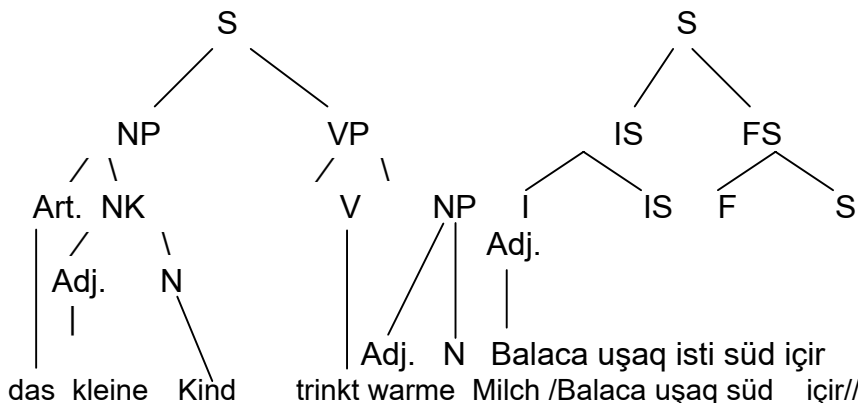
- (Qayda₁) S → NP VP (Q.₅) Art. → das
(Q.₂) N → (Art.) NK (Q.₆) Adj. → (kleine, warme)
(Q.₃) NK → (Adj.) N (Q.₇) N → (Kind, Milch)
(Q.₄) VP → V (VP) (Q.₈) V → trinkt

Ox işarəsi “belə oxunur” deməkdir. Bu qaydalar təsdiq və ya inkar şəklində ola bilər. Məs., (Q.₁) o deməkdir ki, S (cümlə) NP və VP-dən ibarətdir. b) cümlələri düzəltmək üçün qaydalar, məs., (q.₁) belə oxunur: Cümlə düzəltmək istəyirsənsə, onda yaz NP VP və ya S simvolunu NP və VP ardıcılığı ilə əvəz et.

Q₁ Q₄-dəki oxdan sağda gələn simvollar yuxarıdakı ağacı açmağa yönəlib. Q₅ və Q₈ isə oxdan sağda verilən simvollar olaraq leksik qaydaları bildirir. Bunlar K-strukturun son terminal elementləridir ki, onlar da ifadəni təsvir etmək üçün vacibdir. Sintaktik cəhətdən düzgün olmayan hallarda kontekstdən asılı qaydalar vermək lazımdır: (Q₉). Məs.:

$$N \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \text{Kind / das} \\ \text{Milch / die} \end{array} \right\}$$

Bu belə oxunur: N-i Kind-lə əvəz et, əgər qarşısında “das” durursa, Milch-lə əvəz et, əgər qarşısında “die” durursa. Böyük mötərizə iki alternativ qaydanın mövcudluğundan xəbər verir.

Bu mini-sintaksis alman dilinin bütün cümlələrini açə bil-mir. Ona görə əhatəli sintaksisin müxtəlif genişlənmə formalarını aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

Rekursivlik. Bir İS bir neçə əvəzliyə malik ola bilər, hətta onlar birbaşa əlaqədə olmayıb, yalnız İ-ə aid olur və bir-birilərlə elə hierarxik əlaqədə olurlar ki, axırncı sifət İ-i, ondan əvvəlki isə S+İ və ondan əvvəlki S+S+İ-i müəyyən edə bilər. Məs.:

/böyük ağ ev/; /Ağ ev, böyük olan ev/;

/ein großes weißes Haus/ + /ein weißes Haus, das groß ist//;

/wunderschöne duftende rote Rosen/ (gözəl rayihəli, qırmızı güllər) → /unter den Rosen die duftenden und darum wiederum die wunderschönen// (güllər arasında rayihə verəni və ona görə də gözəlləri).

Bu cür mürəkkəb, bir neçə sifətlə işlənən İS-i belə təhlil etmək olar:

[wunderschöne [duftende] rote Rosen].

Birdən artıq attributiv sifəti olan ismi sözləmlərin strukturunu müəyyən etmək üçün n sayı üçün qaydalar nəzərdə tutmaq lazım gələrdi ki, n təyini sifətləri təsərif etsin. Ancaq n-i müəyyən etmək çətinidir (5, 10, 25 və s.). Belədə sonsuz qaydalar sintaksisini yaratmalıyıq. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün rekursiv qaydalardan istifadə edilir. Məs.:

(R₁) $IS \rightarrow S IS$

Bu qaydanı istənilən qədər tətbiq etmək olar. Onun qədər tətbiq etsək, onda n təyinli sifət olan IS strukturu əldə edirik, özü də isimsiz. Ancaq hər bir IS -də bir isim olmasını təmin etmək üçün, başqa bir qaydadan istifadə edilir:

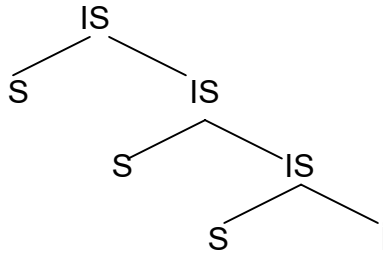
(R₂) $IS \rightarrow I$

Bu iki qayda artıq əldə edilmiş mürəkkəb qaydalar razılığına görə belə ümumiləşdirilə bilər:

(R₃) $IS \rightarrow \{S IS\}$

I

1-ci qaydada IS -in sağında oxdan sonra gələn simvol qaydanın tətbiqinin təkrarına imkan verir. Əgər əlavə sifət götürmürüksə, onda 3-cü qaydanın ikinci sətrini seçirik. Əgər $S \rightarrow IS$ FS -i 3 dəfə və $IS \rightarrow (Art.) IK$ iki dəfə tətbiq etsək, onda bu şəkil alınacaq:

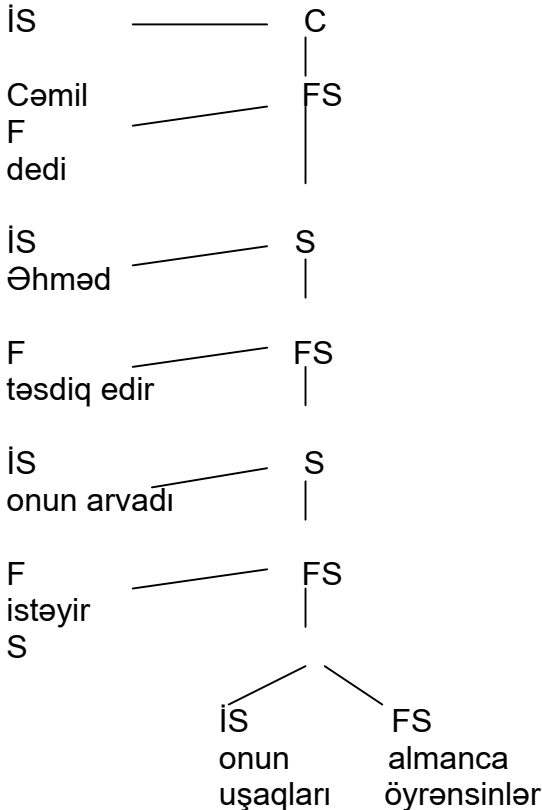
Alman və ingilis dillərində sintaksisdə rekursivliyin tətbiqinə arqumentlər çoxdur.

Kompleks cümlələrin təsvirində istifadə olunan başlanğıcdakı S simvolu artıqdır. Məs., bütöv cümləni tamamlıq kimi qəbul edən fellər üçün ($FS \rightarrow FS$). Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin düzəlməsi üçün istifadə olunur. Məs.,

/Cəmil dedi ki, Əhməd rus dilini bilir// /Dshəmil sagte, dass Ähmäd Russisch kennt//;

/Cəmil dedi ki, Əhməd təsdiq edir ki, 3 il rus dilini öyrənib// / Dshəmil sagt, dass Ähmäd behauptet, dass er 3 Jahre Russisch betrieben hat//;

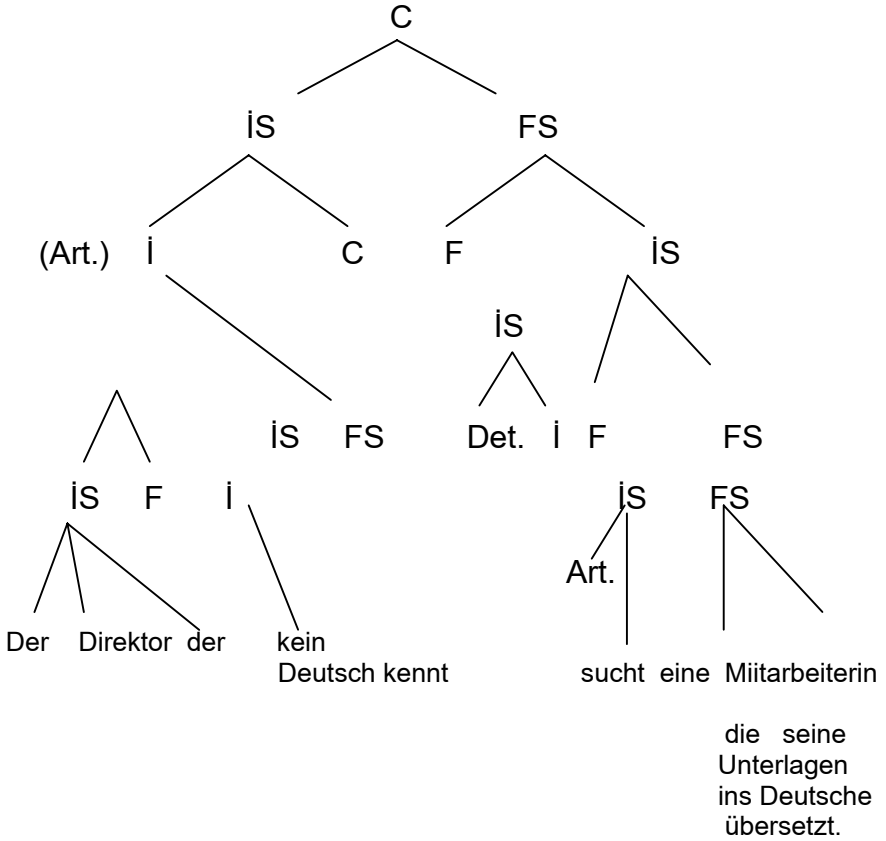
/Cəmil dedi ki, Əhməd təsdiq edir ki, onun arvadı istəyir ki, onun uşaqları almanca danışmağı öyrənsinlər// /Dshämil sagt, dass Ähmäd behauptet, dass seine Frau will, dass ihre Kinder Deutsch lernen//.

Təyin budaq cümlələrinin təsvirində də başlanğıc C (İS-in fakültativ tərkibi kimi) tətbiq edilir. Qayda belə adlanır: İS → (Art.) İ.

Müq. et:

/Alman dilini bilməyən direktor elə əməkdaş axtarır ki, onun sənədlərini alman dilinə tərcümə etsin// /Der Direktor, der kein Deutsch kennt, sucht eine Mitarbeiterin, die seine Unterlagen ins Deutsch übersetzt//.

(Alman dilini bilməyən direktor elə əməkdaş axtarır ki, onun sənədlərini alman dilinə çevirsin)

Bu zaman müxtəlif FS tiplərini fərqləndirmək lazımdır: Elə fellər var ki, birdən çox tamamlıq tələb edir. Məs.:

- /vermək/ (kim, kimə, nə və nəyə);
- /almaq/ (nə, nəyi, nə üçün);
- /göndərmək/ (nə, kimə, nəyə, nə üçün);
- /yazmaq/ (nə, kimə, nəyə, nə üçün).

Deməli, bu fellər üçün iki ismi sözləm nəzərdə tutulmalıdır.

FS → F (İS) İS

qoşma

Bu qaydanı belə açmaq olar:

1. FS → F;
2. FS → FİS
3. FS → F İS İS;
4. FS → FİS qoşma
5. FS → F qoşma

Bunları belə açmaq olar:

- 1-ci keçməz fellə ifadə olunur: /O yatır//;
- 2-ci /atasına təşəkkür edir//, /atasını xatırlayır//;
- 3-cü /uşaqlara alman dilini öyrədir//;
- /qızını yalan danısmadan çəkindirir//;
- 4-cü /oğlunu məktəbə tərəf göndərir//;
- 5-ci /valideynləri haqqında düşünür// və s.

Sərbəst göstəricilər. Aşağıdakı cümlələri təhlil etmək üçün zərflərə dair qaydalar mövcuddur:

/Təəssüf ki, Əhməd paltarını dəyişdi// /Leider ist Hans umgezogen//;

/Berlinin havası düşmədiyinə görə Hans dağlara köçməlidir// /Hans solte, dass ihm die Luft in Berlin nicht bekam, in die Berge ziehen//;

/Əhməd məmnuniyyətlə yayda Qubaya gedir// Hans fährt gern im Sommer nach Lutzern//;

/Əhməd Qubada yaşayandan bəridir ki, Quba ləhcəsini öyrənir// /Hans lernt, seitdem er in Berlin wohnt, berlinisch//.

Belə əlavələr prinsipial olaraq sintaktik baxımdan fakültativdir və (gern, fleißig) və ya PP kimi (PP=P+NP; seit drei Jahren ...) və ya zərflik budaq cümlələrilə (o vaxtdan ki, çünki+C, well+S) və s. kimi çıxış edir. Deməli, zərflik əlavələr məktəb qrammatikalarında semantik baxımdan təhlil olunmur, ancaq "sərbəst əlavələr" sintaksisi elə qaydalara malik olmalıdır ki, onların hansı sintaktik şərtlərlə gəlib-gəlmədiyini müəyyən etmək olsun.

Felin yeri Azərbaycan dilindəki budaq cümlələrində cümlənin sonudur. Onları müxtəlif simvollarla vermək olar. Məs.: B baş cümləni, B¹ isə budaq cümləni verir:

B → İS İS

B¹ → İS FS

FS → F İS

FS → İS F

Ancaq bu zaman dublikatlar və ağırlıqlar olur.

III. 6. Qrammatik funksiyalar haqqında

Cümlə üzvləri hər bir konstituentin cümlə daxilində yerinə yetirdiyi funksiyanı bildirir. Konstituentlər başqa konstituentlərlə əlaqəyə girir ki, buna mübtədə, tamamlıq və s. əlaqələri deyilir.

Yuxarıda verilmiş ağaclarda İS və FS mübtədə və tamamlıq kimi müəyyənləşdirilə bilər.

Aşağıda bunlarla bağlı bəzi qeydlər vermək istərdik. Bu da ona görə lazımdır ki, məktəb qrammatikasında verilən anlayışları heç də asan müəyyənləşdirmək olmur.

Mübtədə. Ənənəvi dilçilikdə iki cür izahı var: 1) Mübtədə odur ki, onun haqqında cümlədə danışılır və ya deyilir; bunu bəzən cümlənin obyektı, teması da adlandırırlar; 2) O, xəbərə şamil edilən bir şeydir (xəbərin subyektidir). Duden qrammatikası xəbəri fellə eyniləşdirir. Digərləri xəbər deyəndə mübtədəyə aid olan hər şeyi başa düşürlər, məs., FX. Bu mənada mübtədəni kim? və nə? sualları ilə müəyyənləşdirmək olur.

Məs.: /Uşaqlar süd içirlər// (Kim?) /Uşaqlar//;

/Əhmədin maşını sürüdüüb aparıldı// (nə?) və s.

Deməli, tək bir söz yox, söz qrupu da mübtədə ola bilər. Məs., /Universitetin illik mükafatı bu gün saat 3-də təqdim olunacaq// (nə?).

Ancaq mübtədə budaq cümlə ilə də ifadə oluna bilər. Məs., /O ki rus dilini öyrənir, hamıya məlumdur// (nə?). Yuxarıda biz bunları transformasiya yolu ilə açmışdıq (bax: s.111-153).

Ancaq alman və ingilis dillərində /es və it/, /Es schneit//

/It snows// cümlələrində mübtədadırlarmı? Burada nə? kim? sualı mümkün deyil. İkincisi, /Mich friert es//, /It is cold me// kimi cümlələrində mübtədə varmı, ümumiyyətlə, mübtədasız cümlələr təktərkiibli ola bilərmı?

Tamamlıq. Tamamlıq cümlədə mübtədə müəyyən ediləndən sonra əhəmiyyət kəsb edir. Asılılıq qrammatikasında mübtədə ilə tamamlıq arasında əsaslı fərq yoxdur (bax: s.207-212). Orada onlar fəldən asılı aktantlardır. K-siktaksisdə tamamlıq İS konstituent kimi FS-dən asılıdır, necə ki, subyekti - İS-də qardaş FS-dən asılı olur. İkisi bir yerdə S-in konstituentləri olur. Alman dilində FS-də obyekt kimi çıxış edən İS fəldən asılı olaraq ya vasitəsiz ziyəlik, yönlük və təsirlik – İS-lərdə, ya da prepozisional söyləmdə (PS) reallaşır. Felin bir və ya bir neçə tamamlıq tələb etməsi və hansılarını tələb etməsi artıq leksik vahidin, yəni felin özündən asılıdır. Hansı və neçə obyekt tələb etməsinə görə felləri qruplaşdırmaq – subkateqoriyalara bölmək olar. Əgər PS semantik cəhətdən fəldən asılıdırsa, ancaq fakültativdirsə, onun vasitəli tamamlıq olduğunu (yəni fəldən asılılığını) müəyyənləşdirmək çətindir. Bu daha çox əlavələrdən, yəni zərfliklərdən asılı olacaq. Müq. et:

/sich auf etwas freuen/ (nəyəsə sevinmək), /auf etwas warten/ (nəyəsə gözləmək);

/sich bei j-m für etwas bedanken, j-n mit etwas verletzen/ (kiməsə nə üçünsə təşəkkük etmək), (kimisə nə iləsə yaralamaq).

Tamamlıq əvəzinə bəzən “obyekt” və “komplement” terminlərindən istifadə olunur, yəni xəbərin başı (fellə) ilə komplementlər arasında asılılıq əlaqəsi var. Fel idarə edir.

Xəbər. Xəbər deyəndə, adətən, mübtədə və tamamlıq kimi cümlədə müəyyən fikrin, ifadənin göstərilməsi başa düşülür, bunda da o müəyyən qrammatik funksiyanı yerinə yetirir. Cümlənin subyektilə ifadəsi (mübtədanın xəbəri), ya da ifadə ilə cümlənin əlaqəsi (cümlə xəbəri) ifadə olunur. Ədəbiyyatda xəbər kimi çıxış edən ifadələr barəsində aydınlıq yox-

dur. Asılılıq qrammatikasının təsiri altında olanlar yalnız feli xəbər kimi götürürlər, başqa hallar üçün isə predikat özəyi feldən ibarət olan FS-dir ki, bu da subyektlə birlikdə cümləni əmələ gətirir. Sərbəst əlavələri xəbər kimi götürümlər, baxmayaraq ki, əksər hallarda bu daha düz olardı.

/Əhməd boş vaxtında musiqi öyrənir// /Ähmäd macht Musik in seiner Freizeit// (was?);

/O, musiqi öyrənir// ¿O nə edir?; /Er macht Musik//, ¿Was tut er?.

Ancaq /O, Lənkəranda oxuyur// ¿O harada oxuyur?; /O, Vupertalda oxuyur// /Er studiert in Wuppertal//.

Cümlə minimum bir mübtəda və bir xəbərdən ibarətdir (C → İS FS), ancaq başqa əlavələr də ola bilər (C → İS, FS (QT), məs., /işdən kənar vaxtında/, /Lənkəranda/ və s.

Digər qrammatik funksiyalar. Buraya təyin və zərflik əlaqələri aiddir. Hər ikisi onların müəyyən etdiyi ifadələrlə idarə olunmur, ona görə sərbəstdirlər. Bəzən onları adyunkt-lar (əlavə edilən) adlandırılır¹⁰. Ancaq artıqlıq və determinant-lardan başqa təyin (alman və Azərbaycan dillərində bu belə deyil) İS ilə S arasında sıx əlaqə var. Aşağıdakı misallarda sifətlər bilavasitə ismə aiddirlər, baxmayaraq ki, onlar isimlə ifadə olunub. Məs.:

/Həyat uğrunda mübarizə// (hansı?) /Der Kampf ums Leben//;

/Miqrenə qarşı mübarizə// (hansı?) /Ein Mittel gegen Migränen//. Misallardan bu aydın görünür. Ancaq aşağıdakı misallarda bu dəqiq deyildir:

/atamın evi// (nə?) /das Haus meines Vaters//;

/evin qarşısında durmuş adam// /das Haus am Marktplatz//.

Bəzən sərbəst əlavələri tamamlıq və komplementdən fərqləndirirlər.

Zərflik göstəriciləri kimi, cümlə və ya fellə əlaqədə olan

ifadələr başa düşülür (vaxt, yer, tərz, modal və s.). Onların dəqiq təsvirinə burada baş vurmuruq. Müq. et:

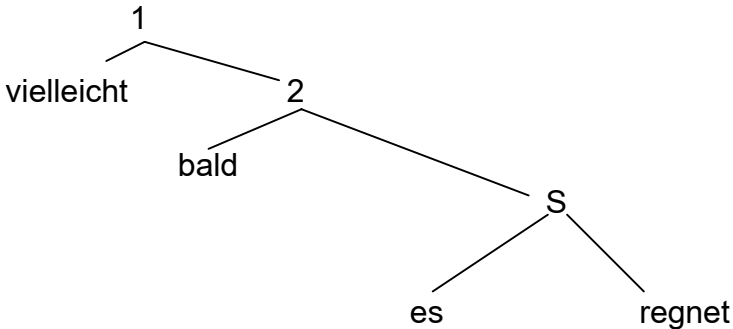
/(O zaman) Əhməd (hər gün) məşq edirdi//;

/(Bakıda) Əhməd (ali məktəbdə) alman dilini öyrənirdi//;

/Bəlkə tezliklə yağış yağacaq// və s.

Zərflik təyini zərflə qarışdırılmamalıdır. Zərflik qrammatik funksiya daşımaqla, FS-ə aiddir, hərçənd ki, fellə idarə olunmur. Zərf isə söz qrupunun adıdır. Söhbət bütün cümləyə aid olan zərflikdən gedir (Satzadverb: leider, vielleicht ..., damals, in Baku) və s.

Ağac təsvirində də budaq və bucaqlarda yer tapılsa, pis olmaz. Məs.:

III. 7. Alman dilində çərçivə konstruksiyası haqqında

Söz sırası ənənəvi mənada morfoloji sözlərin düz xətt boyunca düzülüşü kimi başa düşülür. Söz sırası anlayışı cümlə qurmaq, ünsiyyətə girməklə bağlı olduğundan burada sintaktik əlaqələr nəzərə alınmalı, ona görə də onun izahı K - sintaksislə bağlı götürülməlidir.

Müəyyən düzüm qanunauyğunluqları konstituentlərsiz keçinə bilməz. Bəzi misallara müraciət edək:

1) Alman İS-lərində dəyişən sifət təyinləri soldan artıqla,

sağdan isə isimlə əhatə olunur, prepozisional söyləmədə isə (PS) sifət isimdən əvvəl gəlir. Məs.: /der junge Mann/ (gənc kişi), /mit jungem Mann/ (gənc kişilər).

2) Alman nəqli cümləsində mübtədaya uyğun gələn konstituent adətən (ancan məcburi deyil) xəbərdən qabaq gəlir. Ənənəvi dilçilikdə buna xəbərin ikinci yerdə gəlməsi kimi yanaşırdılar. Məs.: /Er schreibt ein Buch// (O, kitab yazır).

3) Dativ-obyekt akkusativ obyektədən əvvəl gəlir. Akkusativ obyektə şəxs əvəzliylə ifadə olunanda o qabağa keçir. Məs.: /Ich gab den Kindern Ostereier// (Mən uşaqlara bayram yumurtası verdim), /Ich gab sie den Kindern// (Mən onları uşaqlara verdim).

4) Artiklsız İS-lərdə təyin yiyəlik halda J-dən qabaq gəlir. Məs., /meines Vaters (alte) Pfeifen// (Atamın köhnə qəlyanı).

5) Tabeli bağlayıcılarla bağlanan mürekkəb cümlələrdə xəbər axırda gəlir¹¹. Alman dili nisbətən sabit söz sırasına malikdir. Hər halda bu dildə söz sırası fransız və ingilis dillərindəki kimi qrammatik funksiya yerinə yetirmir. Buna baxmayaraq bu dildə söz sırasının bəzi özəllikləri barədə danışmaq pis olmazdı.

İlk növbədə alman cümlələrində fel formaları ilə ayrı-ayrı hissələrin mötərizələnməsi baş verir. Mürekkəb xəbər formalarında (gesagt haben, gesehen werden, sagen wollte, geschrieben hat, gesehen worden ist) yalnız finit fel təsriflənir, qalan hissə ya infinitivdə, ya da partisipdə durur. Sual və əmr cümlələrində xəbərin dəyişən hissəsi qabağa keçir. Bu da tədqiqatçılara əsas verirdi ki, feli cümlənin məhək daşı hesab etsinlər. Mürekkəb xəbərin hissələrə ayrılması cümləni çərçivə konstruksiyası işığında götürməyə və onu üç sahəyə bölməyə əsas verir¹²:

ön sahə (Vorfeld), nəqli cümlədə dəyişən feldən əvvəlki yer, orta sahə (Mittelfeld) dəyişən və dəyişməyən fel arasından məsafə və son sahə (Nachfeld) mötərizədən sonrakı hissə. Müq. et: /Ähmäd/ las den Brief aus// (Əhməd məktubu

oxuyub qurtardı) və ya /Ähmäd/ wird am Dienstag heiraten// (Əhməd cümə axşamı evlənəcək) və s. Budaq cümlələrdə isə “dass” mötərizənin birinci, dəyişən fel isə ikinci yerdə gəlir.

Bundan sonra hansı sahənin hansı ifadələrlə tutula bil-məsini araşdırmaq olar, əlbət ki, fel orta sahədən sonra gə-lərsə. Bəzi qanunauyğunluqları burada qeyd etmək olar.

1) Ön sahədə bir konstituent, orta sahədə isə bir neçəsi gələ bilər.

2) Cümlənin əsas dəyişən xəbər hissəsi solda (sual və əmr cümlələrində) və ya sağda (budaq cümlədə gələ bilər).

3) Mötərizənin solunda dəyişən xəbər və ya cümləni qoşan bağlayıcı gələ bilər.

ön sahə	mötərizə	açılır	orta sahə	mötərizə	bağlanır	son sahə
Ähmäd	las		die Federn	auf		
Ähmäd	wird (will)		am Dienstag	heiraten		
Monika	-----		in der Klinik	seine Mutter	besuchen	
						wenn es
						ihr besser geht
wer	hat		Angst vor			dem Wolf?
Ø	----		das Spiel			gewonnen?
Peter	hat		immer		behauptet,	
					dass er unschuldig ist.	
Ich	habe		mich		getreut	über den Brief
						və s.

Dəyişən felin yerindən asılı olaraq cümlələri bölmək olar: ön sahədə dəyişən hissə gələrsə, cümlədə əsas xəbər axırda gəlir. Müq. et:

/Hätte er doch mal 6 Punkte im Lotto! (Ausrufesatz) (Lotereyada 6-ca xalı olsaydı)

/Scheint heute die Sonne? (Entscheidungssatz) (Bu gün günəş saçaacaq)

/Stellt den Fernsliher bitte leiser! (Imperativsatz) (Zəhmət olmasa, televizoru asta qoyun).

/Hätte ich das gewußt ∫ konjunktionloser Bedingungssatz) (Mən bunu bilsəydim).

Dəyişən hissə mötərizədən sağda gələrsə, cümlədə xəbər axırdadır. Məs.

¿ Wer ----- geschlossen hat ∫ (Bunu Kim Verdi?)

¿ Was für ein schönes Wetter heute ist ! (Bu nə gözəl gündür)

/(Ich nehme an), dass er die Krankheit überwinden wird, um sich zu retten/ və s. (Mən guman edirəm ki, o xilas olmaq üçün xəstəliyə qalib gəlməlidir).

Ön sahə tutulubsa, xəbərin dəyişən hissəsi mötərizənin solunda gəlir, deməli, xəbər ikinci yerdədir.

/ Wer sagt dass ... // (Bunu kim deyir ki...)

/Ähmäd feiert seinen Geburtstag/ (Əhməd ad gününü qeyd edir)

/Er sagte, er hatte sie nicht gesehen/ (O dedi ki, qızı görməyib) və s.

Müasir alman dilində mötərizənin açılması meyli güclənir, ortada gəlməsi olan ifadədə son sahəyə keçir, çünki ortada xeyli ifadənin toplanması mötərizə konstruksiyasını ağırlaşdırır, bir yerə aid olan hissələr bir-birindən çox ayrılır. Bu da anlaşımanı çətinləşdirir. Məs., /Also zunächst einmal muss man bei der Reformpolitik unterscheiden, zwischen solchen Reformen, die Geld kosten und solchen, die kein Geld kosten// (Beləliklə, islahat siyasətində ilk öncə xərc tələb edən islahatları xərc tələb etməyənlərdən fərqləndirmək lazımdır).

Əslində unterscheiden sonda gəlməlidir.

Bəzən mötərizə xüsusi mövqe (Extraposition) üçün açılır. Məs.,

/Dass Hans gestern einen Unfall gehabt hat, macht mich ganz fertig// (Hansın dünən qəzaya düşməsi məni özümdən çıxardır).

/Es macht mich ganz//

Burada es formaldır, feli birinci yerə qoymamaq üçün-

dür. Bəzən axıra keçmə (Nachtrag) artıq kimi, təkrar olması üçün elliptik yolla verilir:

/Wir haben eine Idee gefunden, eine recht gute (Idee gefunden) (Biz yaxşı fikrə gəldik, çox gözəl bir fikrə).

Çoxları ön sahədə gəlməni əsas söz sırası hesab edir, yəni bu önə başqa ifadə çıxartmaq strategiyasının topikalizasiyasıdır, çünki ön sahədə olanın xüsusi çəkisi olur. Məs.,

/Alle klatschten dem Professor Beifall// (əsas söz sırası) (Professora hamı əl çalırdı).

/Dem Professor (dem und keinem anderen) ... // (Professora, başqalarına yox).

“W” – ilə başlayan sözlər adətən, ön sahədə gəlir: wer, wem, wen, wo, warum, woher Bəzən belə hallarda nəqli cümlə sual şəklində olur. Məs.,

/Du hast wen gesehen? (Sən kimi gördün?) ⇒

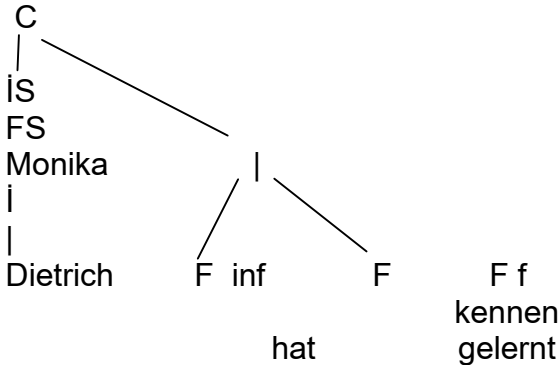
/Wen hast du gesehen?

Təyin budaq cümləsinin aid olduğu söz də qabağa keçə bilər. Məs., /Der Mann, den du ...// (Sənin tanıdığın kişi...)

Bu cür topoloji modellər cümlənin söz sırasını təsvir etməyə imkan verir. Özü də ön, orta və son sahə anlayışları asılılıq və konstituent sintaksisində tətbiq oluna bilər. Ancaq bu zaman mövqe ilə sintaktik vahidləri (Stellungseinheiten, Konstituenten) qarışdırılmamalıdır.

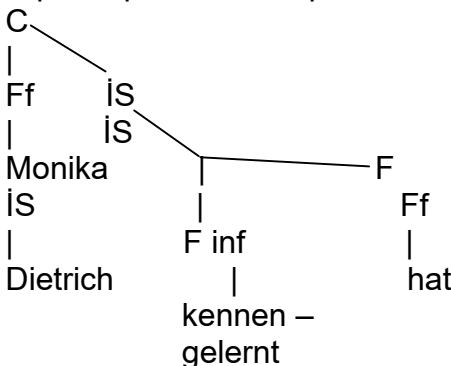
Bununla yanaşı qeyd edilməlidir ki, cümlənin iki struktur üzrə təsviri generativ transformasiya qaydalarında (TQ) geniş vüsət almışdır. Hər bir cümlədə bu zaman iki qat fərqləndirilir: alt qat və üst qat. Alt qat mənə üçün konstituentlər arasındakı münasibətləri özündə ehtiva edir, üst qat isə konkret cümlədə sözlərin sırasına uyğun gəlir. Üst qat alt qatın K – ağacının eyni deyildir, ona görə də alt qatdan üst qata keçid üçün TQ-i vacibdir. Alt qatdan üst qata keçidi təmin etmək üçün bir neçə qayda tətbiq edilməlidir. Nə qədər qayda tətbiq edilsə, o qədər K – struktur alınar. Bunun ən sadə tətbiqini biz sual cümləsini düzəldəndə görürük.

Əgər, biz alman dilində /Monika hat Dretrich vor drei Wochen kennengelernt// (Monika Dietriklə 3 ay öncə tanış olub) cümləsində felin təsrif olunan hissəsini birinci yerə keçirsək, onda struktur dəyişikliyi cümlənin kommunikativ növünün dəyişməsinə gətirib çıxardır.

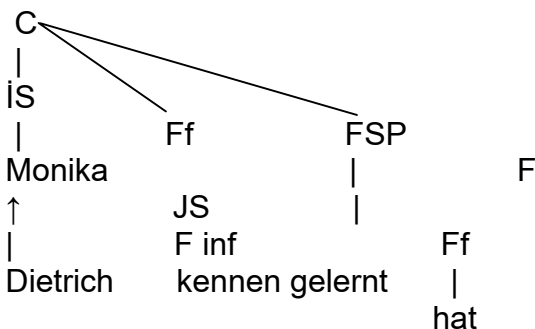
və ya /Dass Monika Dietrich vor 3 Monaten kennengelernt hat//

Deməli, burada 2 cür transformasiya mümkündür. Tərif olunan feli qabağa, 1-ci yerə keçirtməklə budaq cümləni sual cümləsinə, ikinci əməliyyatla isə tərif olunan feli ikinci yerə qoymaqla nəqli cümlə alırıq:

Deməli, budaq cümlə sual cümləsinə çevrildi.

Aşağıdakı sxem isə budaq cümlədən sadə nəqli cümlə yaratmağa imkanı verir.

Əsas odur ki, bir cümləyə bir struktur yox, bir neçə struktur, özü də müxtəlif abstraksiyalı struktur dərəcələri şamil edilə bilər. Ən abstrakt struktur düzəldən qaydaya bazis və K - qaydalar deyilir. Ancaq alt qatdan üst qata keçidi təmin edən qaydalar bazis qaydalarından daha spesifik və daha güclüdür.

Söz sırası və hierarxik əlaqələr sintaktik strukturların reallaşma formasını təşkil edir.

Məlumdur ki, bəzi dillərdə cümlə strukturunda hər bir söyləmin öz yeri var. Məsələn, alman və Azərbaycan dillərində mübtədə – İS bir qayda olaraq xəbərdən qabaqda gəlir. Məsələn, /Əhməd məktubu yazdı/ → /Ähmäd hat den Brief geschrieben//. Ancaq hər iki dildə transformasiya qaydası ilə biz söz sırasında dəyişiklik edə bilərik və bununla da temarema münasibətini ön plana çəkmiş olarıq.

/Den Brief hat Ähmäd geschrieben// - /Məktubu Əhməd yazdı//

Eyni yolla məlum/məchul münasibətlərini dəqiqləşdirə bilərik:

/Əhməd məktub yazdı// → /Məktub Əhməd tərəfindən yazıldı//. Azərbaycan dilində felin məchul şəkilçisi alt qatın üst qata çevrilməsini təmin etdi. Ancaq alman dilində bunu /werden/ köməkçi feli vasitəsilə edə bilərik:

/ Ähmäd hat den Brief geschrieben// → /Der Brief wurde von Ähmäd geschrieben//.

Transformasiya qaydaları ilə alt qatda olan ideyanı

müxtəlif üst qat strukturları ilə vermək mümkündür. Məsələn, /Əhməd dedi ki, o xəstədir// ⇒ /Əhməd xəstə olduğunu dedi//. Bunlardan ikincisində budaq cümlədəki mübtədə düşür. Ayı-ayrı üzvlərin düşməsinə biz başqa misallarda da görə bilərik. Məsələn, /Əhməd bir alma yedi, Güldəstə isə bir armud// cümləsində xəbər eyni olduğundan onun ikinci komponentdə təkrarına ehtiyac qalmır. Belə hallara biz qarışıq cümlələrdə tez-tez rast gəlirik, yəni iki mübtədə bir xəbərdə və ya iki xəbər bir mübtədə iştirak edir:

/Əhməd ovu gördü və atəş açdı// və /Əhməd ovu gördü və o ləngimədən atəş açdı//

Birinci cümlədə nəinki mübtədə, hətta tamamlıq da atılır.

Beləliklə, transformasiya qaydaları bir alt strukturdan bir neçə üst qat strukturu yaratmağa imkan verir.

III. 8. Fəslə dair ədəbiyyat və qeydlər

1. M.A.K.Haliday. System and Function in Language. London, 1976; həmin müəllif: Language as a Sociol Semiotics. London, 1978.

2. J.R.Firth. Papers in Linguistics (1934-1951). London, Oxford, 1969.

3. G.Nickel. Einführung in die Linguistik. Entwicklung Probleme, Methoden. Berlin, 1979, s. 92-114.

4. M.A.K.Haliday. Yenə orada.

5. M.A.K.Haliday, A.Mcintosh, P.Stevens. Linguistik, Phonetik und Sprachunterricht. Heidelberg, 1972.

6. M.A.K.Haliday. Göstərilən əsəri.

7. D.Clement. Göstərilən əsəri, s. 82.

8. R.W.Zandvoort. Göstərilən əsəri, s. 195-233; D.Clement. Yenə orada, s. 96.

9. Der große Duden. Deutsche Grammatik. Mannheim, 1966.

10. R.W.Zandvoort. Göstərilən əsəri.

11. Müasir alman dilində buna bəzən əməl olunmur. Məs., /Sag's doch weil ich kenne die Geschichte nicht//. Burada "weil" özünü "denn" kimi aparır. D.Clément. Göstərilən əsəri, s. 98.

12. V.G.Admoni. Göstərilən əsəri.

IV. SİNTAKTİK KONSTRUKSİYALARIN DAXİLİ VƏ XARİCİ STRUKTURU

IV. 1. Ümumi qeydlər

Cümlədə ifadə olunan fikrin aydın və birmənalı başa düşülmə qavranılması üçün dil üç mühüm dildaxili və bir diltarici amildən geniş istifadə edir. Dildaxili amillərə intonasiya, söz sırası və semantik həmrəylik prinsipləri aiddir. Diltarici amil deyəndə birinci növbədə presuppozisiya yada düşür. İndi bunların hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirək. İntonasiyaya çox böyük əhəmiyyət verən alimlərdən biri O. Yespersen olub. O, metoforik şəkildə fikrini ümumiləşdirərək intonasiyanı fikrin skalpeli, hissiyatın termometri və əhval-ruhiyyənin barometri adlandırır¹. Bu, açması düzgün olarsa, çox qüvvətli fikirdir.

Yəni biz intonasiyanın köməyiylə fikrimizi istənilən ölçüdə, biçimdə və semantik çalarda verə bilərik. Azərbaycan dilində bir /hə/ kəlməsinin timsalında bunu belə açmaq olar.

1) /Sən də gəliрсən?// - /Hə ↓// (Bəli, gəlirəm) - razılıq, təsdiq);

2) /Gəliрсən, ya yox// - /Həə ↓// (Adama neçə dəfə /hə/ deyərlər - sualdan əsəbləşərək cavab vermə);

3) /Gələcəksənmi?// - /Hə↓// (Dedim gələcəyəm də! - qətiyyət bildirmə);

4) /Onu tanıyırsan?// - /Hə↘// (Niyə tanımıram ki? – təəccüb bildirmə);

5) /Sən istəsən də olmayacaq// /Hə~: // (Bəs deyirdin mütləq olacaq) – narazılıq bildirmə);

6) /Özün demədin bəyəm?// - /Hə / (Səndən soruşuram, cavab ver);

- 7) /Hə" // - bərk vur, indi sınaçaq//;
- 8) /Həəə" // - (başa düşdüm, indi gözün həyətimizdəki qıza düşüb);
- 9) /Hə" // - (Eşitmədin, nə dedim – təkrar sual bildirir);
- 10) /Hə" // - (Elə belə də olacaq).

Göründüyü kimi, intonasiyanın köməyiylə müxtəlif semantik mənalar və çalarlar ifadə olunur. Ancaq bu müxtəliflik eyni ünsiyyət məqamında yaranmır. Münasib məqama uyğun olan mənənin ifadəsi üçün dil daşıyıcısı uyğun intonasiya variantını seçir və /h + ə/ seqmentlərini bir elliptik cümlə şəklinə salaraq onu tərtib edib öz danışığında işlədir. Danışan onların birində təəssüf, digərində təəccüb, üçüncüsündə narazılıq, dördüncüsündə qətiyyət və s. çalarlıqlarını ifadə edir, həm öz psixoloji durumunu bildirir, həm də ifadə etdiyi fikrə müəyyən modallıq mənası verir. Deməli, intonasiya həm də fikrin skalpeli ola bilər. Aşağıdakı cümlələri müqayisə edək:

/Tapşırdılar ki, Ağamalı" kimi/ bölü"n//

/Tapşırdılar ki, ağa" malı kimi/ bölü"n//

Bu cümlələr müxtəlif ünsiyyət məqamlarında gələ bilər. Eyni fonem düzümünə malik olan sintaktik struktur müxtəlif mənalarda ona görə işlənə bilər ki, onun intonasiya qəlibində fərqlər vardır. Cümləxarici funksiya baxımından burada eyni intonasiya konturu reallaşmış, buna dilçilik ədəbiyyatında terminal (bitkinlik) intonasiya (sı) deyilir.²

IV. 2. İntonasiyanın iki funksiyası

İntonasiya çox mürəkkəb dil vahididir. Onun haqqında 1-ci hissədə geniş məlumat verilib. Burada isə onun ayrı-ayrı komponentləri üzərində yox, sadəcə olaraq onun təxminən 40

il bundan öncə irəli sürdüyümüz iki funksiyası³ barədə bir qədər ətraflı danışmaq istədik. İntonasiyanın cümlədaxili və cümləxarici funksiyalarını fərqləndirməklə bir sintaktik strukturu, bir bütöv kimi formalaşdıran zahiri, bir də onu daxilən təşkil edən, sintaqlara bölən və içdən gərginliyi nizamlayan funksiyalarını nəzərdə tutmuşuq³.

Yuxarıdakı cümləyə tətbiq edəndə burada bitkin fikrin ifadə olunması formal olaraq intonasiyanın əsas komponentlərinin birgə fəaliyyətilə (sonda səs tonunun enməsi, intensivliyin zəifləməsi və zaman parametrisinin ləngiməsi, böyük fasilənin yaranması (//) və cümlə vurğusunun bir dəfə / ağa''' /, ikinci dəfə isə /malı''' / komponentlərində ikinci hecanın üzərinə düşməsilə) fərqlənir, həm də sintaqm fasiləsinin yerini dəyişməsi O.Yespersenin dediyi kimi, fikri kəsir, sintaqlara bölür. Söz vurğusunu /' /, sintaqm vurğusunu /'' /, cümlə vurğusunu /''' / belə göstərməklə biz həmin cümlələri aşağıdakı kimi transkripsiya edə bilərik:

- 1) Tapşırıdıla''r ki/ ağa''' / malı kimi/ bölün // ''
- 2) /Tapşırıdıla''r ki/ ağamalı''' kimi/ bölün //
-

Daxili funksiya baxımından cümlə vurğusunun yerini dəyişməklə sintaqmatik bölgü və təbii olaraq sintaqm sərhədi də dəyişir, cümlənin daxili strukturu başqa cür formalaşır və bu da ümumi mənanın dəyişməsinə səbəb olur. Birinci halda bölgünün ağanın malı kimi aparılması ifadə olunursa, ikincidə isə konkret şəxsin bölgü prinsiplərini rəhbər tutmaq tələb olunur. Deməli, xarici funksiya dəyişməsə də, obyektiv gerçəkliyə və danışıq məqamına uyğun olaraq daxili dəyişiklik göz qabağındadır.

Normal danışıqda Azərbaycan dilində cümlə vurğusu bilavasitə xəbərdən əvvəl gələn sözün üzərinə düşür. Məs.,

 /Axşamla"r/ Əhmə"d/ kita"b/ oxuyu"r //

Bu o zaman işlənə bilər ki, danışmaq məqamında Əhmədin nə ilə məşğul olması hamını maraqlandırır və ona cavab olaraq məhz cümlə bu cür səslənsin.

Cümlənin aktual üzvlənməsi və daha doğrusu, funksional cümlə perspektivi baxımından məsələyə yanaşan Praqa dilçiləri cümlədə tema və remanı fərqləndirməyi təklif edirlər.⁴ Bir az ümumiləşmiş şəkildə desək, tema nə haqqında danışmağımızdırsa, rema nə danışmağımızdır. Cümlə semantik cəhətdən bu iki qütb arasında formalaşır. Tema bizə məlum olan, köhnə məlumatdır. Bu bizə danışmaq məqamından, presuppozisiyadan bəlli olan məlumatdır. Neytral danışmada tema, bir qayda olaraq, cümlənin əvvəlində gəlir ki, bu da ənənəvi dilçilikdə mübtədaya uyğun gəlir. Məs.,

R
 T
 /Bakı/ { çox istidir // }

 R
 T
 /Bakı/ { bu gün çox istidir // }

Burada bizə məlum olan odur ki, biz Bakıda yaşayırıq, havanı izləyirik. Dünənkindən bu gün daha isti olduğunu daha vacib informasiya kimi nəzərə çarpdırırıq. Ancaq bu o demək deyil ki, tema həmişə əvvəl gəlir. Müəyyən məqamlarda rema qabağa keçə bilər (V.Mateziusa (1882-1945) görə, subyektiv söz sırası). "Bu zaman cümlənin intonasiya qəlibi dəyişir, tema xüsusi vurğu ilə (kontrastiv vurğu ilə) nəzərə çarpdırılır, onun emosional və ekspressiv çəkisi xeyli artır".⁵

İngilis dilçiliyində temanı topik (the topik), remanı isə komment (comment) adlandırırlar.⁶

Biz vəqzalda şəhərimizə gələn Moskva-Bakı qatarını gözləyirik. Elektrik qatarı, yük qatarı, Balakənə, Gəncəyə və s.

gedən qatarlar gəlir, ancaq Moskvadan qatar gəlib çıxmaq bilmir. Nəhayət, uzaqdan onun gəlişini görüb həyacanla deyə bilərik /qata'''r/ gəldi//. Eyni zamanda bunu belə də deyə bilərik /gəldi''' /qatar//. Hər iki halda rema qabağa keçmişdir. Heç ikinci tərəfi deməmək də olar. /Qatar// ya da /gəldi//. Tema kimi deyiləcək söz və ya sintaqm buraxıla da bilər. Ancaq televizorda və ya radioda belə bir məlumat verilir: /Konsertimizə başlayırıq. Oxuyur İslam Rzayev//. Burada artıq /konsertimizə başlayırıq/-dan məlum olur ki, indi müğəninin adı çəkiləcək. Rəqs havalarından ibarət konsert olsaydı, onda diktör deyərdi ki, /Azərbaycan rəqs və ya oyun havalarını veririk//. Onda heç vaxt /oxuyur/ gəlməzdi.

Deməli, konsertdən bəllidir ki, oxuyan olacaq. Dinləyicini maraqlandırır ki, görsən kim oxuyacaq. Ona görə də /oxuyur İslam Rzayev/ söyləməndə /İslam Rzayev/ remadır. Onun əvəzinə başqa müğəninin də adı gələ bilər.

Artikli dillərdə yenilə köhnənin, məlumla naməlumun, tema ilə remanın qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirmək asandır, qeyri-müəyyən artıklı həmişə yeninin tərkib hissəsidir. Məs., alman dilində /İns Zimmer trat ein Mann// /Otağa/ bir kişi daxil oldu//. Fikir təkrar olunanda artıq o, məlumla çevrilir: /Der Mann hatte eine Müttze// (kişinin papağı/ vardı//. Yeninin işlənməsində partikillərin də rolu böyükdür. Məs., /He speaks too mutch// (Oğlan çox danışır) cümləsində /speaks too mutch// yeni kimi qəbul edilə bilər. Azərbaycan dilində buna qüvvətləndirici ədatlar xidmət edir. Məs., /Əhmədin atası/ həddən artıq çox deyindi// və s.

IV. 3. Vurğu və söz sırası

Artikilsiz dillərdə yenilə köhnənin qarşılaşmasına xidmət göstərən iki mühüm amil var. Onlardan biri kontrastiv vurğudur, o birisi isə söz sırasıdır.

Biz /qata'''r gəldi'// cümləsində həmin kontrastiv vurğunu, burada isə həm də cümlə vurğusunu /qatar/ sözündəki ikinci hecanın üzərinə qoyanda gözlədiyimiz nəqliyyat növlərindən (avtobus, trolleybus, tramvay, taksi) birini seçib güclü vurğu ilə deməklə onu yeni kimi qələmə veririk. Ancaq yuxarıdakı kimi /gəldi/ qabağa keçib nəhayət gözləməyimizə dəyərmiş mənasında işlənəndə o yeni olur. /gəldi''' /qata'r// və s.

Kontrastiv vurğu obyektiv gerçəklikdə olan hadisələri danışıq məqamına uyğun olaraq seçib işlətməyə şərait yaradır. Söz seçimi sahəsində sintaktik vasitə olmayanda kontrastiv vurğu yenilik funksiyasını rahat yerinə yetirə bilir. Biz /Əhməd həmişə yoldaşlarından seçilib// cümləsində /həmişə/ və /yoldaşlarından/ sözlərini növbə ilə cümlənin əvvəlinə gətirməklə yeni informasiyanı nəzərə çarpdırma bilirik:

1) /Əhməd'''d həmişə yoldaşlarından seçilib//

2) /Həmişə''' Əhməd yoldaşlarından seçilib//

3) Yoldaşlarında'''n Əhməd həmişə seçilib//

Ancaq söz sırasını dəyişmədən də danışıq məqamında kontrastiv vurğu ilə həmin effekti əldə etmək olar:

/Əhməd'''d/ ... // (başqası yox)

/Əhməd həmişə'''...// (hərdən bir yox)

/Əhməd həmişə yoldaşlarından'''...// (tələbələrədən, idmançılardan yox) və s.

Bu cür əməliyyatları biz budaq cümlələrdə də edə bilirik:

/O dedi ki, Əhməd həmişə...//

/O dedi ki, həmişə Əhməd...// və s.

Son dövrlərdə radio, televizya və digər kütləvi informasiya vasitələrində budaq cümlənin qabağa keçməsinə meyil artır.

/Əhməd həmişə yoldaşlarından seçilir//, dedi o/ və ya o dedi/.

Əlbəttə, bu normanın pozulması və xarici dilin dilimizə güclü təsiri kimi qiymətləndirilə bilər.

Üçüncü dildaxili amil kimi söz sırasını göstərə bilərik. Söz sırası ənənəvi mənada sözlərin düz xətt boyunca düzülüşü kimi başa düşülür. Söz sırası anlayışı cümlə qurmaq, ünsiyyətə girməklə bağlı olduğundan burada sintaktik əlaqələr nəzərə alınmalı, ona görə də onun izahı sintaksislə birgə götürülməlidir.

Cümlə müəyyən düzüm qanunauyğunluqları olmadan keçinə bilməz. Azərbaycan dilində bu adətən belə modeldə olur:

M (IS) + X (FS): /Yağış yağır//, /Arası kəsilməz yağış yağır//.

Bunlar neytral tipli cümlələrdir, ona görə də burada məlum əvvəl, yeni isə ikinci yerdə gəlir. Adətən bu cümlələri söz sırasını dəyişməklə demək olmur.

*/Yağır yağış// */yatdı toz//. Ancaq təknüvəli cümlələr kimi işlətmək olur: /Yatdı/, /Yağdı//, /Dayandı// və s. Mübtədasi düşmüş sual cümlələrində xəbər tək işləne bilər. Məs., {Gəlırsən}, {Aldın} və s.

/Danışır Bakı//, /Oxuyur İslam Rzayev// kimi cümlələr kalka yolu ilə dilimizə tərcümə olunub keçmə konstruksiya-lardır.

/M+X/ dilçilikdə düzgün və ya normal söz sırası sayılır⁷. Bu o deməkdir ki, mübtəda əvvəl, xəbər isə sonra gəlir. Ola bilər ki, araya başqa üzvlər də girsin. Məs.,

/Əhməd axşamlar kitab oxumağı sevır//

/M + Z + T + X//

Azərbaycan dilində xəbərin burada və ya hər hansı digər bir cümlədə mübtədadan qabağa keçməsi mümkün deyildir. Nida və əmr cümlələri istisna təşkil edir: /Yaşasın müstəqil Azərbaycan//. Belə cümlələrdə hökm bildirilmir, onlarda danışanın hiss-həyacanı ifadə olunur. Əmr cümlələrində də əmr formasında xəbərin qabağa keçməsi üslubi xarakter daşıyır,

danışan diqqəti özünə cəlb etmək istəyir və yenini qabağa keçirir: Məs.,

/Apar ver yetimlərə// ya da /Apar, ver, yetimlər yesin// və s.

Hər ikisində xəbəri axıra aparmaq mümkündür, sadəcə olaraq belədə cümlənin emosional yükü zəifləyəcək. Müq. et:

/Müstəqil Azərbaycan yaşasın//, /Bunları onlara ver//, /Qalanını yetimlərə payla// və s.

Xəbərdən fərqli olaraq zərflilər, xüsusilə də zaman və yer zərfliləri cümlədə birinci yerdə gələndə bu cür konstruksiyaları əks söz sırası adlandırırlar. Məs., */Axşamlar Əhməd kitab oxumağı sevir//, /Dünən möhkəm yağış yağdı// və s.* Bunu Z+M+X və ya Z+M+T+X modellərilə göstərə bilərik. Z yerində sual sözləri də gələ bilər. Məs., */Kim kitab oxuyur//.*

Xəbər mübtədadan qabağa keçərsə buna inversiya (dəyişmə deyilir): */X+M+T+Z/* və s.

Söz sırasını ümumilikdə belə müəyyənləşdirmək olar: müəyyən söz formaları sıralanırlar ki, cümlə düzəlsin. Adətən söz sırasını cümlə üzvlərinin düzümü, sıralanması kimi fərqləndirirlər. Cümlədən kiçik düzüm qaydalarını ismi qruplar daxilində təhlil edirlər. Bunlar da cümlələrdə qarşılaşma yaradırlar. Məs., */atamın kiçik qardaşı//, /əmimgilin bağdakı evi//, /oxumaq həvəsi//, /məktəb şagirdi// və s.*

Son zamanlar cümlədə sözlərin yerləşməsi və sıralanması prinsiplərilə məşğul olan sahəni topologiya adlandırırlar və cümlədə müəyyən topoloji sahələr fərqləndirirlər.⁸

Cümlə topologiyasında çıxış nöqtələri müxtəlif dillərdə müxtəlif ola bilər. Məs., alman dilində xəbərin dəyişən hissəsinin (finit formantının) yerindən asılı olaraq onun birinci, ikinci və sonuncu yerdə gəlməklə üç növ söz sırası fərqləndirirlər (verberst-, verbzweit – və verbletzt+satz).⁹

Azərbaycan və ingilis dillərində söz sırasına xüsusi dissertasiya həsr etmiş O.Musayev (1929-) yazır ki, söz sırası semantik-sintaktik və stilistik funksiya daşıyır. O yazır ki, ingilis dili kimi analitik dillərdə söz sırası sintaktik semantik, rus dili

kimi sintetik dillərdə başlıca olaraq stilistik, “iltisqaı dillərdə isə, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində, söz sırası hər iki funksiya nöqtəyi-nəzərindən analitik quruluşlu dillərlə sintetik quruluşlu dillər arasında orta mövqə tutur, yəni bu dillərdə olan söz sırası bəzi xüsusiyyətinə görə analitik dillərə xas olan söz sırasını, bəzi xüsusiyyətlərinə görə isə sintetik dillərə xas olan söz sırasını xatırladır”.¹⁰

Daha sonra o yazır ki, hər iki dildə söz sırası “başlıca olaraq iki funksiya daşıyır: 1) stilistik; 2) sintaktik-semantik. Yəganə fərq burasındadır ki, sintaktik-semantik funksiya ingilis dili üçün, stilistik funksiya isə Azərbaycan dili üçün daha əhəmiyyətlidir”.¹¹ Digər azərbaycanlı tədqiqatçı R.Xəlilov da, demək olar ki, eyni fikirləri söyləyərək əlavə edir ki, bu dildə söz sırasının sabit və sərbəst olması barədə qəti fikir söyləmək qeyri-mümkündür.¹²

Bu fikirlər ümumiləşdirici səciyyə daşımır və ona görə də söz sırasının əsl mahiyyətini açma bilməz.

Əvvəla söz sırasının yalnız üslubi səciyyə daşdığını demək düzgün deyildir. Çünki söz sırası, irəlidə görəcəyimiz kimi, semantik cəhətdən kifayət qədər yük daşıyır. İkincisi, söz sırasının ümumi cəhətini tapmaq üçün konkret bir üzvün cümlədəki yerindən çıxış etmək lazımdır. Azərbaycan dilində xəbərin dəyişən hissəsinin yeri həmişə sabitdir – cümlənin sonu. Əlbət ki, söhbət dilin norma səviyyəsində işlənməsindən gədir.

Söz sırasına görə bir sıra dillərdə cümlə növləri müəyyən edilir: alman və ingilis dillərində sual, əmr və nida cümlələrində köməkçi felin, yəni xəbərin dəyişən hissəsinin öndə gəlməsi bu cümlə tiplərini fərqləndirməyə əsas verir. Xəbərin dəyişən hissəsinin sadə cümlələrdə ikinci yerdə gəlməsi həmin dillərdə nəqli cümlələrə xas olan əlamətdir. Xəbərin dəyişən hissəsinin sonda gəlməsi isə tabeli mürəkkəb cümlələrin alman dilində əsas əlamətidir.

Elliptik cümlələr hər cür söz düzümü nümayiş etdirir və

ona görə də bununla bağlı topoloji təsnifat vermək çətindir. Bəzən cümlə tiplərindən söhbət gedəndə nəqli cümləni nüvə cümləsi kimi götürürlər.¹³ Adətən belə xəbəri olan cümlələri normal cümlə hesab edirlər.

Sintaksistlərin əksəriyyəti felin sonda gəlməsini (ən azı alman dili üçün) əlamətsiz, nişansız üzv adlandırırırlar. Hər halda alman dili nəqli cümlələrində xəbərin ikinci yerdə gəlməsi əsas əlamət kimi götürülməlidir.

Bu dildə qeyri-real gerçəkliyi, arzu və istəyi bildiren xüsusi bir xəbər şəkli var ki, buna konyunktiv deyilir. Adətən alman dili qrammatikasının canı hesab olunan bu xəbər şəkli budaq cümlədəki söz sırası ilə bağlı kanonları alt-üst edir. Onun ümumiyyətlə konkret zamanla bağlılığı yoxdur. Formaca keçmiş zamanda işlənən (preteritum) konyunktiv indiki zaman kimi hazırda baş verən hadisəni bildirir, həm də budaq cümlədə xəbərin dəyişən hissəsi ikinci yerdə gəlməklə hərəkətin baş cümlədəki kimi eyni vaxtda baş verdiyini ifadə edir: /Er sagt(e)/, /er sei krank// (O deyir (dedi) ki, o xəstədir). Əgər budaq cümlədə perfekt və ya pluskvamperfekt işlənirsə, baş cümlədə indiki zaman və ya keçmiş zaman işlənir: /Er sagt(e), er habe (hätte) lange gewartet// (O deyir (dedi) ki, o xeyli gözləyib (miş)). Ümumiyyətlə, bu xəbər şəklinin işlənməsi çox mürəkkəb və çətindir. Ancaq bizi maraqlandıran söz sırası baxımından konyunktivin əsas əlaməti alman budaq cümlələrində söz sırasını əsaslı şəkildə dəyişməsidir.¹⁴

Sintaktik cümlə tiplərinin müəyyənləşməsində xəbərin dəyişən hissəsi çox mühüm rol oynayır:

ʘSoruş, gör gəlirʘ (Cavab gözləyən sual)

ʘƏhməd, soruşur ki, o gəlirʘ (-----)

/Əhməd deyir ki, o gəlir// (nəqli cümlə)

/Soruş, cavab versin//

ʘKim soruşur ki, o gəlirʘ (tamamlayıcı sual cümləsi)

Əmr cümləsinin mübtədası ifadə olunmur, xəbər əmr for-

masında gəlir. Nəqli cümlədə mübtədə xəbərdən qabaqda gəlir. Deməli, formal əlamətlər cümlə tiplərinin müəyyənləşdirilməkdə müəyyən rol oynayır.

Xüsusi sual cümlələrində isə sual sözü cümləni başlayır.

Məs., *Kim gəlir?* Ancaq sual sözü xəbərdən qabaq gələndə daha vacibliyik ifadə olunur.

Deməli, cümlədə söz sırasının topologiyası hər hansı bir üzvün yerinə əsaslanma bilər.

Sual sözü birinci yerdə gələndə onda əsas məlumat mərkəzi cümlənin əvvəlinə keçir və rema olaraq cümlə vurğusunu da (kontrastiv) öz üzərinə götürür.

Müq. et: *Kim ona kitab verdi?* (Demişdim axı verməyin).

Verdi ona kitab? kimi söz sırası Azərbaycan dilində qəbul edilməzdir. Bundan fərqli olaraq yalnız xəbərdən ibarət olan sual, nida və əmr cümlələri tez-tez işlənir. Burada müraciət olunan şəxs xəbərdə təkrar olunduğuna görə anlaşılmazlıq yaranmır. Məs.,

Yatırısan? (sən) /*gəl!* (sən), /*Gəlin!* (siz)

alır? (o), /*alsın!* (o), /*alsınlar!* (onlar)

gəlim? (mən); /*qoy gəlim!* (mən) və s.

İnkərar cümlələrində bəzən /*yoX*/ sözü lap cümlənin əvvəlinə keçə bilər. Məs., /*Gəlsələr, mənə xəbər ver!*, /*YoX, əgər gəlməsələr, mənə rahat etmə!*. Bu əslində bir fənd kimi dillərdə adi haldır. Məs., alman, ingilis və rus dillərində də buna bənzər söz sırasına rast gəlmək olur.

Alm. d. /*Nicht er ist der einzige, vor dem man Respekt haben muss!* // *qarşısında hörmət göstərdiyiniz o tək deyil*).

İng. d. /*Not only was he a first-rate mathematician ...* // (Təkcə o birinci dərəcəli yeganə riyaziyyatçı deyil ...).

Rus d. /*He он один заслуживает уважения ...!* // və s.

Mətnədə müəllif, bir qayda olaraq, /*doğrudur!*, /*nəhayət!*, /*əlbəttə!*, /*deməli!*, //*ümidvaram ki!* kimi modal sözlərilə təsvir olunan hadisələrə münasibət bildirir.

Məs.;

/Doğrudur, güzəranı nisbətən yaxşı keçən adamlar...//.

Ancaq təsvirdə əvvəlki fikrə bağlılıq cümlədə hansı sözün başa keçməsinə şərtləndirir. Burada deyksis (yaxın, uzaq) kimi sözlər birinci gəlir. Söhbət indiki abzasda kimdənsə gəndə qüvvətləndirici ədatların aid olduğu sözlər də qabağa keçir. Sonrakı cümlə təzədən ona işarə ilə başlayır. Təbiət təsvirində isə günəş, külək bir-birini izləyir, gözə dəyən hadisələr bir-birinin ardınca sıralanır.

/Gözəl payız səhəri idi. Buludların arasından boylanan günəş şüaları ağacların saralmış yarpaqlarının üzərinə düşərək bərq vururdu ...// və s.

Təyin həmişə təyin etdiyi sözdən əvvəl gəlir:

/gözəl payız səhəri idi//, /yaxşı adam haqqında yaxşı danışarlar da//, /Əhməd in ailəsi bağa təzə köçmüşdü//.

İşarə, yiyəlik və nisbi əvəzliliklər, nidalar və sıra sayları həmişə təyin etdikləri sözlərdən qabaq gəlirlər: /Bütün tələbələr...//, /Çayın hər iki tərəfində...//, /mənim kitablarım/, /xeyli adam/, /beş dəfə zəng etdim/. /bütün/. /o/ və /bu/-dan qabaqda gəlir.

/Bütün yol boyu//, /all drese Wege entlang/, /all these ways/ və s.

Kəsr sayları aid olduqları sözdən sonra gəlir. Məs., /tələbələrin (dən) 1/2-i) və s.

/Deyil/ cümlənin sonunda gəlir, /heç vaxt/, /heç kim/ kimi sözlər əvvələ can atır. Məs., /Heç vaxt onu görməmişəm//. /Never have seen him//, /Niemals habe ich ihn gesehen// zərflilikləri bir qayda olaraq modallıq, zaman və yer bildirməklə cümlədə birinci yerdə gəlir:

/Yəqin o gələcək//

/Bakıya Əhməd bu gün getmək istəyir//.

Tərz-hərəkət zərfliyi isə xəbərdən qabaqda gəlir:

/The book has been often reprinted// - /kitab tez-tez çap olunurdu//, /o çox sürətlə danışdı// və s.

Bütün bu mülahizələrdən sonra belə qənaətə gəlmək olar ki, dildə sözlərin və konstituentlərin düzülüşündə daxili bir qanunauyğunluq vardır. Məs., tabeədən sözün tabe olan sözədən sonra gəlməsi, xəbərin cümlənin sonunda və ya ikinci yerdə olması dildən dilə fərqlənir. Ancaq birinci mövqeyə çıxmaq ümumi bəşəri qaydalara tabe olmaqla məntiqin və təfəkkürün inhisarında olan məsələdir. Ona görə də ayrı-ayrı dillər üzrə tədqiqatlar ümumiləşdirilməlidir və insan dilinin sintaksisinə uyğun gələn qaydalar işlənib hazırlanmalıdır: Deyk-sis, anafora, koqeziya, əsasən də real gerçəkliyə münasibət, xüsusilə də presuppozisiya ayrıca tədqiq olunmalıdır.

Bu da bir növ xəbərin faktivliyi ilə bağlıdır. Məs., /Mən bilərəm ki, İrənin prezidenti cavandır//. Deməli, İrən adında dövlət var, bu dövlət prezident üsul-idarəsilə idarə olunur və təbii ki, onun prezidenti var və o cavandır.

Cümlədə vasitəli və vasitəsiz tamamlığın harada gəlməsilə bağlı konkret fikir söyləmək çətindir.¹⁵

/O, tələbələrə kitab bağışladı//

Bu, Azərbaycan dili üçün norma sayıla bilər. Vasitəsiz tamamlığın vasitəlidən sonraya dəyişiklik edilmədən keçməsi qeyri-mümkündür.

/O, kitab tələbələrə bağışladı//

Bu cür sıralanma o zaman mümkün olar ki, /kitab/ müəyyən təsirlik hal şəkilçisi qəbul etsin:

/O, kitabı tələbələrə verdi//.

Alman və ingilis dillərində xəbərdən qabaq gələn üzv rema kimi çıxış edir və ona görə də cümlə vurğusu daşıyır:

/Er hat das Buch den Stud''''enten gegeben// (O kitabı tələbələrə verdi)

/He gave the book to the s''''tudents// (O kitabı tələbələrə verdi)

/Er hat den Studenten das ''''Buch gegeben// (O tələbələrə kitab verdi)

He gave to the''' studenten the book// (O tələbələrə kitab verdi)

Belə halları biz yuxarıda kontrastiv vurğu ilə izah etmişdik. Elmi-nəzəri ədəbiyyatda bunu fokus proyeksiyası, həmin sözləri isə müxtəlif fokus özəyi kimi adlandıranlar da vardır.¹⁶

Bu vasitəli tamamlıq əvəzliliklə ifadə olunduqda eyni mənzərənin şahidi oluruq.

/Əhməd ona kitab verdi//

/Əhməd kitabı ona verdi//

Deməli, əvəzliliklə ifadə olunan tamamlığın daha çox qabaqda gəlməsi əvəzliyin deyiksis və ismi tamamlıqdan qısa olması ilə izah oluna bilər. Ancaq əvəzlilik tamamlığı – ismi tamamlıq sıralanması qeyri-nişanlı kimi götürülməlidir.

Alman alimi O.Behagel (1869-1936) tema-rema münasibətlərindən danışarkən qeyd edirdi ki, vacib olan vacib olmayandan sonra gəlir, yəni o şey ki, qulaqda axırncı səsələnmişdir, o sonda gəlir¹⁷.

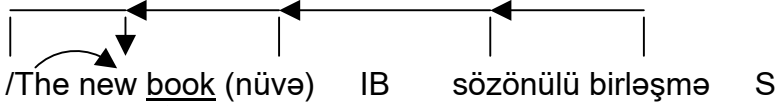
Söz birləşmələrinin cümlədə işlənməsinin topoloji xüsusiyyətlərini araşdırmaq yaxşı olardı. Mübtəda+xəbər+tamamlıq (MXT) strukturlu dillərdə ismi qruplar artiklə başlayır və isimlə bitir, başqa hallarda isə sözlü ilə başlayır isimlə bitir, sonra isə təyin budaq cümləsi gəlir. Sonda feli birləşmə cümləni tamamlayır. Məs.,

/The new book of this author/ with many pictures//, /Whiel admired me/ must be read// (Müəllifin çoxlu şəkilləri olan və məni heyran edən yeni kitabı oxunmalıdır).

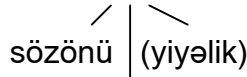
Bu cümlədə bir ismi qrup (IB), bir sözlü, bir budaq (PB) sümlə (S), bir də feli qrup (FB) bir-birinin ardınca düzülmüşdür.

/The new book of this author// qrupu da iki yerə bölünür /The new book/ of this author/. Birincidə nüvə /book/-dur, təbii ki, /the/ və / new/ bu nüvəyə tabedir, bunlar ikisi bir yerdə isə /of this author/ qrupunda, ikinci bir yerdə isə /author/ isminə, sözlü qrupun da özəyi olan /pictures/ olmaqla təyin budaq

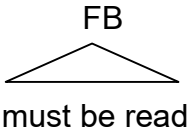
cümləsilə birlikdə /book/-a tabe olur. Nəhayət, feli qrup /The new book of this author/ with many pictures// tamamlayır. Bu münasibətləri əyani olaraq belə göstərə bilərik:

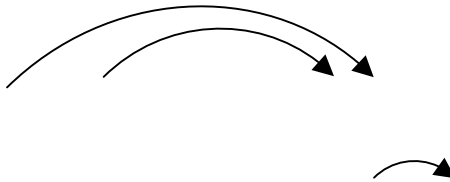
sifət isim of this author

əvəzlik isim with many pictures which admired me

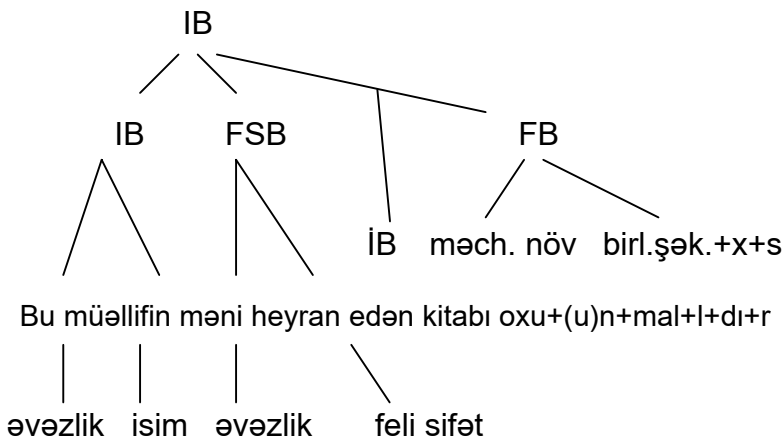

MTX tipli dillərdə isə, məs., Azərbaycan dilinə bu cümlə belə tərcümə olunacaq:

/Bu müəllifin məni heyran edən yeni kitabı/ oxunaqlıdır//

Burada /kitab/ feli sifət tərkibində nüvə rolunu oynayır. /Bu/ /müəllifin/ onlarda /məni heyran edən/ tərkiblə birlikdə /yeni/ sifəti də daxil olmaqla /kitab/ isminə aiddir.

Burada mötərizə açılır və /kitab/-da bağlanır

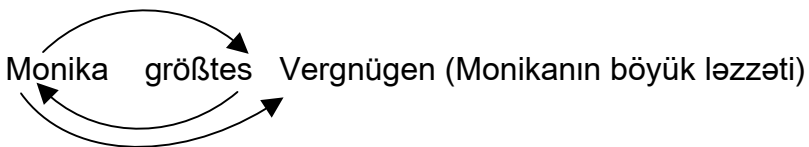
[Bu] [müəllifin] [məni heyran edən] kitabı]]] [oxu]+n [mal]+(l)-d]+ır]]]]]

Bu cümləni belə də deyə bilərik: /Məni heyran edən bu müəllifin kitabı oxunmalıdır//. Məna tamamilə dəyişir.

Mötərizə artikldən yox, sifətdən başlayır, çünki sözün artiklsiz işlənməsi mümkündür. Ancaq artikllə sifət arasında tamamlıq və ya zərf girəndə mötərizə artikldən başlayır.

/die stark diskutierte Frage// (Gərgin müzakirə olunan məsələ) və s.

Sonda gələn tərkibdə nüvə yenə özünə tabe edir

Təyinlərdə də vəziyyət iki cür ola bilər. Bir qrupda feli bağlama və feli sifət tərkibi əsas nüvə təşkil edən isimdən qabaq gələndə, bir də bir neçə sifətin dalbadal gələrkən düzümündəki özəlliklər:

/İki il bundan əvvəl oxuduğum məktəb//

/Məni öz əlaçı tələbələri sırasına həvəslə götürən məktəb//

/Gözəl, yaraşlıq, ikimərtəbəli, ağ rəngli məktəb//

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, sonuncu tabesiz əlaqəli sifətlərdə obyektin əlamətini daha yaxından göstərən sifət bilavasitə isimdən qabaq gəlir və onun qarşısında /və/ tabesiz bağlayıcısını işlətmək olar.

Ancaq birinci və ikinci misallardakı sözlərin düzümündə heç bir dəyişiklik etmək olmaz. Bunlarda mötərizə açılır və isimdə bağlanır. Üçüncü misalda isə sifətin yerini dəyişsək də mənada elə bir fərq yaranmaz.

/Yeni texniki layihə/ birləşməsində /texniki/ sözünü qabağa apara bilmərik, çünki /yeni/ /texniki/ sözünü təyin edir. Burada əksinə düzülüş qəbul olunmur.

Alman dilində /das neue, technische Projekt/ (yeni texniki layihə) birləşməsi fasiləsiz olanda /neue/ /technische/ sifətini təyin edir, ona görə də hallanarkən ikinci sifət zəif hallanmaya aid edilir.

/mit neuem, technischem Konzept//, ancaq

/mit neuem, technischen Konzept//.

Adətən isimdən qabaq gələn sifətlərin düzümündə sözlər belə qanunauyğunluq göstərirlər:

1-ci yerdə kəmiyyət bildirən sifətlər gəlir: birinci, növbəti, başqa, çoxsaylı və s.; 2-ci yerdə zaman və ya məkan bildirən sifətlər gəlir: buradakı, o zamankı, dünənki, yuxarıda deyilən və s.; 3-cü yerdə keyfiyyət bildirən və rəng adları bildirən sifətlər gəlir: qoca, sağlam, müvafiq, itirilmiş və s.; 4-cü yerdə maddəni və ya mənbəni bildirən sifətlər gəlir: metal, daş, fransız, elmi və s.¹⁸

Təbii ki, başqa bölgü də ola bilər. Məs., kəmiyyət, referent bildirən sifətlərdən ismə ən yaxını axırıncılar olur:

/akademik amerikan qurumlar/ və s.

O.Behagel yazırdı ki, ruhən yaxın olan sözlər daha sıx birləşirlər.¹⁹

Duden qrammatikasına görə, 1,2,4-cü qruplara daxil olan sifət qrupları yalnız təyin rolunda, 3-cü qrup isə həm də

predikativ kimi işlənə bilir.²⁰ Feldən düzələn sifətlər və parti-
siplər əsasən ortada gəlirlər. Ancaq isim kimi işlənən sifətlər
bilavasitə nüvə isimdən qabaq gəlir. Məs.,

/iki mərtəbəli dəmir konstruksiya/

/birinci mərtəbədəki açıq yaşıl rəngli plasmas pən-
cərə/

Bəzən cümlədə feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkib-
ləri çox mürəkkəb topoloji xüsusiyyətlərə malik olur. Burada
valentlik mühüm rol oynayır. Məs., /Həbsdən təzəcə azad
olunmuş vətəndaş insani hüquqlarını bərpa etmək üçün ölkə
konstitutsiyasına görə müxtəlif qurumlara müraciət edə bilər//
cümləsində /vətəndaş müraciət edə bilər/ nüvə cümləsidir.

Genişlənmə əməliyyatı ilə 3-cü növ təyini söz birləşmə-
lərinin hər iki tərəfinə leksik həmrəylik və yanaşı işlənmiş feli
bağlama və məsdər tərkiblərinin valentliyiylə (azad olunmuş –
nədən //həbsdən/, /bərpa etmək üçün insani hüquqlarını/
tərkiblər genişləndirilir. Ancaq buradakı söz sırası dəyişdirilə
bilir:

/İnsan hüquqlarını bərpa etmək üçün/ həbsdən yenidən
azad olunmuş vətəndaş ...// Ancaq tərkiblərin daxilində
yerdəyişməsi mümkün deyildir: /Bərpa etmək insan hüquq-
ları.../ və ya /azad olunmuş vətəndaş həbsdən/ və s.

Sıralanmada ikinci mühüm amil ambiqivitlikdən qaçmaq-
dır. Məs., /Kremlin öz mövqeyini dəyişməsi mütləq mənaya
təsir göstərəcəkdir:

/Kremlin göstərişləri neft ixracına ciddi təsir edəcək/ :
/Neft ixracına Kremlin göstərişləri ciddi təsir göstərəcək// :
/Kremlin neft ixracına dair göstərişləri ciddi qəbul olunacaq//.

Əlbəttə, cümlədə sözlərin sıralanması geniş topoloji
təhlili iri həcmli tədqiqatların nəticəsinə söykənməlidir. Biz isə
bu qısa mülahizələrimizi burada yekunlaşdırıb sintaktik struk-
turun alt qatındakı şərhin düzgün verilməsi üçün mühüm rol
oynayan dilxarici amil kimi presuppozisiya məsələsinə keçək.

IV. 4. Presuppozisiya haqqında

Sintaktik konstruksiyanın obyektiv gerçəkliyə uyğun gəlməsi və onun konkret həyat gerçəkliyini nə dərəcədə əks etdirməsi presuppozisiyadan çox asılıdır. Presuppozisiya hər hansı bir gerçəkliyə münasibəti konkret və ya güman edilən şəkildə bildirməkdir.

Bu məsələ ilə çoxdandır ki, filoloqlar və məntiqçilər məşğul olurlar. Məs., /İrənin kralı keçəldir// cümləsinin presuppozisiyası odur ki, İrənin kralı var və o kral da keçəldir. Əgər İrənin kralı yoxdursa, deməli, onun keçəl olmasını demək də düzgün olmazdı, çünki olmayan şəxsin keçəlliyindən danışmaq məntiqsizdir.

Əgər heç bir ehtimal irəli sürmək olursa, yəni şəxs və ya əşya yoxdursa, deməli, o barədə presuppozisiya da yoxdur və cümlə qrammatik cəhətdən səhv olmasa da, ancaq həqiqətə uyğun deyildir. Eynilə həmin sözləri inkar cümlələri barədə demək olar: /İrənin kralı keçəl deyildir//. Təsdiqdə inkara nisbətən bir az güman yeri qalırda, ancaq inkarda gümana yer də qalmır. Yəni bu o demək olardı ki, İrənin kralı barədə yalan hökm mümkündür.

Cümlə mənasının düzgün başa düşülməsində qrammatik strukturla bərabər bu strukturların real gerçəkliyə uyğun gəlib-gəlməməsinin böyük əhəmiyyəti var. Struktur baxımdan /Fransanın prezidenti keçəldir//²¹ normal cümlədir. Ancaq məsələ burasındadır ki, Fransa monarxiya deyil, prezident üsulidarəsi olan respublikadır. Əgər Fransa monarxiya olsaydı, onda bu cümlə müəyyən mənə kəsb edərdi. Belə halda referenti aydın göstərmiş oluruq və dinləyən də söhbətin hansı şəxsdən getdiyini asanlıqla başa düşər. Deməli, yuxarıdakı cümlə səhvdir. Yəni deyilən fikir gerçəkliyi əks etdirmir, onun presuppozisiyası yoxdur. Eyni sözləri biz həmin cümləni inkarda işlədəndə deyə bilərik: /Fransanın prezidenti daz deyildir//. Əgər Fransanın kralı mövcud olsaydı, onda bu hökm

müəyyən məna kəsb etmiş olardı. Cümlənin həm təsdiqdə, həm də inkarda presuppozisiyası eynidir. Həm təsdiqdə, həm də inkarda adi münasibət bildirilən şəxs Fransanın kralıdır. Bu cür dartışmalar həmişə filosofları düşündürmüşdür²².

/Uşaqlara şərab ver// cümləsi hadisə baş verən məqamdan əvvəlki bilgiyə əsasən belə izah oluna bilər. Qonaq gələn uşaqlar ailənin oğlu ilə oturub yeyib içirlər. Bu zaman içəri daxil olan ailə başçısı – ata stola xidmət edən arvadına işarə edir ki, içməyə şərab versin. Evin xanımı tərəddüd edir və bilmir ki, hansı şərabdən gətirsin. Onda kişi öz xahişini dəqiqləşdirərək deyir ki, Almaatıda ona bağışlanan şərabi nəzərdə tutur. Məsələ tam aydınlaşır. İkinci bir variant isə bundan ibarət ola bilər ki, ev sahibi öz fikrini dəqiqləşdirərək deyə bilər ki, bağımızdakı üzümdən hazırladığım şərabi nəzərdə tuturam. Bu halda seçim aydın olur. Nəhayət, kişi içəri girəndə stol üstündə arağ görünəcə desə ki, /Uşaqlara şərab ver//, o zaman artıq fikir tam aydınlaşacaq və “arağ” sözüne kontrast təşkil edən “şərab” nəzərdə tutulduğu belli olacaq.

Bəzən fakt göstərilir: /Doğrudur ki, Əhməd tezdən gəldi// və /Mən təsdiq edirəm ki, o danışdı//. Bu cümlələrin presuppozisiyası odur ki, Əhməd tezdən gəldi və danışdı. Qeyri-faktiki cümlələr üçün heç bir presuppozisiya quraşdırmaq mümkün deyildir.

Məs., /Mən inanıram ki, o danışdı// və s.

Bəzən məntiqi olaraq presuppozisiya inkarda düşünülə bilər. Məs., /İrənin kralı saqqalıdır// və ya /İrənin kralı saqqalsızdır// hər iki halda İrənin kralı presuppozisiya kimi çıxış edir. Başqa məsələ ki, İrənin kralı var, ya yox. Deməli təsdiq və inkar cümlələrin presuppozisiyası eyni ola bilər, çünki hər iki halda eyni şəxs və ya əşya nəzərdə tutulur. Bir daha dediklərimizi misalla əyani şəkildə göstərek:

/Əhməd Şahinin bacısı ilə evlənilib (evlənməyib)//. Bu cümlənin presuppozisiyası odur ki, Şahinin bacısı var və Əhməd onunla evlənilib, ya da evlənməyib. Ancaq /Əhməd

arvadının xəyanətindən narahat deyil// cümləsində arvadının xəyanət etməsi presuppozisiya təşkil edir, çünki onun arvadı heç vaxt xəyanət etmz. Eyni şeyləri həmin cümlənin inkar variantları barədə də demək olar.

/Əhməd nitq irad etməkdə davam edirdi/ etmirdi// cümləsinin presuppozisiyası Əhmədin aramsız danışmasıdır.

Biz birdən belə bir cümləyə rast gəlirik: *Şiz arvadınızı nə vaxta qəder incidəksiniz*. Bu cümlənin presuppozisiyası ondan ibarətdir ki, o, arvadını incidir. Birinci və ikinci misalları inkarda da demək olar. Faktiv predikativ fellərlə yanaşı aspektual felləri də fərqləndirə bilərik: davam etmək, saxlamaq, dayanmaq, kifayət etmək, nəticə çıxartmaq və s. Buraya /yenidən/, /bir/, /bir dənə də/ kimi presuppozisiya çalarlı sözləri əlavə etmək olar: /Əhməd bir bokal da pivə içdi//, /Əhməd yenidən pivə içdi// və s.

/Mən otağı təmizlədim/təmizləmədim//, /Mən quşu öldürdüm/öldürmədim/ cümlələrinin əvvəlki fikri otağın çirkli və ya quşun sağ olmasıdır. /Əhməd subaydır//-in presuppozisiyası onun kişi olması və hələ də evli olmamasıdır.

/Zəhmət olmasa, qapını örtün// cümləsində danışanla dinləyən ünsiyyət aktı ilə bir-birilə bağlanır, dinləyən qapını örtə bilər, qapı açıqdır və danışan onu bağlanmasını istəyir. Bunu praqmatik presuppozisiya da adlandırırlar.²³

Belələiklə, biz hər bir sintaktik konstruksiyanın tamamilə başa düşülməsi üçün presuppozisiyadan istifadə etməliyik. Bu sahədə axtarırlar təzəcə başlayıb və ümid etmək olar ki. onlar gələcəkdə geniş vüsət alacaqdır.

IV. 5. Fəslə dair ədəbiyyat və qeydlər

1. O.Yespersen. Lehrbuch der Phonetik. Leipzig-Berlin. 1926, s. 124; F.Veysəlov (Veysəlli). Alman dilinin fonetikasi. Bakı, 1980, s. 149; yenə həmin müəllif. Fonetika və fonologiyaya məsələləri. Bakı, 1993, s.148-187.

2. F.Y.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I. Bakı, 2005, s. 299-316.

3. F.Veysəlov (Veysəlli). Über satzäußere und satzinnere Funktion der deutschen Satzintonation. Zrft. für Phonetik, allgemeine Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. Bd 32, Hf 2, Berlin, 1979, s. 195-200.

4. W.Jung Grammatik der deutschen Sprache. Mannheim, 1990.

5. F.Y.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I. Bakı, 2005, s. 199-316.

6. F.Palmer. Semantics. London, 1981, s. 158.

7. R. W. Zandvoort. Göstərilən əsəri.

8. D.Clement. Göstərilən əsəri, s. 98.

9. P.Eisenberq. Göstərilən əsəri.

10. O.Musayev. İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası. Bakı, 1960, s.8-9.

11. Yenə orada.

12. R.Xəlilov. Sadə cümlədə söz sırası. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər. Bakı, 1963, s. 129-132.

13. P.Eisenberq. Göstərilən əsəri, s. 407.

14. W.Jung Grammatik der deutschen Sprache. Mannheim, 1990.

15. T.T.Почепцов. Göstərilən əsəri.

16. Yenə orada.

17. O.Behaghel. Die deutsche Sprache. Halle, 1954, s. 257-260; Yenə həmin müəllif: Deutsche Syntax. Eine geschichtliche Darstellung. Bd. II, Heidelberg, 1932, s. 4.

18. Duden. Grammatik der deutschen Gedenwartssprache. Mannheim, 1998, s. 828.

19. O. Behaghel. Die deutsche Sprache. Halle, 1954, s. 257.

20. Duden. Yenə orada.

21. B. Russel. On Denoting Mind, 14, 1905, s. 479-493. P.Struson burada belə bir fikir söyləyir ki. referentin ifadə olunması ilə danışan istəyir ki, haqqında danışılan şəxsi və ya əşyanı dinləyən tanısin. Presuppozisiya olmasa da belə cümlə səhv deyil.

Eyni sözləri həmin cümlənin inkarı barədə demək olar. Bax: P.F.Strawson. İdentifyng referince and trafli-values. Theoria. 30. 1964, s. 96-118. Yenidən çap olunub:

22. D.Steinberq & Jakobvits. Semantics. Cambridge, 1971, s. 86-99.

23. Ch.J.Fillmor. Vest of junging: an exereize in semantic description. In: Ch.J. Fillmor & D.T.Zagendoen. Studies in linguistic semantics. N.-York, 1971, s. 273-289.

V. V. FON HUMBOLDT* DİL FƏLSƏFƏSİNİN BANİSİDİR

V. 1. V. fon Humboldtun dövrü

Dövlət xadimi, diplomat, təhsil sisteminin təşkilatçısı, Berlin universitetinin banisi, Prusiyanın səfiri və səlahiyyətli naziri, həmçinin filosof, dilçi, filoloq, tərcüməçi, şair kimi tanınan V. fon Humboldt Podstamda anadan olmuş (22 iyun 1767) və Teqeldə (8 aprel 1835) vəfat etmişdir.

O klassik təhsil almış, həmşə avropalı olmağa çalışmış, müxtəlif mədəniyyətlərə maraq göstərmiş, təkcə Avropa dillərini deyil, həm də bask, Amerika, Çin, habelə malay dillərini dərinləndirən öyrənmiş və özünün dil fəlsəfəsini məhz çoxsaylı dillərin materiallarından bəhrələnərək işləyib hazırlamışdır. Ona G.V. Laybnisin (1646-1716) təsiri böyük olmuşdur, İ.Kantın (1724-1804) əsərləri onun yetişməsində mühüm rol oynayıb. O tənqidi realizmdə Y.V. fon Göte (1749-1829) və F.Şillərlə (1759-1805) razılaşırdı. V. fon Humboldtun fəlsəfi fikirlərinin antropoloji istiqamətdən kənara çıxmasında Y.Q.Herderin (1744-1803) əqləndirən dilə konsepsiyası həlledici rol oynamışdır. Bu istiqamətin V. fon Humboldta dərin iz buraxmasında onun Parisdə keçirdiyi illəri (1797-1801) xüsusi qeyd etməliyik. Orada V. fon Humboldt fransız mütəfəkkirlərinin, o cümlədən E.B.Kondilakin (1714-1784) əsərlərini dərinləndirən öyrənir, oradan iki dəfə baskların vətəninə səfər edir (1799 və 1801) və səfərlərin nəticəsi kimi onların dili haqqında ciddi tədqiqat əsərləri yazır. Onun dilçilik görüşlərinə həmçinin Romada yaşadığı illər də böyük təsir göstərmişdir (1802-1808). Burada o, qardaşı A. fon Humboldtun göndərdiyi materiallar əsasında Amerika dillərilə məşğul olurdu. Onun Vaymar klassiklərindən üz döndərən dillə məşğul olmasına A.V. fon

Şlegel (1767-1845) və F. fon Şlegel (1772-1829) qardaşlarının romantikasının təsiri danılmazdır, onun G.V.F Hegel (1770-1831) idealizminə qarşı sərın münasibəti də məhz romantiklərin təsiri ilə izah oluna bilər.

V. fon Humboldt öz dövrünün siyasətləri, alimləri və ziyalıları ilə sıx əlaqədə olub. Bu əlaqələr ona nəinki Avropa, həm də Amerika, Çin və Polineziya dillərinin tədqiqində geniş imkanlar yaratmışdır.

V.2. V. fon Humboldtun dilçilik görüşləri

V. fon Humboldtun fəlsəfəsi fərdi universaldan qabaqda götürür. O, bir tərəfdən fərdin ayrıca şərhini verməyi, digər tərəfdən isə fərdlə ümumi arasındakı intəhasız müxtəlifliyi öyrənməyi tələb edirdi. Bu da müqayisəli antropologiyada ilk obraz üçün əsas motiv kimi çıxış edir, sonra isə poetik dünyagörüşündə estetik problem şəklində meydana gəlir. Bu, İ. Kantdan sonrakı fəlsəfə üçün səciyyəvi idi¹.

V. fon Humboldt düşüncələrinin dilə yönəlmiş tərəfləri arxasında onun öz poetik qavrama gücü dururdu. Onun dil fəlsəfəsinə üz döndərməsi təsadüf deyildi. Onun üçün dil insan ruhunun formasıdır.

V. fon Humboldt yaradıcılığında dili fəlsəfənin kənar sahəsindən mərkəz probleminə keçməsi onun mahiyyətini açmaq istəyindən irəli gəlirdi. Dil özü-özlüyündə deyil, nəyəsə münasibətdə bir şeydir. Ontoloji baxımdan dil görünəndir, qnoseoloji baxımdan isə düşüncədir, tefəkkürdür. V. fon Humboldtta dil özlüyündə götürülür. Tefəkkür və olum isə dildə açılır, çünki onlar dil vasitəsilə üzə çıxır. Əgər subyekt və obyekt, Mən və dünya dil üfüğündə mövcuddursa, onda fəlsəfənin bu arzu edilən fundamentləri, fəlsəfə özü də onlarla birlikdə çevrilib, insan dilinin Babil müxtəlifliyində üzə çıxır.

V. fon Humboldtta «əvvəlcə mövcud, ancaq məhdud», şəkildə mövcud olan konvensionalist baxışa görə «dil sadəcə

ünsiyyət vasitəsidir» fikrinin tənqidi əsas çıxış nöqtəsidir. Dilin öyrənilməsinə yeni mərhələyə qaldırmaq üçün onu yeni, daha münasib zəmində instrument kimi yox, orqan kimi götürmək lazımdır. Bu qarşılaşma V.fon Humboldtun dil görüşləri ilə maarifçi rəşionalizmə ənənəvi baxışı arasındakı ziddiyyəti göstərir.

Dilə instrument kimi yanaşmaq bir tərəfdən onu dünyanı əmələ gətirən güc olmadan konvensional işarələrin toplusu kimi götürmək deməkdir ki, bu da həmin işarələr vasitəsilə insanın az və çox dərəcədə onu əhatə edən dünyanın dərki deməkdir, digər tərəfdən onu insandan xaricdə olan köməkçi vasitə kimi götürmək deməkdir, elə bir vasitə ki, o, sosial ünsiyyətə olan xarici tələbatı ödəyir. Bunun əvəzinə isə o artıq Platonun işlətdiyi orqan metaforundan istifadə edir. Burada ad konvensional işarə yox, «olanı fərqləndirən orqanon»dur («das Sein unterscheidendes Organon»). I. Kanta istinadən V.fon Humboldt canlı orqanizmin bir hissəsi olan orqan anlayışından istifadə edir. Dildə söhbət insana ilkin və təbii olaraq verilmiş daxili «orqan»dan gedir. O, insan təbiətində olan daxili tələbatdan, instinkdən yaranır və başqa cür izah oluna bilmir, yəni başqaları ilə razılığa gəlməkdə özünü və dünyanı səslərlə yaratmaqda meydana gəlir. Deməli, dil dünyada təkəcə şeylərin zahiri görünüşünü fərqləndirən orqan deyil, həmçinin dünyanın ayrılmağı və sonda eyni olduğu Mənin daxili aləmini fərqləndirən orqandır².

V. fon Humboldtun dil fəlsəfəsinin mayasını təşkil edən bu fikir, yəni dilin Mənlə dünya arasındakı ilkin əlaqədə hələdici funksiya yerinə yetirməsi barədə ideyası ilk dəfə onun F. Şillərə yazdığı məktubunda öz ifadəsini tapıb (sentyabr, 1880). Dil, Məni dünya ilə əlaqələndirməklə məhdudlaşmır. Çünki insan üçün dünya, onun yaşadığından ayrılmaq və canlı kimi bağlı olduğu və ondan təcrid olunması, ona qarşı durması deməkdir. Bu qarşıdurma refleksiyanın birinci aktıdır. İnsan təbii varlıq olaraq yaşadığı dünya ilə bağlıdır. Refleksiya

hərəkətilə bu birlik o mənada dağılır ki, insan obyektleri şeylər və özünü subyekt kimi, dil isə insanın özünü subyekt kimi müəyyənləşdirir. Bu hərəkət dillə olur. Sadəcə, ünsiyyətin instrumenti kimi dil, insanın özünü və dünyasını yaratdığı ya da dünyanı özündən ayıra bildiyi vasitədir. Yəni insan yalnız dillə insan olur və o dünyanı dünya kimi ona görə tanıyır ki, onu dillə ifadə edir.

Burada təfəkkürlə dilin əlaqəsi ortaya çıxır. Filosoflar yazırlar ki, məhz bu əlaqə onu İ.Kantdan ayırır, o Kantla Kantdan xilas olur. «Dil fikri düzəldən orqandır». Bu o deməkdir ki, sözsüz heç bir məfhum və heç bir əşya yoxdur, çünki insan üçün əşya yalnız məfhum kimi obyektiv müəyyənləşir. Əşyanın yaranması subyektiv fəaliyyətlə başa gəlir, «çünki təsəvvürlərin heç biri artıq mövcud olan əşyanın sadəcə qəbul olunmuş görünüşü ola bilməz». İ.Kantın idrak nəzəriyyəsində mənənin və anlamın fəaliyyəti yaratma gücünün sintezində birləşir. V. fon Humboldta görə, fəaliyyət göstərmək üçün ayrılanın hər ikisinin kökü burdan gəlir. Subyektin üz çevirdiyi mənə təsəvvürlərinin çoxluğundan əşyanı səciyyələndirən əlamətlər seçilir və birləşdirilir. İlk olaraq əşya haqqında subyektiv təsəvvür yaranır. Təsəvvür isə hələ məfhum deyil. Bunun üçün o subyektdən fərqli olaraq obyektə çevrilməlidir ki, bu da dil vasitəsilə olur. Bu, əvvəlcə əlamətlərin birləşməsilə səsli olur. Təsəvvür yalnız sözün mənə formasında obyektiv varlıq əldə edir. Təsəvvürün səslərlə fiksasiyası əvvəlcə verilmiş təsəvvürün vacib xarici deyil, yəni onun yaranmasını müşayət edən şey deyildir, onunla eyni vaxtda baş verir və eyni sintetik hərəkətdə tamamlanır. Belə olmasaydı nə əlamətlərin davamlı bağlılığı, nə də bu bağlılığın nəticəsi olan təsəvvürün yaranması olardı. Təsəvvür səsle müəyyənləşir və onu doğuran daxili intellektual fəaliyyətdən ayrılmazdır.

Təsəvvürün subyektdən bu cür ayrılması obyektivləşmənin ilk addımıdır, yəni təsəvvürün Məndən çıxıb proyeksiya

olmasıdır. Ancaq bu hələ məfhum deyil, obyektivləşmə prosesi məhz onda tamamlanır ki, Mən öz təsəvvürünü həqiqətən obyektivləşdirir və özündən kənarında onu dərk edə bilir ki, bu da «başqasında yalnız ona bənzər şəkildə təsəvvür edən və düşünən varlıqda mümkündür». Obyektivləşmənin bu ikinci addımı olmayınca obyektivləşən təsəvvür, daha doğrusu, sözlə bağlı təsəvvür hələ də xəyali şəkil, sadəcə görünən obyekt olacaq. Yalnız Mənin dediyi söz Sən tərəfindən cavablandırılarda və qulağına başqasının sözü kimi çatanda, sözlə bağlı təsəvvür subyektivliyi inkar etmədən həqiqi obyektivlik qazınır. Onunla geri qayıdan Sən vasitəsilə təsəvvür dillə məfhumlaşdırılır.

V. fon Humboldtun «metakritika»sı göstərir ki, dil idrakı şərtləndirir, o, monoloji idrak modelini dialoji modelə əvəz edir. O yazır. «Danışılan hər şey qarşılıqlı danışığa əsaslanır»³.

Dil təkəcə insanın təbii xoşxasiyyəti deyil, onun mahiyyətidir. Biz tefəkkürün sadə aktını üzvləndirərək görürük ki, onun dialoji təbiəti adamayovuşmaq məfhumunu qaçılmaz edir.

Dilin Mənlə dünya arasında vasitəçi olması ənənəvi mənada subyektivliyi və obyektivliyi kökündən dəyişdirir. V. fon Humboldtun Məni qeyri-Mənə qarşı qoyulan Mən deyil, bu dialoqda Sənlə birləşən və inkişaf edən konkret tarixi fərddir. Dialoq subyektin obyektiv cəhətdən özgələşdiyi yerdir.

Burada təzahür formasının materiyası yaranır, eyni zamanda obyektiv aləmin subyektlə mənimsənilməsi və özünü küləşməsi başlayır. Bu da dil vastəsilə olduğundan, yalnız subyektlər arasında baş verir. Yalnız Sənin cavabında Mən formalaşan hadisələri dünya kimi və özünü də mən kimi dərk edir. Ətraf aləmin və Mənin öz dünyasının Sənə qarşı formalaşmasında ruhun dilin əmələ gəlməsinə yönəlmiş fəaliyyəti görünür. «Dil təkəcə subyektiv-obyektiv əlaqələrini quran poiesis deyil, həmçinin və hər şeydən öncə subyektlə subyekt arasında gerçəkləşən prâxis-dir»⁴

Tefəkkür və dil məsələsini V. fon Humboldt Mənlə dün-

yanın ifadəsini dilin vasitəçiliyində görür və bu tezi əsaslandırmaq üçün onların arasındakı əlaqələri fəlsəfə daxilində araşdırır: dil öz universallığı ilə idrakin sırf mühakiməyə əsaslanan (transendental) şərti kimidir. Dil sintezi V. fon Humboldt üçün yalnız müxtəlif cür həll olunan «tapşırıq» kimi transendentaldır. Dil öz universallığında bütün insanlara xas olan ümumi dil fəaliyyəti kimi, sadəcə hər hansı fəaliyyət üçün adi imkan kimi qalır və konkret həyata keçirilərsə, o, fərdiləşməlidir. Odur ki, dil fərdi, formaların rəngarəngliyi kimi çıxış edir, onu biz tarixi dil kimi götürürük. Təfəkkür sadəcə ümumiyyətlə dildən asılı deyildir, o, müəyyən dərəcədə həmçinin hər birilə müəyyənləşir.

Hər bir dilin insan təfəkkürünün tarixi şərti kimi tanınmasını V.fon Humboldtun Kopernik dönüşü adlandırmaq olar. O, yazır ki, dillər artıq məlum həqiqəti təsvir etmək üçün deyil, daha çox qabaqcadan naməlum şeyləri kəşf etmək üçün vasitədir; dillərin fərqliliyi səs və işarələrin fərqliliyi deyil, dünya-görüşünün özünün müxtəlifliyidir. Çünki dünya bir dil vasitəsilə və bir dildə düzəlsə və bu da müxtəlif dillərdə verilsə, onda bir dünya yox, hər bir dilin açdığı prespektivlərin çoxluğuna uyğun dünyaların müxtəlifliyi vardır. Dünya barəsində məsələ öz mənasını itirir. Yalnız bir əlaqəyə bağlı müxtəlifliyin üzə çıxması daha dərin köklərlə şərtlənir, o, həmçinin hər bir dildə dünyanın başqa cür formalaşmış semantik bölgüsüdür. Bu dəyişməz müxtəlifliyi V.fon Humboldt müsbət qiymətləndirir. Dünyanı yaradan hər bir perspektiv onu müxtəlif cür əks etdirir. Dünyanı həmişə müasir prespektivlərin məcmusundan tanıyıraq, hərçənd ki, dünya heç vaxt onlarda tükənmiş şəkildə təsvir olunmur, çünki hər bir yeni açılan prespektiv bu totallığı zənginləşdirir. Bu mənada bütün dillər elə bir prizmaya oxşayırlar ki, onda hər bir tərəf ümümini başqa cür görünən rənglər kimi göstərir. Ancaq belə dəyərləndirilən müxtəliflik qarşısında açılan, sonda dünyagörüşlərinin fərdi müxtəlifliyinə əsaslanan fəlsəfə relativizmin və solipsizmin (yalnız Mənin

real gerçəklik kimi götürülməsi) iradlarından qurtula bilməz.

Müxtəliflik həmişə vahidlik daxilində müxtəliflikdir. Dildə fərdiləşmə ümumi razılaşma daxilində belə qəribədir, çünkü eynilə demək olar ki, bütün insan cəmiyyətinin yalnız bir dili var, nəyinki deyəsən ki, hər insan öz dilinə malikdir. Dil ümumi ilə fərdilik arasında daimi fırlanmaqla fərdiləşdikcə inkişaf edir, həm də bu iki qütb arasında müxtəliflik məkanı yerləşir. Diqqətdən kənar qala bilməyən vahidlik dillər arasında ümumi razılaşmanın olmasına imkan verir. Buna V. fon Humbolt antropologiyası əsasında duran prinsiplə bəraət qazandırmaq olar, bundan başqa heç bir şərh mümkün deyil, bu da insan cəmiyyətinin fundamental eyniliyi prinsipidir.

Dilin yalnız transendental deyil, həm də təfəkkürün tarixi şərti kimi götürülməsi o deməkdir ki, Mən və Sən arasındakı dialoq həmişə bir dilin açdığı persepektivdə, yəni artıq dil baxımından formalaşmış dünyada baş verir. Dilin mahiyyəti imkan verir ki, dünya aralıq dünyası kimi qalsın, məfhumun obyektivliyi heç vaxt «mütləq mənada bərkın» universal və dəyişməz olan dəyərini götürmür. Demək olar ki, həqiqətən deyilən söz «bütün dili tələb və ehtiva edir, çünki onda hər bir element orqanik bütövün hissəsi kimi çıxış edir. Qıyası, bütöv dil, metaforik şəkildə desək, bir orqanizmdir. Yaratma qüdrətinin sintetik fəaliyyəti «tək-tək və qırıq-qırıq hadisələrin bu nəhəng kütləsini parçalanmaz vahidə və orqanik bütövə çevirir»⁵. Bunu o ona görə edə bilir ki, obyektiv hissələri bütövlə birləşdirə bilən daxili əlaqəni analogiya vasitəsilə tuta bilir.

Meydana gəlmə gerçəkliyində götürülən analogiyaların cəmi, dünyagörüşünü verir, bu da dilin orqanik quruluşunda nəzərə çarpan hal kimi öz əksini tapır. Ona görə də dilin orqanikliyi analogiya ilə üst-üstə düşür. Bunu izah etmək üçün V.fon Humboldt analogiyaların toxumasından, şəbəkəsindən, torundan danışır. Fərd özü düzəltmədiyi bu toxumada dolaşaraq qalır, o, mükəllimələrin sonsuz həlqəsindən əmələ gələn torda ilişir. Öz obyektivliyi ilə millətin və keçmişin aləti

kimi ayrıya qarşı qoyulduğunda bunu necə görmək olur. Ancaq dilin toxumasının ibarət olduğu əlaqələr öz təbiəti etibarlı ilə açıq əlaqələrdir. Onlar dünyanı hipotetik şəkildə görməklə məhdudlaşır, özü də nə qapalıdır, nə də sonu var. Ona görə də daim transformasiyaya uğrayır dəyişə və ram edilə bilər. Əlaqələrin açıqlığı dilin obyektivliyinin xüsusi növünü ehtiva edir və açmalı olduğu dünyaya işıq gətirir. Nə qədər obyektiv olsa da, o, subyektivliyini itirmir, dünya olsa da, aralıq dünyası olmaqdan qalmır. Bu, dünyanın ilkin yaranış yerində daim qalmasından başqa bir şey deyildir, o Mən və Sən arasında dialoqda yaşayır, həqiqi danışıqdan xaricdə heç cür mövcud olmur.

Dilin dinamik təbiətini göstərmək üçün V. fon Humboldt son dövrlər əsərlərində əvvəlki analogiyanı əvəz edən forma məfhumundan istifadə edir. «Dilin mahiyyəti təzahür dünyasının materiyasını fikirlər formasına çevirməkdən ibarətdir, onun bütün cəhdi formaldır»⁶. Bu müxtəlif dillərdə müxtəlif cür olur: yaradıcı fəaliyyət kimi dil tarixi dilin formasını izləyir. V.fon Humboldt dilin formasını fəaliyyət üçün fəaliyyətin yönəlməli olduğu relsə və ya yolla müqayisə edir. Ona görə dilin forması dili formada həyata keçirən cəhddir, və ya millətin fikrə və hissiyata dildə yaratdığı fərdi hücumdur. Yolla getmək müəyyən formalar düzəltmək deməkdir. Dil belədə həm yaranışın prinsipi, həm də prinsipin nəticəsidir, yəni dil formaya malikdir və formadır. V.fon Humboldt birincini öteri qeyd edir, ancaq ikincini xüsusi vurğulayır, formanı quraşdırma qüvvəsi və ya quraşdırma prinsiplərinin, cəmi olan «Dil ... artıq formalaşmış elementlərlə yalnız tam yüksək metodlardan ibarətdir ki, ruhun yolu və formasını göstərmək üçün fəaliyyətini davam etdirsən»⁷. Burada forma ruhun dilin yaranmasına yönələn fəaliyyətində daimilikdir və eyniformalıqdır. Dildə heç nə statik deyil, hər şey dinamikdir. Forma üçün dinamika səciyyəvidir. Dil həmişə danışıqın yaradıcı aktı ilə özünün ram edilməsi imkanını açıq saxlayır, o imkanı ki, o,

prinsip özünün və onun metodunun tərzini dəyişsin. Xüsusi tarixi dil forması ilə ayrı-ayrı danışq aktları arasındakı dinamik münasibət «onda» aydın ifadə olunur.

V. fon Humboldtun məşhur dil tərifi energeia-dir. «Dil mahiyyəti etibari ilə götürüldükdə davamlıdır və hər an keçib gedəndir (beständig und in jedem Ausenblick Vorübergehendes), [...] o özü alət deyil (ergon), fəaliyyətdir (Energeia). Buna görə də onun əsil tərifi genetik olmalıdır⁸». Burada dildən danışığa keçid duyulur. Çünkü dilin dəqiq müəyyən edilməsi cəhdi qaçılmaz olaraq konkret danışq aktının, «hər dəfəki danışığın» tərifindən keçir. Bu da energeia məfhumu ilə bildirilir ki, bunda dinamizm heç vaxt itmir. Yəni bu məfhum yaranmış məhsul deyil (erqon), yaranma prosesini, fəaliyyəti, olmanı (Werden) bildirir. Energeia aktın potensiala nisbətən üstünlüyünə dəlalət edir, yəni danışq aktının hər cür dildən önəmli olmasını əsas götürür. Ümumilikdə dil konkret dillərdə öz ifadəsini tapırsa, müxtəlif konkret dillərin də həqiqi yaranışı danışq aktında, yəni fərdi danışqda təzahür edir. Burada isə dil məhz energeia kimi ilkindir və dönməzdir. Bu onun prioritet üstünlüyüdür. Danışq, dili aktualaşdırmaqla onu dəyişir, canlandırır. Danışqda əks olunan fərdi dil yaradıcılıq fəaliyyəti dil hərəkətinin prinsipi və tərzidir. Ona görə də danışq aktı dili əsaslandırır və onu şərtləndirir. «Danışqdan [...] dil yaranır»⁹ V. fon Humboldt üçün danışq dilin oksidental heç vaxt lazımi təzahür forması deyil, əksinə, onun ilkin və əhəmiyyətli olum tərzidir (Seins eise). Belə yanaşmada dil nitqin sistemidir, danışığın totallığıdır. Onlardan heç biri həqiqi danışqdan kənarında mövcud ola bilməz. Dil yalnız rabitəli danışqdadır, qrammatika və lüğət çətin ki, «o ölü karkasla müqayisə edilsin»¹⁰

V. fon Humboldt fərdi danışq aktını daimi sintetik yaradıcı akt hesab edir, onu semantik-praqmatik sintez kimi təsvir edir. Bu sintez fel və əvəzlikdə daha aydın nəzərə çarpır. Onları dil ailəsinin nitq hissələri kimi başa düşmürük, onlar danışığın əsas

kateqoriyalardır, «ətrafında bütün dilin hərəkət etdiyi məhvərləri (Angeln) əmələ gətirir»,¹¹ çünki məntiqlə qrammatikanın fərqi məhz onlarda üzə çıxır. V.fon Humboldt canlı danışığda sözün sintezini, danışığın qrammatikasını araşdırır. Bununla da o qrammatikanı məntiqin təsirindən qurtarır. O, məntiqi hökm və qrammatik cümlə məfhumlarının birləşməsində və ayrılmasında eyni xətt üzrə gedir. Məntiq ideal münasibətləri «yalnız özlüyündə, imkan və mütləq olum sahəsi» kimi köməkçi vasitəsilə aparır, qrammatika isə fəli həqiqi olumun müəyyən anında «fəal və ya hərəkətə məruz qalan, özlüyündə çarpışan və ya geri itələnen» kimi müəyyən etməyə çalışır. Fel, bütün dilin sinirinə «eksistensial yerləşdirmənin» sintetik aktı olmaqla fikirlərin nəinki öz aralarında əlaqələnməsinə, həm də gerçəkliklə əlaqələnməsinə xidmət edir. Bu «verbumun» ümumi formasını (ayrı-ayrı dillərdə reallaşmasından asılı olmayaraq) təşkil edən aktıda kopula məntiqi hökmün əsasında duran «riyazi bərabərliyin» ölü əlaqəsi danışanın və dinləyənin (qavrayanın) şəxsiyyəti vasitəsilə gerçəkləşir və bununla da canlı olumla dolur, bunda V.fon Humboldt dilin «ilkın prosopopoe»-sini görür¹².

Həqiqi danışığın bu şəxsi məqamlaşması danışanın qrammatikasının başqa bir vacib kateqoriyasını əhatə edir: şəxs kateqoriyasını. Ənənəvi qrammatika əvəzliyi ismi əvəz etmək funksiyasında çıxış edən nitq hissəsi kimi müəyyənləşdirir. V.fon Humboldtun «şəxs sözləri» adlandırdığı əvəzlilər «özünü ifadə edən dəyər» kimi çıxış edir.¹³ Əvəzlilər danışanların (və dinləyənlərin) şəxsi münasibətlərini müəyyənləşdirən danışiq prosesini strukturlaşdırır. Ona görə də əvəzlik dilin əsas kateqoriyasıdır. Dilin dialoji təbiəti tələb edir ki, «danışıq özünə qarşı müsahibini bütün başqalardan fərqləndirsin¹⁴». Deməli, Sən Mən-lə birlikdə gəlir. Fel nitqin əşyasına gerçəklikdə mövcudluq verirsə, əvəzlik danışanları məqamla bağlayır, onların qarşılıqlı vəziyyətini göstərir: birinci subyektı obyektlə sintetik birləşdirdiyi halda, axıncısı subyektı başqa subyektlərlə birləşdirir.

Beləliklə, əvəzlik kateqoriyasında (iştirak edən şəxslərin siqnaturu kimi) dilin formalaşması və praqmatik meyarı üzə çıxır. Əvəzlik və verbum dilin «universal tipini müəyyənləşdirir ki, bu da bütün dillərin qrammatikasında fərqli formalarda olsalar belə öz ifadəsini tapır.

Danışanın fərdiliyi tanınan və qəbul edilən empirik fenomenidir. Əsl tapmaca danışmaq deyil, anlamaqdır. Danışanın fərdiliyinə baxış anlamaq problemini üzə çıxarır. «Heç kəs suda bir dairə kimi şeyi bir sözlə bildirəndə başqa şeyi tam və düzgün olaraq bildirmir, hətta kiçik müxtəlifliyi deyəndə bütöv dili düşünmür»¹⁵.

Başə düşmə də danışmaq kimi fərdi və yaradıcıdır. O, dildə dil vasitəsilə başə verir və onun təbiətindən öz konstitutiv təyinatını əldə edir. Başə düşmə iki fərdi perspektivin dilin, heç vaxt işıqlanmayan, ancaq həm də hər dəfə keçilə bilən geniş üfəqündə qarşılaşmasında başə verir. Ona görə də hər iki perspektiv arasında mütləq özgəlik yoxdur, əksinə, V. fon Humboldt demişkən, əvvəlcədən olan ilkin razılaşma vardır. Başə düşmə başlanğıcda gizli razılaşmanın deyildiği proses kimi başə verir və görünən yadlığı ram etməklə qurtarır.

Danışma və eşitmə aktında anlaşmanın ümumi orqan kimi götürülərək o (anlaşma), «bir fərddən digərinə körpü qurur və qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir»¹⁶

Danışanın şəxsiyyətinə nəzər salmaq başə düşmənin sərhədlərini tapmağa imkan verir, onu başə düşən subyekt o zaman dərk edir ki, o yadlığın təcrübəsindən yayına bilmir, daha doğrusu, adam bunu «xarici dillə rastlaşanda» dərk edir. Əslində xarici dilin anlaşılmazlığı və adamın öz ana dilini başə düşməsi mütləq deyil, nisbidir. «Hər yerdə bir az çox və ya az olur», çünki yadlığı heç vaxt tam şəkildə aradan qaldırmaq olmur. «Hər cür başə düşmə eyni zamanda həmişə başə düşməkdir, fikirlərdə və hisslərdə bütöv razılaşma eyni zamanda bir-birindən uzaqlaşmaqdır. Universallıq və fərdilik iki qütbdür, dil onların arasında inkişaf edir, onlar başə

düşmənin sərhədlərini müəyyənləşdirir. Bu sərhədləri nəyisə yaxşı bar verən təcrübə kimi öyrənmək olar, elə şəffaflıq kimi ki, onun əsasında danışıq aktı heç vaxt tam bitmir və başa düşmə sonsuz bir proses olur»¹⁷.

1836-cı ildə V.fon Humboldtun şah əsəri - Kavı dili haqqında kitabı çap olunanda dilçilik artıq onun göstərdiyi yolla deyil, tamam başqa istiqamət götürmüşdü. Bu zaman F. fon Şlegelin müdafiə elədiyi, F.Bopp, (1791-1867) A.V. fon Şlegel və Y.Qrimmin əsərlərlə komparativistika özünə geniş yol açmışdı. Diaxroniyaya söykənməklə müqayisəli dilçilik dil haqqında elm olmağa çalışdığı zaman V.fon Humboldtun dil təlimi dilin hermenevtikası, yeni müxtəlif, ancaq öz refleksiyasına baxışda birgə olan fənlərin üst-üstə düşən əlaqəsi kimi başa düşülür. Fəlsəfə ilə elm arasındakı ayrılığı pozitivizmin genişləndiyi şəraitdə elə bir proyektin əlverişli olması üçün ehtimallar artır, bu proyekt transendental fəlsəfi refleksiya və empirik dil tədqiqinin sintezini planlaşdırır.

Bütün XIX əsr boyu dilçilikdə ən böyük, bəlkə də yeganə təmsilçisi olan H.Ştayntalı (1823-1899) çıxmaq şərti ilə bu proyekt dilçilikdə azlığın, hətta gözə görünməyən əks cəbhənin, oppozisiyanın qalib gəlməyən mənbəyi oldu. Məhz H.Ştayntalın köməyi ilə çox az dilçi V. fon Humboldtun düşüncələri ilə tanış ola bilmişdi. Q. fon der Gabelensi (1840-1893) humboldtçu adlandırmaq olar.

Ancaq V. fon Humboldtun proyekt müasir dilçilik projektindən onunla fərqlənir ki, o xarakter dilçiliyinə böyük əhəmiyyət verirdi. Dilin xarakteri deyəndə V.fon Humboldt dilin yaratma və tamamlama prosesinin hazırkı nəticəsini, xüsusilə ənənənin bədii mətnlərlə yaradıcı davranışını başa düşürdü. Çağdaş dilçilik buna etinasız qaldı.

20-əsrə V.fon Humboldt əvvəlki əsrdən daha çox öyrənilirdi. Ancaq onun istiqamətini, hətta alman neohumoldtizmi (L.Vaysgerber – 1899-1985 və b.) reallaşdırma bilmədi, hərçənd ki, onlar V. fon Humboldt irsinə sadıqlıq elan etmişdirlər.

Ancaq ötən əsrin 60-cı illərindən dilçilikdə fəlsəfə kimi nəzərə çarpan V. fon Humboldt intibahı yaşandı. Onun irsinə marağ nəzəri baxımdan artmağa başladı. Bunu adətən N.Xomskinin «Cartesian Linguistics» (1966) əsərinin çapı tarixindən götürürlər. N.Xomski, V. fon Humboldtda törəmə qrammatikanın sələfini görür. Bu fikirlə o ciddi elmi diskussiyalara təkan verdi. Filosofların marağı fəlsəfədə dilçiliyə dair baxışların təzələnməsilə başladı. M.Haydegger (1889-1976) «Unterwegs zur Sprache» (1959) əsərində V.fon Humboldtu yenidən dəyərləndirdi. O yazır: «V. fon Humboldtun yolu dilə gedən yol deyildir, o yol dildən keçərək insana doğru gedir və bu, Haydegger üçün geriye yol deməkdir. V. fon Humboldtun yolunun nə qədər böyük olduğunu ona həsr olunan diskussiyalardan görmək olur»¹⁸.

V. 3. Fəslə dair ədəbiyyat və qeydlər

* Bu fəsil ilk dəfə nəşr olunub: F.Veysəlli V.fon Humboldt (1767-1835). ADU-nun dil və ədəbiyyat jurnalı, Bakı, 2007, №2(3), s.133-143.

1. Д. Ди Ђесаре. Вилшелм вон Щумболдт (1767-1835). «Классикер дер Спраьщпилосопшице вон Платон бис Ноам Ђшомскй». Щрсэ. Вон Т.Борсьше. Мцньшен, 1996, с. 281.

2. Е.Ѓоссериу. Ээсьщиьште дер Спраьщпилосопшице. Тцбинэен, 2003.

3. W. вон Щумболдт. Същрифтен зур Спраьщпилосопшице. Стутгэарт, 1973, с. 25. W. вон Щумболдт. Цбер дие Версьшиеденшеит дес менсьщлиьшен Спраьщбауес унд ищрен Еинфлу ауф дие эеистиэе Ент иьклунэ дес Менсьшенээсьщлеьщтс. Цбер дие Спраьше. Виесбаден, 2003 (571 сящифялик бу ясяр библиографийаларда вя алимин сечилмиш ясярляриндя бир гайда олараг «Същрифтен зур Спраьщпилосопшице» ады алтынды эедир-Ф.В).

4. Я. Рьяьбли. Дилчилик тарихи. Баки, «Нурлан», 2007, с. 146-231.

5. Д. Ди Ђесаре. Эюстярилян ясяр, с. 281.
6. Йеня орада.
7. W. вон Щумболдт. Эюстярилян ясяр, с. 17.
8. Йеня орада, с. 62.
9. Йеня орада, с. 45-46.
10. Йеня орада, с. 180.
11. Йеня орада, с. 147.
12. Йеня орада, с. 346.
13. Йеня орада, с. 312.
14. Йеня орада, с. 103;305
15. Йеня орада, с. 64.
16. Йеня орада, с. 169.
17. Йеня орада, с. 64.
18. Д. Д Ђесаре. Эюстярилян ясяр, с. 289.

VI. N.XOMSKİNİN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ*

VI.1. N.Xomski haqqında bir neçə söz

Tanışmış ingilis alimi C. Layons Xomskini belə xarakterizə edir: «O, dilin elmi cəhətdən öyrənilməsində inqilab etmişdir»¹

Alman alimi B.Bartşaft yazır ki, N.Xomski «dilçilikdə Kopernik dönüşü» yaratmışdır»².

«Dil deyəndə cümlələr çoxluğu (sonu məlum olan və olmayan) başa düşülür ki, onlardan hər birinin son uzunluğu var ki və onlar sonu məlum olan elementlərdən düzəlir»³.

Haşiyə: N.Xomski kimdir? Avram Noam Xomski 1928 – ci il dekabrın 7-də Finlandiyada doğulub. Atası həbəş dili üzrə həmin şəhərdə kollecdə müəllim işləyib; yeniyetmə yaşlarından onu öz qrammatik fəaliyyətinə cəlb edib, Pensilvaniya universitetində Z.S. Hərrisin şagirdi olub, (Filadelfiya), eyni zamanda o riyaziyyat və mənqilədə maraqlanıb.

Z.S.Hərris «Structural Linguistics» (1947, 1961) əsərinə girişdə kitabın əlyazmasına N. Xomskinin düzəlişlər etdiyini xüsusi qeyd edirdi. N.Xomski 1951-ci ildə «Müasir həbəş dilinin morfonemikası» adlı magistr dissertasiyasını müdafiə edib magistr adını alır. Bu dissertasiyanı o yalnız 1979-cu ildə Niderlandda çap etdirə bilir. Sonralar bu iş, onun transformational qrammatikasının (TQ) hüceyrəsini təşkil etdi. N.Xomski 1951-1955-ci illərdə Harvardda çalışıb, burada o R.Yakobson və M. Halle ilə tanış olub. O, M. Halle ilə birlikdə «The Sound Pattern of English» (1968) əsərini yazıb. N.Xomski 1955-dən Masaçuset Texnologiya İnstitutunda (MTİ) çalışıb, əvvəlcə alman və fransız dili müəllimi, 1958-1961-ci illərdə assosiativ professor, 1961-cı ildən isə tam professor olub.

Əsərləri: «The Logical Structure of Linguistic Theory», «Transformational Analysis», «Construction of the German Verb Phrase» (1955), «Logical Syntax and Semantics. Their Linguistic Referance» (Language, Bd 31, s. 36-45). N.Xomski 60-cı illərin ortalarından siyasətə keçir. ABŞ-ın Cənubi – Asiya məkanında, Orta və Cənubi Amerikada siyasətini pisləyir, körfəz müharibəsini qamçılıyır, sonra 1970-ci ildə Beynəlxalq Yoxlama Komissiyasının tərkibində Hanoya səfər edir.

Bu kontekstdə də o, ABŞ-ın mürtəcə siyasətini müdafiə edən alimləri və intellidentləri tənqid edir, onları Amerika imperiyasının yeni mandarini adlandırır. «Dil və azadlıq» əsərinə girişdə deyilir: «N. Xomski dövrümüzün az alimlərindəndir ki, onlar nəinki öz sahələrində mütəxəssis kimi, həmçinin ictimai sahədə yüksək nüfuzə malikdirlər. Xomski heç vaxt günün siyasi mübarizəsinə qoşulmaqdan çəkinməyib; dərin bilikli və aydın əqidəli mübariz kimi ABŞ-ın Vyetnamda apardığı müharibəni qamçılması buna mübariz nümunədir. Onun saysız – hesabsız yazıları, çıxışları, diskussiyaları və müsahibələri Amerika ictimaiyyətində rəğbətlə qarşılıb. Əlbəttə ki, bunlar onun dil bilgilerindən doğmur, ancaq, onun öz dililə desək, bəlkə də, onda olan ruhun anadangəlmə strukturları qeyri – adi dərəcədə ətraf aləmi dərk etməyə və cəmiyyətin əlaqə səviyyəsinə münasib düşünməyə və hərəkət etməyə onu sövq edirlər». O dilçiliyi avtonom elm sahəsi saymır, onu koqnitiv psixologiyanın bir hissəsi hesab edir.

VI.2. N.Xomski konsepsiyasının əsas istiqamətləri

N. Xomskinin elmi konsepsiyasının əsas istiqamətləri bunlardır:

Onun yaradıcılığı iki mərhələni əhatə edir: I mərhələ: generativ modellər mərhələsi. Bu mərhələdə o üç suala cavab vermək istəyirdi:

1. Linqvistikaya nə aiddir: hansı sahələri dilçilik özünə-məxsus sahələr kimi müəyyənləşdirməlidir?

2. Tədqiqatda forma substansiyadan ayrı götürülə bilərmi, yəni dilin formal strukturu ayrılıqda öyrənilə bilərmi?

3. Bununla bağlı, nəzəriyyədə formal strukturu, ən azı mənaya varmadan, təsvir etmək mümkündürmü?

N.Xomski deskriptiv dilçilikdən konstituentlər strukturunu və distribusiyanı əxz etdi.

Müasir həbəş dilinin morfonemikası (1951) əsərində o müxtəlif cümlələrin, özünün müəyyən etdiyi cümlələrin, qapalı çoxluğunu yaratmaq, törətmək (generation) məqsədini qarşısına qoymuşdu. Bu məqsədlə düşünülen qrammatika ən səmərəli, qənaətcil və riyazi baxımdan münasib instrument vəzifəsini yerinə yetirməli idi. N. Xomskiyə görə, bu qrammatika cümlələrin mümkün düzümünü açan, onların morfem düzümünü əks etdirilən sintaktik qaydalardan ibarət olmalıdır. Bu da son nəticədə morfemləri fonem ardıcılığına çevirməli idi. Bu məqsədlə o NP, VP PP, (noun, verbal, prepositional, phrase) ifadələrindən və – (), [], <> simvollarından istifadə etməklə cümlələri ağac şəklində təsvir edirdi.

1956-57-ci illərdə onun «Syntactic Structures» əsərində o, cümlələrin törəməsi qrammatikasını, qrammatikalılığın (1957) əlamətlərinin təsvirini və əsasən dil strukturu nəzəriyyəsini konkret bir dildən asılı olmayaraq işləyib hazırlamağı qarşısına məqsəd qoymuşdu, özü də o, ingilis dilinin materialından istifadə edirdi. Onun can atdığı qrammatika elə mexanizm olmalı idi ki, bütün qrammatik formaları düzəldə bilsin və yalnız L-də (dildə) gələ bilməyən cümlələri yox, işlənə bilən bütün cümlələri düzəltsin qrammatika. Özü də G L-də bu cümlələrə struktur təsvir vermək iqtidarında olsun, hərçənd ki cümlələr mənə ilə birbaşa bağlı olmaya da bilər. N. Xomskinin məşhur misalları bunlardır.

1. /Colorless green ideas sleep furiosuly// (Rəngsiz yaşıl ideyalar vəhşicəsinə yatır).

2. /Furiously sleep ideas green colorless//

Birinci cümlə qrammatik cəhətdən düzgün sayılır (L.V. Şerba hələ 40-cı illərdə «Qlokaya kuzdra şteko budlanula...» deyirdi), hərçənd ki, heç bir ingilis dil daşıyıcısı bunu işlətmir. Amma ikinci mümkün deyildir.

Həmin «Syntactic Structures»-də N. Xomski 3 modeli sınaqdan keçirdi, birinin zəifliyini tapan kimi, ikincisini tətbiq edirdi.

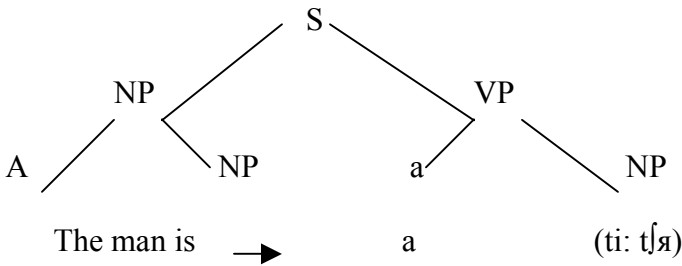
I model sadə kommunikativ nəzəri modeldir, Markov həlqələrinə müvafiq olaraq sonu çox olan avtomat kimi, başlanğıc vəziyyətdən start götürür və son vəziyyətə qədər gedir, vəziyyətin dəyişməsi ilə yeni dil vahidi yaranır. Avtomatın «yaddaş»ı yoxdur, onun törətdiyi dil son vəziyyətində / mərhələlərdə (finite state language) yalnız bir səviyyədə soldan – sağa törəmə baş verir, bu təbii dillərə münasib deyildi. O zaman MTİ (Massaçuset Texnologiya İnstitutu) (orada çalışanlara emtinalar deyirlər) insan beyninə daxilinə varid olmağı güman edirdi. Mütəxəssislərin fikrincə, bu bir eyforiyaya qapılmaq idi.

Bu model N. Xomskini qane etmədiyindən o, fraza strukturu modelinə əl atdı. Burada o İC-ni bilavasitə törəmə üçün əsas götürürdü. Bu modeldə törəmə / düzəltmə S (cümlə) başlanğıc strukturu ilə başlayır, sonra addımbaaddım hər bir əvəzetmə qaydasını tətbiq etməklə (rewrite rule) aktuallaşan həlqəni əhatə edən zəncirlərin sonluqlu ardıcılığı kimi götürülürdü. Sona çatan törəmələr qrammatik cümlələrdir, sona çatmayanlar dilin qrammatik cümləsi olmayan parçalardır. Onların forması belədir:

S-NP+VP

N-A+NP və s. Bu da aşağıdakı kimi göstərilir:

İC – İngilis dilində «immediate constituent» birləşməsinin qısa formasıdır, «bilavasitə tərkiblər» kimi tərcümə etmək olar.

Ağac şəklində əlaqələr münasibətinin ardıcılığı açıq görsənir, ona görə o, sonralar bu modeldən üz döndərir, hərçənd ki, bundan geniş istifadə edilirdi. Sadəcə olaraq omonimiya hadisəsi bu modelin dəyərini aşağı salırdı. Məs, /John says/ Peter has been here all the time // (Con deyir, Peter həmişə burada olub və /John/ says Peter, has been here all the time// (Con, deyə Peter bildirir, həmişə burada olub).

III model transformasiya modelidir. Bu modeldə transformasiyalar hazır cümlələr arasında simmetrik əlaqələr şəbəkəsi (relasiyalar) deyildir, onlar bu cür həlqələri digərlərinə çevirmə qaydalarıdır. İstisnasız olaraq «məcburi transformasiyalar» yer alarsa, onda sadə, hazır cümlələr, onları N. Xomski nüvə cümlələri adlandırır, yaranır. Bu dildə (L-dəki) qrammatik cümlələrdir. Opsiyonal transformasiyalar nüvə cümlələrdən fərqli strukturlara malik qrammatik cümlələr törədir: passiv, sual, inkar və s. Məs. /The boy will read the book/ (Oğlan kitabı oxuyacaq) /The book will be read by the boy/ (kitab oğlan tərəfindən oxunacaq) və s. Belə cümləni düzəltmək üçün bizə törəmə prosesinə dair informasiyalar lazımdır, yəni transformasiya tarixini bilmək vacibdir. Bu modeldə transformasiyalar assimetrikdir, döner deyillər. Burada üç komponent fərqləndirilir.

Söyləmin strukturu (phrase-structure) – transformasiya strukturu (transformation structure) – morfoloji struktur (morphological structure). Axıncısı sözlər sırasını fonem ardı-

cılığına çevirməyə imkan verir. Məs: (teik+Preteritum+tvk). Transformasiya qaydalarının tətbiqi üçün törəmə tarixini bilmək tələb olunursa, digər komponentlər üçün sıraların düzəldiyi zaman tətbiq olunan qaydaları bilmək lazımdır.

Beləliklə,

- Bu qrammatika danışan və dinləyəne rəğmənen neytraldır;

- Söyləmin mənasına aidiyyəti yoxdur.

Qrammatika məzmunuz oluzmu? sualını N. Xomski qəti şəkildə rədd edərək belə sualı adi absurd sayır və cavab verir: danışanın saçının rəngini bilmədən qrammatikani necə quraşdırmaq olar? Fel strukturu ilə semantik struktur arasındakı əlaqələrin öyrənilməsi ümumi dil nəzəriyyəsinin işidir, sintaksis nəzəriyyəsində buna ehtiyac yoxdur.

N.Xomski sonralar bu mərhələdəki fəaliyyətinə qiymət verərək deyirdi ki, o, Z. Hərrisin «From Morphem to Utterance» (morfemdən söyləmə) əsərindən uzağa gedə bilməyib, o göstərmək istəyib ki, bu ideyalar necə neqativ qrammatikaya xidmət edə bilər. Əslində N. Xomski konstituentlər əlaqələrindən əsasən necə istifadə etmək üçün general strategiya hazırlayırdı. Burada yeni olan söyləmin imkan daxilində işlənməsi yox, onların qrammatikliyinə göstərilməsi həlledici idi; məqsəd, labüd və opsiyonal transformasiyalardan istifadə etmək və qrammatika nəzəriyyəsini işləyib hazırlamaq idi.

II mərhələ – generativ model mərhələsi idi. 60-cı illərin əvvəllərində o 3-cü modeldən yeni bir əhatəli sintaktik nəzəriyyə işləyib hazırladı, və onu «Aspects of the Theory of Syntax» əsərində (1965) şərh etdi. Bunlar da dilçilik tarixində «Standard Theory» kimi məşhurlaşdı. Biz irəlidə onun komponentləri üzərində bir qədər ətraflı dayanacağıq.

Qrammatikanın komponentləri və qaydanın düzəlməsi

Bu standart nəzəriyyənin mərkəzində, bütün Xomski təlimində olduğu kimi, sintaksis durur, bu sintaksis generativ komponentdir. Burada iki sintaktik struktur tətbiq edilir: söy-

ləm – struktur qaydaları ilə birgə bazis komponenti (PS- rules) alt (dərin – deep structure) strukturu törədir, bunlar da transformasiya qaydaları vasitəsilə (T-rules) üst (üz, üzdəki – surface structure) struktura çevrilir. Deməli, bazis komponent abstrakt strukturları törədir, ancaq üst struktur konkret strukturlara, dilin cümlələrinə uyğun gəlir.

Məs., I like her cooking Onun bişirdiyini xoşlayıram
(I like what she cooks)

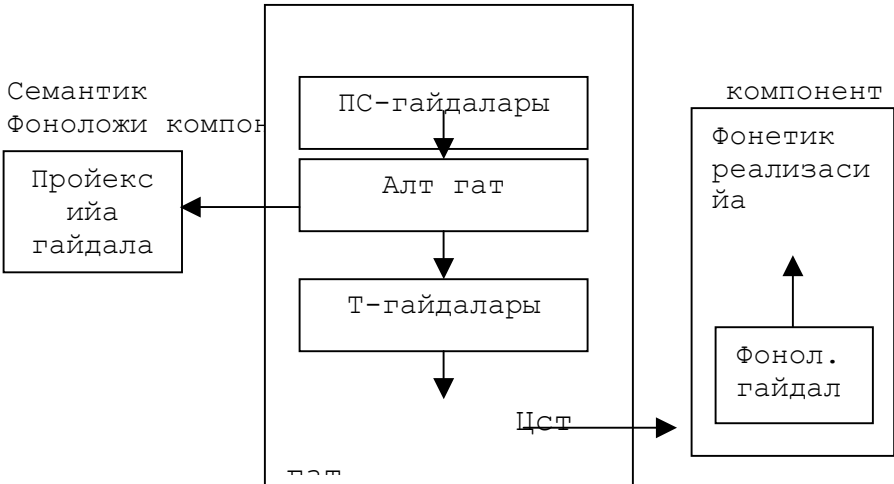
Onun bişirmə üslubunu xoşlayıram (I like the way she cooks)

Mən onun bişirmə faktını xoşlayıram (I like the fact, that she cooks).

Bu modeldə sintatik komponent başqa komponentlərlə əlaqəlidir. Nəzəriyyənin inkişafının bu mərhələsində hər bir sintaktik konstruksiya komponentin düzxətt boyunca başqa komponentlə bağlılığı ilə həyata keçirilir. Daha sonralar o, qarşılıqlı əlaqələrin geniş şəbəkəsini işləyib hazırlayır. Alt qat cümlənin semantik izahını verir, üst qat isə fonetik izahını. Beləliklə, alt qatın ikilik əlaqəsi ortalığa çıxır. O bir tərəfdən üst qata çevrilmək üçün transformasiya qaydalarını verir, digər tərəfdən isə o «proyeksiya qaydaları» üçün giriş rolunu oynayır (input), bunun tətbiqi ilə semantik representasiya meydana gəlir. Üst qatda fonetik realizasiyanı vermək üçün fonoloji qaydalar tətbiq edilir.

Beləliklə, bu modeli əyani olaraq belə göstərmək olar:

Синтактик компонент

Burada morfoloji komponent yoxdur, morfoloji cəhətdən zəngin struktura malik dillər bu komponenti cəlb edə bilərlər. Əvvəl əsərlərində həbəş dilindən bəhs edildiyindən, orada morfonoloji komponentdən danışılırdı. Burada leksik komponent yoxdur. Alt qatda bütün leksemlər siyahısı bazis komponentin tərkibində verilir ki, onlar həm sintaktik, həm də fonoloji əlamətlərlə təsvir edilir. Leksemlər ağac şəklinin altında verilir. N.Xomski bunu «Aspects»in (alm. 1970) 88-89-cu səhifələrində belə açır: Əvəzetmə qaydaları:

$N \rightarrow [+NP \pm App]$

$[+App] \rightarrow [\pm Ind]$

$[+Ind] \rightarrow [\pm canlı]$

$[-App] \rightarrow [\pm canlı]$

$[+canlı] \rightarrow [\pm adam]$

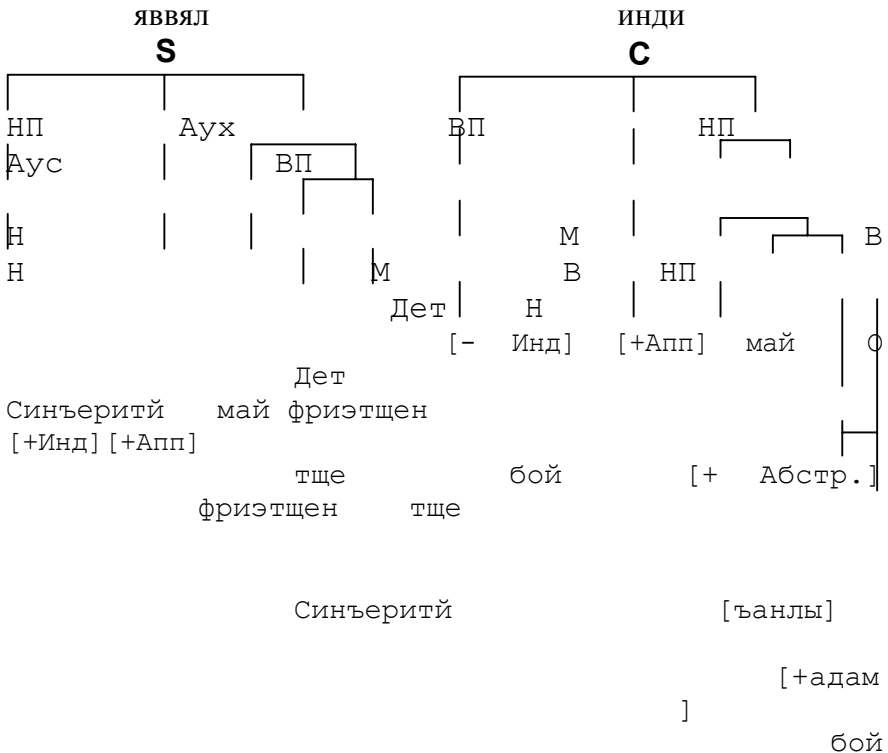
$[-Ind] \rightarrow [\pm Abstr.]$

Lesikon: (sincerity, $[+N_1 -Ind_1 +Abstr.]$)

(boy₁ $[+N +Ind_1 +App_1 +Canlı_1 +adam]$)

[may₁[+M]

Абаъ кими беля верилир:

Grammatik kateqoriyaya dair

N.Xomskinin əvvəlki modellərində qrammatik funksiya anlayışı yox idi. Ancaq standart nəzəriyyədə o, qrammatik kateqoriya əvəzinə qrammatik funksiya işlədir. O, NP-VP relational anlayışlardan istifadə edir. Məs., yuxarıdakı cümlədə (sincerity) – cümlənin mübtədası kimi o NP-dir ki, orada da isim (S) dominantdır.

Grammatikanın adekvatlığı.

Əsas məsələ: qrammatika dildə danışanın anlamını adekvat şəkildə necə modelləşdirə bilər? Burada 3 adekvatlıq fərqləndirilir: müşahidə, deskriptiv və izahat adekvatlığı, onlar ierarxiya yaradır, ilk öncə məndə faktların müşahidəsi başla-

yır, deskriptiv qrammatika danışanın dil səriştəsini düzgün şərhl edəndə qrammatika olur. Üst qatdakı oxşarlıqların gizləndiyi struktur fərqlərini də tapmağı buraya aid etmək olar. İzahat adekvatlığı elə bir nəzəriyyənin yaranmasını tələb edir ki, o, verilmiş ilkin dil faktlarının qrammatik cəhətdən düzgünlüyünü göstərsin, yəni o, dilin forması haqqında teoriya kimi danışır. N.Xomski bunu yalnız generativ qrammatikanın edə biləcəyini iddia edir.

N.Xomski yazır ki, universal qrammatika bilgisi geniş mənada ruhun anadangəlmə xüsusiyyətidir. Bu qaydalar və prinsiplərdən ibarət verilmiş sistem çox cüzi və, həqiqətən, bizim ixtiyarımızda olan təcrübə bazisi əsasında sonsuz miqdarda cümlələrin forma və mənasını müəyyənləşdirir, bu da bizim bilgi və fikrimizin sonsuz olması deməkdir»⁴.

Universal problemi

Qrammatikanın aktuallığı ilə dil universalialarının tədqiqinə iddia eyni əhəmiyyətə malikdir: bu da bütün dillərə xas olan əlamətlərə önəmlik vermək deməkdir. 60-cı illərdə N.Xomski öz generativ qrammatikasını 17/18-ci əsrlərin ümumi qrammatikalarının fəlsəfi ənənələrinə bağlamaq istəyirdi. Nəticə olaraq xeyli tənqiddə məruz qalan «Kartezian linqvistikası» (1996) əsəri meydana gəldi. Ancaq bu ideya hələ «Aspects»də irəli sürülmüşdü. O zaman «Aspects»də o iki cür universallığı əsaslandırır: substansiyonal və formal universalialar.

1. *Substansiyonal universalialar* dilin təsviri üçün kateqoriya və əlamətlərdir, materialdır. Məs., o 1970-ci ildə yazırdı: «Substansiyal universalialar nəzəriyyəsi bildirir ki, dildə işlənən müəyyən vahidlər onların sabit klasslarından ibarətdir» (1970, s.36). Məs., R.Yakobson və həmkarlarının 12 differensial, əlaməti, bütün dünya dillərinin fonem sistemlərini təsvir etməyə yararlıdır.

2. *Formal universalialar* abstrakt səciyyəli universal əlamətlərdir. Bunlar qrammatik qaydalar və onların əlaqəyə gir-

məsi imkanlarıdır. Generativ qrammatikaların daxili quruluşunun açılması formal univesaliyalar üçün ilkin addımlardır.

«Bu o deməkdir ki, bütün dillər eyni model üzrə qurulub, amma bu o demək deyildir ki, ayrı-ayrı dillər arasında eyni cür uyğunluqlar var»⁵.

Sonralar o bunu uşaq dili ilə bağlı inkişaf etdirdi və universal qrammatikanı yaratdı. Bu da dil səriştəsi (competence) və onun işlənməsilə bağlı idi (performance)

Həmin əsərində N.Xomski yazır ki, linqvistik nəzəriyyənin obyektini ilk öncə ideal danışan-dinləyəndir, onlar homogen dil cəmiyyətində yaşayır, öz dillərini əla bilirlər və dil bilgilərini aktual danışmada aşağıdakı verilmiş qrammatik cəhətdən qeyri-relevant şərtlərlə həyata keçirirlər:

- məhdud yaddaş;
- dalğınlıq, dolaşıqlıq;
- diqqətin və marağın yayınması;
- səhvlər (tipik və ya təsadüfi), bunlar qaçılmazdır.

Dilin aktual tətbiqində bir neçə faktorun qarşılıqlı təsirini unutmaq olmaz, danışan və dinləyənin dil səriştəsi onların əsasını təşkil edən amillərdən yalnız biridir.⁶

Deməli, N.Xomski kompetensiyayı perfomansdan ayırır, generativ qrammatikalar danışan-dinləyən modeli deyil, onlar bu fərqləndirməyə münasibətdə neytraldır, ancaq dili işlədəndə relevant olur. Ona görə də «cümlə yaratmaq» (Humboldt buna düzəltmək – erzeugen deyirdi.) «*o cümləyə struktur təsviri vermək*» deməkdir.

İdeal danışan-dinləyən Xomski üçün mühüm idealizasiyadır, o, burada onun əsasını təşkil edən qaydalar sistemini – qrammatikanı kəşf edir, deməli, bunu linqvist yaratmır, onu insanın anlam sistemindən doğan (koqniti) bir şey kimi başa düşür. Bu onun üçün mental reallıqdır. Bu da iki digər məsələ ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Yaradıcılıq (creativity) və *öyrənilə bilmək şərtləri*

Bu yaradıcılıq dillə davranmaqdır, bu da dildə danışanın

hər birinə xasdır. Bu o deməkdir ki, sayı məlum vahidlərin (fonem, morfem, əlamət və s.) inventarından və onların kombinasiya qaydalarından həmişə riyazi mənada sonu olmayan söyləmlər düzəltmək və başa düşmək mümkündür. Humboldtun dahi uzaqqörənliyi bu gün rekursiv prosesləri riyazi yolla tədqiq edəndən sonra təsdiq olunur. Bu proses, generativ qrammatika kimi, dil daşıyıcılarına şüurlu şəkildə aydın olmur, ancaq *lingvist onu dil kompetensiyasının modeli* kimi tərtib edir.

Dil mənimsəməsini N.Xomski öz nəzəriyyəsinin adekvatlığı üçün istifadə edir. Uşaq dilinin formalaşmasını (təxminən 7 yaşına qədər başa çatır) mexaniki biheviorist modellərlə izah etmək olmur. Bu az müddətdir. Buna baxmayaraq uşaq bu yaşda dildə mümkün olan bütün cümlələrin müəyyən miqdarını mənimsəyir, eyni zamanda o elə bir qaydalar sistemi mənimsəyər ki, bütün ünsiyyət məqamlarında dil kompetensiyasını nümayiş etdirməyə qabil olur. Bunu da yalnız 17-ci əsrdən bu yana məlum olan Laibnisin «innate ideas» konsepsiyası izah etməyə qadirdir, yəni genetik verilmiş koqnisiya prinsipləri dilöyrənmədə aktivləşir və bu heç də hər şeyi öyrənmək deyildir, öyrənmək yalnız prosesin aktivləşməsidir, bu da bütün dillər üçün eynidir və beyində digər koqnitiv proseslərlə əlaqəlidir.

Bütün bunlar beynəlxalq aləmin N.Xomskiyə artan marağının əsas amilləridir. Bu gün onun tərəfdarları və əleyhdarları fasiləsiz olaraq bu ideyaları araşdırmaqla məşğuldurlar. 1970-ci ildən sonra N.Xomski genişlənmiş standart nəzəriyyəni inkişaf etdirdi (Extended Standard Theory). Onun söyləri indi ona yönəlib ki, dilçiliyi koqnitiv psixologiyanın qolu kimi müəyyənləşdirsin.

Burada bir neçə məsələyə aydınlıq gətirilir:

EST-in ilk mərhələsi:

1. Semantikanın yerinin müəyyənləşdirilməsi, alt qat yə-nə də semantik reprezentasiyada həlledicidir, ancaq semantikaya üzdəki qat da təsir edə bilər.⁷

2. Leksikon bazis komponent daxilində subkomponent statusu qazanır. Leksikonun daxil edilməsi fonoloji, semantik və sintaktik əlamətlərdən ibarətdir, onlar *leksik transformasiyalarla*, bazis *komponentin abstrakt* P-markerlərinə (PM) çevrilirlər.

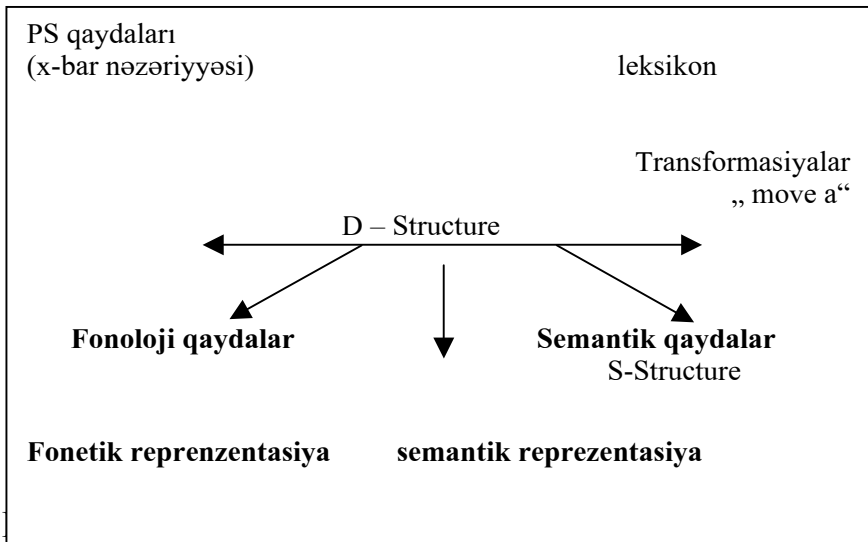
Bundan sonra qrammatik transformasiyalar tətbiq edilir ki, onlar da üst qatları bərpə edir.

Nəhayət, onun konsepsiyasının son mərhələsini yoxlanılmış və genişlənmiş standart nəzəriyyə (REST) təşkil edir. Bu qısa şəkildə belə şərh oluna bilər:

1. Bazis qaydaları «x – bar - sxem» yaradır, onlar da alt strukturları düzəldir. İndi daha transformasiyon hissə yoxdur, bütün transformasiyalar hərəkətdir («move a») onlar alt qatları üst strukturlara çevirir.

2. Üst qat iki istiqamətdə şərh olunur: semantik şərh məntiqi formada (LF), fonoloji şərh isə fonetik formada (FF) olur.

3. Transformasiyon hissənin əhəmiyyəti azalır. Ancaq leksikanın əhəmiyyəti artır. Başqa komponentlərdən də informasiya gəlir, onlar qarşılıqlı təsirdə olurlar. Leksikon daim güclənir, xüsusi qaydalar əmələ gəlir ki, onlar daxilən strukturlaşmanı idarə edirlər. Əyani olaraq bunu belə göstərmək olar:

GQ-nın komponentləri sistemli şəkildə bir-birilə əlaqəlilirlər. Hər bir komponent avtonom struktura və funksiyaya malikdir. Ayrı-ayrı komponentlər modullardır, termin süni intellektin tədqiqindən götürülüb. Bunlar da sonralar GB- Theory (Government and Binding Theory), baryer nəzəriyyəsi (Barriers) və «minimalistik sintaksis»ə qədər tətbiq edildi.

Qısa şəkildə N. Xomskinin dilçilik nəzəriyyəsinin məğzi bundan ibarətdir. Oxuculara bu yaxınlarda Azərbaycan dilində təqdim olunacaq «Dil və təfəkkür» əsərində N.Xomski onların qarşılıqlı əlaqəsinə toxunur. Mahiyyət etibarilə burada o dilin anadangəlmə olması ideyasını əsaslandırmağa çalışır və bu sahədə mövcud elmi fikirlərə öz münasibətini bildirir. N. Xomski bu əsərin ikinci hissəsində alt və üst qatlar nəzəriyyəsinə əsaslandırır.

Biz oxucuları qabaqcadan yönəltmək fikrindən uzağıq. Əsərin ayrı-ayrı hissələrində müəllifin fikirlərinə səhifəaltı sۆykənəklərdə münasibətimizi bildiririk. «Dil və təfəkkür» əsərini gənc tədqiqatçı A.Məmmədovun tərcüməsində oxuculara təqdim edərək ona layiqincə qiymət verməyi oxucuların ixtiyarına buraxmaqla dilçiliyimiz üçün yeni söz olan bu əsərin yaxşı qarşılanacağına ümid etmək istərdik.

VI. 3. Fəslə dair ədəbiyyat və qeydlər

* Bu fəsil ilk dəfə nəşr olunub: F.Veysəlli V.fon Humboldt (1767-1835) ADU-nun dil və ədəbiyyat jurnalı, Bakı, 2006, №1, s.16-26.

¹ J.Lyons. Chomsky, Fontana Press, London, 1974, s.2).

² B.Bartschaft, Methoden der Sprachwissenschaft: von H. Paul bis Chomsky. Berlin, 1996, s.167

³ N.Chomsky. Syntactic structures. The Hague: Mouton, 1957, s. 3.

4. N.Chomsky. Einige empirische Annahmen in der modernen Sprachphilosophie. Linguistik und Philosophie. WEINHEIM, 1995, s.326.

5. Reading in English Transformational Grammar. Eds. R.A.Jacobson, P.S.Rosenbaum, Mass., 1970, s.37.

⁶ N.Chomsky. Yenø orada, s.13.

7. (N.Chomsky, Deep structure, surface structure. In. N.Chomsky: Studies on Semantics in Generative Grammar. The Hague/ Mass., 1972).

VII. AD GÖSTƏRİCİLƏRİ

Abdullayev Ə.	151
Ave L. (Havet)	8
Ayzenberq P.	111
Aristotel	194
Bartşaft B.	274
Berinqstejn S.İ.	6, 16, 17, 31, 32
Behagel O.	250, 253
Birviş M.	16
Blox B.	26
Blumfeld L.	16,23,28,38,113,159,161,192, 193, 194
Boduen de	7,8,11,20,21,23,29,31,
Kurtene İ.A.	39,40,41,42,43,45,73,74
Bopp F.	271
Bor N.	7
Bruqman K.	39
Counz D.	19,24
Darvin Ç.	43
Dekart R.	194
Defrişə	A. 8
(Dufriche)	
Dəmirçizadə Ə.	97,152
Dresler V.	43
Əzizbəyov X.	54
Əhmədov C.	89,92,97,98
Filmor Ç.	187,189,190,201,202,205
Firs Ç.	26,199,200
Friz Ç.	26
Haydeqer M.	272
Halle M.	274
Heqel Ç.V.F.	260
Herder Y.Q.	260
Humbolt A.fon	260
Humbolt V. fon	4,156,168,171,192,260-272,284

Həlidey A.M.K.	4,27, 29,199,200-204,207
Harris R.	8
Hərris Z.	18,21,24,26,29,30,162,274,279
Hoket Ç.	26,28,29,30
Xəlilov R.	2,45
İsaçenko A.	42
Kant İ.	260-263
Kaseviç V.B.	9,14,15,43,65,100,101,,102,104
Kazımov F.	96
Klimov Q.A.	8,24,32
Kondilak E.	260
Koseriu E.	65,154
Kopernik	265-274
Kubryakova Y.S.	96,104
Kruşevski M.	23
Kuriloviç Y.	6,28,33,106,151,163,165
Kutura L.	151
Qabelens Q. fon	271
der	
Qlison H.	16,30
Qraymas A.	43
Qrimm Y.	112,271
Qöte Y.V. fon	260
Laybnis Q.V.	194,260,285
Layons C.	43,101,274,
Lenert M.	40
Leskin A.	39
Lots J.	32
Makayev Ə.	29
Martine A.	16,28
Maslov Y.S.	46,51,56,57,60,61
Matezius V.	240
Metyuz P.	43
Meyersteyn R.	16

Məmmədov A.	267
Məmmədova T.	98
Montaque R.	161
Musayev O.	244
Nayda E.	26,43,51
Noren A.	40,41
Osthof H.	32
Payk K.	17,26,29,43
Palmer F.	32,162
Pankras Y.Q.	99,104
Passi P.	73
Paul H.	112
Peşkovski A.	112,113, 152
Platon	262
Porsiq V.	151
Poçepsov Q.Q.	129,154
Reformatski A.A.	27,32,103,130,172-177
Sepir E.	28
Smirnitski A.	12,51
Simpson A.C.	43
Skaliçka V.	43,53
Skinner B.	191
Svit H.	8,41,73
Şerba L.V.	6,17,20,22-24,29,30,32,43,48,78,100, 101,236
Şiller F.	272
Şlayxer A.	39
Şleqel A. fon	191,260,271
Şleqel F.fon	260,271
Sössür F. de	8,59,115,171,199
Ştayntal H.	271
Tvoddel F.	18,24
Tenyer L.	43,204,205,206,208,219
Treycer Ç.	26

Trubeskoy N.S.	10,13,18,23,24,25,38,43,71,73,96,99, 102
Ulaşın H.	12,28
Vaysqerber L.	271
Vinoqradov V.V.	40,152
Yakobson R.	7,12,22,23,31,38,73,74,277,294
Yelmslev L.	25,33
Yespersen O.	151,237,239
Zandvort R.V.	132
Zinder L.	10,26
Xomski N.	3,4,21,26,28,29,43,111,151,154-159, 161-164,166-168,170,171,174,175,176, 177,187,189,190-197,272,274-279,291- 295,297

VIII. ÖZƏK SÖZLƏR

A

ablaut – 61
abstrakt struktur - 280
abstraksiya-200
abzas - 248
açıq çoxluq
adlar- 194
adverbal –119
adyunkt – 218
adresat tamamlığı- 127, 130
antropofonik – 40
affiks – 55, 57, 106, 107
affiksal – 53, 60, 105
affiksləşmə - 44, 107
afirmativ – 120
aksentoloji - 82
aktant - 187, 205, 206, 207,208,
227
aktiv (məlum) - 162, 163, 164,
165, 166, 167, 180, 181, 184, 188
aktuallaşdırma - 268
akusm- 74
akustik- 77
~ oxşarlıq – 20
~ fərqlər - 21
akkuzativ-obyekt – 230
allofon - 19
alloleksəm - 47, 48
allomorf – 19, 32, 48, 77, 101,
102, 108
alman dili – 11
alternant – 31, 32
alternasiya - 104
alt qat - 153, 168, 171, 174, 182,
183,186,189,193,199,203,205,
233,235,254, 285 -287

amalgam –55
~ morfem –55, 56
anafora - 249
analitik –64, 245
~ morfem -64, 65
analogiya – 7
anlaşma – 270
ambiqivitlik – 254
anadangəlmə – 194, 283.
antesedent - 133, 134, 213
antimentalizm - 24
ahəng – 89
~ qanunu - 58
aqens - 188
artikl – 12, 228, 229, 230, 241,
250, 252
artikulyator – 12, 20
~ oxşarlıq -
arxifonem – 11, 12, 13, 32
asılılıq - 159
asılılıqlar - 159
~ qrammatikası - 203,
204, 205, 227
assimetriya - 60
atributiv - 128
avtonom -190
avtonomluq – 13, 17, 27, 29, 65,
190
avtosemantik - 66
avtomatik - 101
~ əvəzlənmə - 101
auslaut - 101
aydınlaşdırma əlaqəsi - 147

B

bağlayıcı – 138, 139, 140, 141, 142, 230
 bağlayıcılar – 200
 bazis komponent – 280, 281
 bazis-qaydalar - 183
 benefaktiv – 127
 biheyviorizm – 193, 194
 bilavasitə konstituent – 209
 binarist - 26
 binar qarşılaşma – 199
 biraktantlı – 208
 birinci dil (ana dili) – 193, 194
 «blueficiary» - 202
 blumfildizm – 155
 boş söz – 145, 140, 149, 206
 bazis komponenti - 180
 budaq cümlə – 133, 143, 225, 226,

C

cəm – 62, 63, 103, 108, 113, 115, 116
 cingiltili – 10, 12, 21
 cümlə – 77, 111, 112, 113, 121, 123, 124, 125, 132, 158, 167, 219, 228, 235, 243, 269, 276, 277
 ~ strukturu – 220
 ~ vurğusu – 239, 242
 ~ daxili funksiya – 239
 ~ xarici funksiya - 239
 ~nin aktual üzvlənməsi – 240
 cingiltili – 97, 98
 çalar – 11, 24, 25
 çalarlıq – 121
 çevrilmə (transformasiya) – 152
 çərçivə konstruksiyası – 229, 230

çixılma morfem – 62
 çoxmənalı morfemlər – 84
 çoxvariantlı – 89
 ~ şəkilçilər – 89
 çoxmənalılıq (ambiguity) – 108, 161, 167, 214
 çoxluq – 111, 276
 ~ nəzəriyyəsi – 156

D

danışan – 276
 danışma – 269, 270, 279, 282, 284
 danışmaq aktı – 87, 108, 115, 123, 152, 196, 268
 dativ – obyekt – 189, 190, 230
 delikat - 200
 delikatlıq – 200
 delimitativ (sərhədləyici) - 18
 derivasiya (sözdüzəltmə) – 42
 denotat – 49
 deskriptiv – 111, 282
 ~ dilçilik – 16, 31
 deskriptivizm – 22, 30
 determinativ – 116, 128, 196, 228
 deysis – 248, 249
 dərəcə budaq cümləsi – 139
 dərindeki struktur/alt qat – 153
 diakritik vahid - 80
 dialoq – 115
 differensial əlamət – 10, 20
 dilarxası - 21
 dixotomiya – 171
 diaxroniya - 271
 dil – 8, 9, 17, 59, 260-284
 ~ vahidi – 16-18, 77, 115
 ~ səviyyəsi – 115

~strukturu – 16, 26, 30, 100, 153
dılçılık – 8, 9, 16-31, 190
dılçılık kateqoriyası – 8, 9
dil bilgisi – 176, 177
~ daşıyıcısı (informant) – 49,
117, 153, 171, 175, 176, 177,
184, 192, 193, 212, 258, 270, 271
~ intuisiyası – 195
~universaliləri - 283
dilın forması – 282
dıldaxili – 237, 243
~xarici – 200
~önü – 10, 12, 21
~öyrənmə – 194, 195
dinamik - 267
diskret – 74
diskontenzativ – 80, 82
diskurs – 9, 10
~em - 10
distant – 55, 153
~ morfem – 55
distinktiv - 18
distribusiyası – 22, 52, 127, 155
distributiv – 201
divergent – 31
dodaq - 11
dolu söz - 206
dördvariantlı – 90, 96
~ şəkilçilər – 90, 93, 96
dubletlər – 50
dublikat - 225

E

eksponent – 46, 47, 55, 58, 60,
65, 66, 71, 73, 77, 80, 83, 89, 100
~ variativliyi – 47
eksplisit – 113, 176
elliptik - 170
~ cümlə – 131, 233, 238, 245
emik – 77
emosional – 240, 244
emosiya – 122
empirik - 6
empirik – fiziki - 155
empirizm – 194
energeia - 268
etimologiya – 39
erqon – 268
eşitmə – 270
eyforiya - 277
eyniləşdirmə – 46, 47
eynilik – 13-30, 49, 83
eyniləşdirmə – 31
~əvəzlənməsi-13, 15, 32
eyniyyət – 66

Ə

ədat – 241, 248
əks söz sırası – 244
əlamət - 20
əlavə – 119, 225
əməliyyat morfemi – 51, 58, 60,
62, 63, 83
əmr cümləsi – 115, 120, 122,
125, 225, 243-247
ənənəvi qrammatika – 154
əsas – 8, 40, 54, 58, 94, 98
~etmə metodu– 210-212

əvəzlənmə – 107
əvəzlik – 87, 116, 118, 133. 268-270

F

fakültativ – 189, 190, 208, 211, 220, 225
~ konstituent – 220
~ transformasiya – 164
~ gaydaları (structural description) - 164
fel – 62, 63, 87, 116, 117, 120, 129, 194, 227, 231, 268, 269
feli xəbər – 126,
~ söyləm – 218, 222, 229, 234, 235
~ tərkib – 159, 160, 167, 171
fəlsəfi qrammatika – 168
fərdilik – 270
fərqləndirici – 10, 31
filologiya – 194
fizikalizm – 20, 21, 24
fiziki – 7, 18, 19, 25
~substantlar – 31
fizioloji - 17
fleksiya (daxili və xarici) – 40, 44, 105, 106, 107, 116
flektiv – 40, 44, 55, 64, 67
fokus proyeksiyası – 250
~ özəyi – 250
fon – 10, 19
fonem – 6-34, 45, 51, 57, 58, 59, 60 – 64, 71, 73, 74, 75, 78, 79, 80 – 83, 92, 93, 276
~ əvəzlənməsi – 45, 60, 71, 83, 89, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 112

~ nəzəriyyəsi – 73
fonem əvəzlənməsi –
~ tutumu – 72
fonemik – 161
fonemoid - 16
fonetika – 8, 26, 27, 39, 201
fonetik – morfoloji – 40
~ oxşarlıq – 19, 21
~ söz - 123
fonologiya – 6, 8, 17, 18, 22, 26, 29, 33, 39, 43, 71, 99, 100, 101, 102, 280, 281
fonoloji – 9-18, 22-33, 280-281
~ oppozisiya – 59
~ struktur - 93
fonomorfolojiya – 71, 96
fonomorfoloji - 108
forma – 45, 83
formal – 47
~ mübtəda – 116
~ düzəldici – 54
~ oxşarlıq/eyniyyət - 192
~universalilər – 283
~struktur - 276
formativ - 185
frazoloji xəbər - 126
funksiya – 18, 230, 239, 242, 245
funksional - 13, 18, 25, 26
~cümlə perspektivi - 240
~qrammatika – 153, 154
~ model - 156

G

generativ – 99, 157, 174, 176, 177

~ qrammatika – 151, 161
~ transformasional – 157, 162
~ model - 156
~ modellər mərhələsi - 275
~ semantika - 190
~ transformasiya qaydaları – 182, 293
generativistlər - 176
geniş cümlə – 128
göstərici – 207, 208
güzəşt budaq cümləsi – 139
güzəştli qarşılaşdırma –

H

heca – 8, 14, 23, 89, 103, 239, 242
hierarxik – 183, 188, 204, 205, 206, 221, 235
hierarxiya – 17, 209, 282
hiperfonem – 11, 29, 32
hipermorfem – 11, 29, 32
hipotetik – 22
homogenlik – 28
heca - 62, 63, 89, 103
~ modeli – 72, 73
heterogen - 79
həmahənglik – 94, 96
həmrəylik – 65, 215
humboldtizm – 155

X

xəbər – 116, 118, 123, 125, 126, 127, 128, 132, 143, 208, 212, 226, 227, 230, 231, 232, 236, 243, 245, 246
~ budaq cümləsi – 133
~ ~in dəyişən həssəsi – 245, 246
~in faktivliyi - 249
xəbərlik – 133
xüsusi – 121, 122

i

ifadələr sistemi – 59
ifadə planı – 78, 80
idiomatika - 200
ikiaktantlı - 208
ikili qarşılaşma – 75
ikimənəlilik – 153, 169, 214
ikiüzvülü -
ikisintaqlı - 123
ikivalentli - 119
ikivariantlı – 89
implisit – 113
imitasiya - 193
incə - 97
infiks – 56, 57
informasiya nəzəriyyəsi - 156
inherent – 77
inkar – 220
instrument – 202
instrumental – 188, 189, 190
integral əlamətlər – 108
intensivlik – 113, 148
interfiks – 56
interputativ komponent - 190
intonasiya – 77, 106, 118, 147
intransitiv - 186

intuisiya – 176, 184, 155
invariantlıq -108
isim – 62, 63, 87, 117, 128, 130,
214, 222,
ismi xəbər – 126, 127
~ söyləm (İS) – 160, 167, 214,
217, 221, 222, 226, 227, 228, 234
~ tərkib - 159, 171
iştirakçı rollar – 202

i

ideasional – 203
ifadə planı – 65
ikiqütbülük – 125, 126
ikinüvəli - 132
ikivariantlı – 89, 93, 96
ikiüzvlük - 133
implisit – 125
incə – 11
~ləşən – 11
informasiya nəzəriyyəsi – 21
informant – 1, 212
inkar – 121, 247-257, 278
instrumental – 188, 189, 190
instrument səbəb – 189
inteqral əlamət – 20
intensivliyin zəifləməsi - 239
interaktiv səviyyə - 203
interpersonal - 203
intiutiv - 230
intonasiya – 112, 113, 121, 133,
138, 142
~ konturu – 123
~ nəzəriyyəsi – 21
isim 250
~ variantı – 238
izahat – 282

izomorfizm 33

Q

qalın – 92
qapalı sistem - 200
qarşılaşdırma əlaqəsi -147
qeyri-kök morfemlər – 55
qeyri-avtomatik əvəzlənmə –
101,102
~müəyyən – 22
qlossem – 29
qlossemaik - 33
qlossematika – 154
qoşulma transformasiya - 165
qoşulma budaq cümlə – 140
~ əlaqəsi - 147
qrammatika – 111, 200
~nın adekvatlığı – 282
~nın komponentləri - 279
qrammatik morfemlər -
55,63,107
~ morfem – 58,61,92
~ məna -100
~ funksiya – 226

K

kar – 21, 61,97
karlaşan – 11, 13
karlıq/cingiltilik – 194
kateqoriya – 199, 201
kateqorial funksiya – 126
kipləşən-partlayışlı – 10, 12, 21
kipləşmə – 12, 20
klas (class) – 201
kloz (clause) – 132
kəmiyyət budaq cümləsi – 139
kinem – 74

k – strukturu – 217, 218, 220
k – sintaksisi – 209, 210, 227, 229, 233
kollokasiya – 201
kombinasiya – 52
kombinator dəyişmə – 71, 98
kommunikativ – 277
~növlər - 182
kompakt – 22
kompensasiya – 112
komponent – 54, 80, 108, 121, 131, 147, 186
~(leksik, morfoloji)- 281
~lər – 238
komparativistika – 271
kompetensiya – 284
konqrementlər – 22
konqruentlik - 19
komplement – 208, 227
kommunikativ səriştə – 203, 234
kommutasiya - 65
konfiks – 56, 57
konneksiya - 204
konfigurasiya – 124
konsituasiya (kontekst və situasiya) – 201
konstituent – 124, 215, 217, 226, 231
konstitutiv - 270
konstruksiya – 115, 124
konstitusional qrammatika – 153, 154
kontekst – 12, 13, 108, 220, 201
kontinuum – 200
kontinuativ – 80, 82
kontrast – 10, 11, 108, 220, 256
kontrastiv vurğu – 240, 241, 242, 250

konversiya – 129
konvensionalist baxış - 261
kök saitləri – 90
kök – 8, 54, 56, 58, 62, 66, 89, 94, 98, 105, 107
 ~ morfem – 50, 51, 53, 55, 60, 61
köməkçi fel – 25, 203
korrelat – 134, 138, 141
korrelyasiya – 96
konyunktiv – 148, 277
kriteriya – 20
kuliminativ - 18

L

langue – 199
leksem – 7, 10, 18, 47, 48, 77, 124, 281
leksematik - 10
leksik morfem – 58, 60, 65, 215
~həmrəylik - 254
 ~ tərkib – 201
leksika – 200
leksikologiya – 42
leksikon -184, 186
linqvistika – 276
linqvistik həmrəylik - 254
linqvistik ~ -209
 ~ funksiya – 92
lokativ – 188, 189, 190

M

maddi tərəf – 71
makrofonem - 18
mentalist – 155
metadil – 7, 9

~fonem – 7
~morfem – 7
metoforik 237
məchul – 117, 194, 199
 ~ transformasiya - 165
məhdudiyət budaq cümləsi -139
məlum – 117, 199, 243
məkan əlaqəsi - 147
məna - 39, 46, 58, 83, 239, 252, 276
 ~ planı - 65
 ~ qrammatikası - 44, 62, 105, 106
mənafərqləndirici - 74, 78
mənfi morfem – 62
məntiq – 269
mətn – 247, 282
mətn dilçiliyi – 43
məsafəli fərqləndirmə – 81
~konstituent - 211
məsafəli qarşılaşma - 82
məzmun – 45
mikrofonem - 18
minimal cütlər - 78
modallıq – 15, 128, 133, 143, 238, 277-283
model – 9-32, 51
morfem - 6-39, 40, 41, 44, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 59, 71, 72, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 87, 92, 93, 94, 95,96,100,161,205,207, 276
morfemika – 6, 26, 43, 102
morfematika - 43
morfem modifikasiyası – 102
morfemizm - 20
morfemoid - 16

morf – 32, 47
morfofonem – 11, 12, 17, 18, 25, 27, 29-33, 39
morfofonemik – 161,164,174
morfologiya 39, 40, 43, 44, 52, 71, 100, 101, 102, 104
morfoloji – 41, 161
~ komponent - 281
morfonologiya - 71, 96, 98, 99, 106
mübtəda - 116, 118, 120, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 132, 133, 207, 208, 212, 226, 227, 230, 236, 243
mübtəda budaq cümləsi – 133, 142
müqayisə budaq cümləsi – 137
müqayisəli qarşılaşdırma – 140
mürəkkəb sintaksis konstruksiya – 152
müstəqil – 208
müşahidə - 282

N

naturalist - 24
neqativ –121
neohumboldtizm – 271
neopozitivizm - 19
neytralizasiya –108
neytrallaşan mövqe – 12, 13
nəfəslilik - 13
nəqli – 120, 203
 ~ cümlə – 163, 245-247
nəticə budaq cümləsi – 136
nida -120,122
~cümləsi – 243-247
nisbi funksiya –126

~fiziki – 7, 25
~ təyin – 130
~ əvəzlik – 133
nişanlı - 163
nişansız – 163, 246
normal -185
norma – 111, 148, 245
norma səviyyəsi – 115, 278, 250, 251
nüvə – 116, 118, 161, 164, 166, 181, 205, 212, 246

O

oksidental - 268
omonim – 51, 83, 84, 99, 106
omofon – 52
omonimiya – 278
omosemiya – 83
omosem – 83, 84
orfofonik – 11, 51
~ norma – 51
oppozisiya - 271

Ö

önşəkili 42, 54, 55, 67

P

paradiqm – 51,59,66,153,176,212
paradiqmatik – 32,51,102,117,199
~ dilçilik - 155
parazitiv - 131
parole – 8, 199
partikl – 120, 241
partisip - 163
parsellativ –131
partlayış – 12, 20
pasiens – 188

passiv – 120, 188, 278
paylanma – 201
perfekt – 182, 246
periferik – 127
performans - 284
permutasiya transformasiyası – 166, 173
~ təhlili (yerdəyişmə) – 212-214
pluskvamperfekt - 246
postfiks – 56, 57, 61
postpozisiya – 131
postpozitiv - 128
pozitivizm – 194, 271
praqmatik – 113, 270
~ presuppozisiya – 129, 237-257
predikativ – 103, 119, 128, 129, 144, 254
prefiks – 53, 54, 56
prepozisional - 230
prepozitiv - 128
preskriptiv – 111
primitiv - 158
proqredient – 123
proqressiv - 182
pronominal – 121
propozisiya – 189
prosodika - 14
prosodik – 57, 77
~ morfem –58
psixoloji – 7, 17, 24, 25
psixodilçilik – 24
~logist – 24
~gizm – 23, 24
psixologiya – 194

R

rasionalizm – 155, 168, 196

reallaşma – 115
reduplikasiya – 63, 107
redundantlıq – 108
redundant – 108
rekursivislik – 221, 222, 158
rekursiv – 221
~proseslər - 284
relasiya (sözdəyişmə) – 42
relasional qrammatika – 153, 154
relativizm - 265
relevant – 169, 203
rema – 240, 241, 249
respiuent – 202
restriksiya (məhdudluq) – 185
riyaziyyat – 156, 161
romantizm – 168
rus dili - 11

S

sabit mövqe – 12, 13
sait – 11-14, 66
samit – 11, 14, 21, 61, 66
say – 87, 118
seçim -117, 186, 199, 203, 256
seçmə – 122
seqment – 10, 15, 20, 55, 71, 74, 102, 164
~supraseqment – 10, 15, 20
semantika – 43, 47, 100, 185, 187
semantem – 45
semantik – 47, 65, 71, 83, 84, 87, 113, 114, 116, 117, 192
~ mənə - 238
~ həmrəylik – 117, 118, 124, 237
~ çalarlıq – 121
~ eynilik – 49

~ əlamətlər – 194
~ komponent – 167, 184, 187, 203, 205
~ rol – 188
~ struktur – 190
~ praqmatik sintez -268
semantika – 167, 190
~representasiya - 268
semasioloji – 40, 41
sem(em) – 40, 45, 84
semiologiya – 40
semi-predikativ - 119
səbəb – budaq cümləsi – 135
~ nəticə əlaqəsi – 147
sərbəst göstəricilər – 225
səs – 8, 11, 12, 74
~ tərəfi – 78
səriştə (competence) – 175, 176, 177, 193
sərt samit - 61
sifət – 87, 117, 118, 163, 222
simmetrik - 22
simmetriya – 60
simulfiks – 61
simvolik məntiq – 156, 161
sinxron – 52, 54, 104
sinonim – 42, 51, 99, 120
sinsemantik morfem - 206
sintaksis – 39, 43, 100, 111, 112, 113, 184, 185, 219,
sintaktik – 10, 40, 44, 60, 87, 116, 129, 187
~ avtonomluq – 167
~ komponent – 255, 257, 280
~ konstruksiya – 115, 182
~ morfem – 56

~ söz – 206, 207
 ~ struktur söyləmi/qaydaları (Syntactic-Structure-Phrase) - 162
 ~ strukturu – 214
 ~ semantik funksiya - 245
 sintaktika – 107
 sintaksem – 10
 sintaksistlər - 246
 sintaqm – 123
 sintaqmatik – 113, 117, 118, 199
 sintaqmatika – 6, 102, 108
 sintaqmatik bölgü – 239
 sintetik - 245
 ~ morfem – 64
 sintez – 195
 sistem – 10, 51, 60, 199, 201, 268
 ~daxili – 9
 ~qarşılaşma – 9
 ~əlaqələr - 9
 sistemlilik – 199
 sirkonstant – 202, 205, 206, 207
 sıfır - 210
 ~ fonem – 78
 son sahə – 230, 232
 sonsuz qaydalar sintaksisi – 221
 söz – 87
 sözönü – 165, 200, 240
 söz sırası – 106, 233, 250
 ~ forması – 78
 ~ vurğusu – 239, 242
 sözdüzəldici – 53, 66, 88, 92, 94, 106
 sözdüzəltmə – 39, 44
 sözdəyişmə – 44
 sözdəyişdirici morfem – 56, 66, 87, 95, 96, 106

söyləm – 113, 118, 156, 192, 200, 228, 235
 ~ strukturunun qrammatik modeli (phrase-structure grammar-model) - 159
 ~ strukturu – 163, 165, 174, 180, 181, 277, 279
 ~ struktur qrammatikası – 167, 169, 180
 ~ struktur qaydaları - 171
 ~ strukturlarının sayı (Phrase marker) - 164
 stemma – 205
 stemmata – 206
 stilistik – 185
 ~funksiya - 245
 strukturalizm – 40, 190, 195, 199, 204
 strukturalistlər – 194, 202
 strukturalist qrammatika - 180
 struktur – 112, 113, 199, 201
 ~ təsvir – 164
 ~ taksonomiya – 167
 ~ sintaksisi – 205
 sonor – 94, 96
 sual – 120, 121, 215
 ~ cümləsi – 115, 163, 181, 203
 substitusiyaya – 155, 215, 216, 219
 substitusiyaya transformasiyası – 166, 173
 subkateqorizasiya – 185, 186
 substansiya – 199, 201, 213, 276
 substantlar - 31
 substansional – 194
 subyekt – 187, 188, 189, 226, 228
 ~ tamamlığı – 127, 130
 suffiks – 53, 56

supletivizm - 50
superseqment – 55
supraseqment – 10, 14

Ş

şəxslərarası funksiya - 203
şəkilçi – 40, 42, 46, 47, 49, 50,
53, 87, 105
~ morfem – 55, 66, 67, 72,
87, 88, 92, 94, 95
şərt budaq cümləsi – 136
şərtli qarşılaşdırma – 140
şkala – 199,201

T

tabeli bağlayıcı – 230
~ mürəkkəb cümlə – 245
tabeli – 131, 132, 133
tabelilik – 146
tabesiz – 131, 132
tabesizlik – 146
taksem – 33
taksonomik – 7, 10, 78
taksonomik dilçilik – 196
~ strukturalizm – 169, 201
taqmemika – 43
tamamlıq (T) – 115, 119, 127,
128, 129, 218, 219, 224, 226,
227, 236, 250
~ budaq cümləsi – 133, 140,
141,142, 222
~ tekst – 10
~ em – 10
~ -rema münasibətləri - 250
tekstil funksiya – 202, 203
tema – 226
tema – rema münasibətləri – 184

termin – 6, 8
terminal – 147
~intonasiya - 238
terminal intonasiya – 112, 121,
123
tək – 62, 63
~nüvəli - 243
təkrarlar – 63
təkrar morfem – 58
təktərkibli – 116, 125, 227
təkvariantlı – 88, 89, 92, 93
tərkiblər – 132, 133
tərkiblərə görə (immediate
constituent) – 155, 159, 175
tərzi hərəkət budaq cümləsi –
138
təsdiq – 121, 220, 256
təsdiq/inkar – 199
təsrif – 176
təsirli – 119
təsirsiz – 119
tətbiq (performance) – 175, 177,
193
təyin – 128, 130, 131, 228, 248
~ budaq cümləsi -133, 233,
təyini – 118, 223
~ əlavələr – 118
~ sifət – 221
tipologiya – 82, 106
ton - 72
~ hərəkəti – 63, 113, 147
~ qalxması – 63
~ enməsi – 63, 239
topikalizasiya – 233
topoloji – 233, 250, 254
topologiya – 247
topik – 240

topologiya – 244
törəmə - 277
~ mexanizmi – 156
~ qrammatikası – 176, 195
~ dilçilik – 195
transkripsiya - 9, 30
transfoks – 56, 57
transformasion - 29
transformasiya – 31, 129, 134,
151, 162, 163, 174
~ qaydaları – 235,236,279,280
~ transendental - 271
transformasional qrammatika –
154, 162
transformasiya komponenti – 186
~ metodu – 134, 135, 143, 145,
148, 152, 153, 162, 169, 170,
172, 180, 226
~ aktiv/məlum – 162, 163, 164,
165, 166, 167, 180, 181, 184,
186, 235
~passiv/məchul - 162, 163, 164,
165, 166, 167, 180, 181, 184, 235
transformasiyaların tipologiyası -
164
tranzitiv – 186
tranzitivlik – 202, 203

U

udma/udulma – 210, 214
umlaut – 58, 61, 108
unikal – 52, 103
universal- 270, 283
~ qrammatika – 283
~lıq - 270
universalilər – 190, 194, 195, 202
uşaq dil – 64

uzual – 104
uzunluq - 18

Ü

üç aktantlı – 208
üçlü qarşılaşma – 76
üçsintaqlı – 123
ümumi – 121,123
ümumiləşdirici struktur – 124
üslub – 243, 245
(üst qat) – 153, 188, 189, 190,
193, 199, 203
üzdəki struktur - 153
üzvlənmə – 40

V

vahid – 8, 21, 26, 31, 32
valentlik – 207, 208, 254
variant – 11, 13, 14, 24, 53, 74, 83, 100
variantlıq - 88
variasiya – 11, 31, 32, 104
variativlik – 83, 89, 106
vasitəli – 120, 129, 142, 207, 227, 249
vasitəsiz – 120, 129, 142, 207, 249
~ yiyəlik /yönlük/təsirlik – 227
~ verbum - 270
vokativ sözlər – 115
vurğu – 62, 63, 103, 106, 203
~ dəyişikliyi – 99
vurğulu – 123
vurğusuz – 123

Y

yamsılama - 13
yanaşı fərqləndirmə – 81

~konstituent - 211
yaradıcı aspekt – 192
yaradıcılıq – 284
yeni – 243, 244
yer budaq cümləsi – 135
~zərfliyi - 244
yerləşmə – 201
yumşalma -13
yumşaq samit – 61

Z

zaman - 148
~ budaq cümləsi – 135
~ əlaqəsi – 146
~ parametrinin ləngiməsi 239
~ zərfliyi - 244
zərf – 87, 118, 128, 203, 229
zərflik – 128, 225, 227, 228, 229, 244
~ budaq cümləsi – 133, 135, 225
ziddiyyətli qarşılaşma - 140
zirvə – 94

IX. ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürək-kəb cümlələr. Bakı, "Maarif", 1974, 415 s.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, "Maarif", 1998, 281 s.
3. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, "Maarif", 1989, 308 s.
4. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Maarif", 1972, 567 s.
5. Müasir Azərbaycan dili. II. Morfologiya. Bakı, "Elm", 1980, 510 s.
6. Müasir Azərbaycan dili. III. Sintaksis. Bakı, "Elm", 1981, 443 s.
7. Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş. Almandan tərcümə edən, giriş və qeydlərin müəllifi F. Veysəlidir. Bakı, 2006, BSU, 248 s.
8. Məmmədaliyev V. Ərəb dilçiliyi. Bakı, "Maarif", 1985, 286 s.
9. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, "Maarif", 1977, 300 s.
10. Rəcəbli Ə.Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı, "Nurlan", 2003, 515 s.
11. Rəcəbli Ə.Ə. Struktur dilçilik. Bakı, "Nurlan", 2005, 530 s.
12. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, BDU, 1992, 407 s.
13. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, BDU, 2002, 368 s.
14. Trubeskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Almandan tərcüməsi, "Son söz" və "Qeydlər" prof. F. (Yadigar) Veysəlinindir. Bakı, "Mütərcim", 2001, 380 s.
15. Veysəlli (Yadigar) F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, "Maarif", 1993, 192 s.
16. Veysəlli (Yadigar) F. German dilçiliyinə giriş. Bakı. "Təhsil", 2003, 408 s.
17. Veysəlli (Yadigar) F. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica I, Bakı, "Təhsil", 2005, 342 s.
18. Veysəlli (Yadigar) F. Dilçilik ensiklopediyası. Bakı, "Mütərcim", 2006, 514 s.

19. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, I, 383 s; II, 391 s.
20. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М., 1979, 312 s.
21. Зиндер Л.Р., Строева Т.Б. Современный немецкий язык. М., 1957, 420 s.
22. Маслов Ю. С. Введение в языкознание. С.Петербург, 2005, 303 s.
23. Сусов П.П. Введение в языкознание. М., 2006, 382 s.
24. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, 654 s.
25. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 2001, 536 s.
26. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974, 428 s.
27. Admoni V. C. Der deutsch Sprachhau. München, 1982, 336 s.
28. Chomsky N. Syntactic Structures. The Hague, 1957, 267 s.
29. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. MIT, 1965, 320 s.
30. Glinz H. Grammatiken im Vergleich. Tübingen, 1994, 962 s.
31. Eco U. Einführung in die Semiotik. München, 2002, 474 s.
32. Katamba F. Morphology. London, 1993, 354 s.
33. Matthews P.H. Morphology. An Introduction to the Theory of Word-Structure. Cambridge, 1979, 243 s.
34. Nida E. A. Morphology. The Descriptive Analysis of Words. Ann Arbor, 1967, 342 s.
35. Pike K.L. Phonemics. A technique for reducing languages to writing. Ann Arbor, 1964, 254 s.

Nəşriyyatın direktoru
Telman Cəfərov

Nəşriyyat redaktoru
Əliş Ağamirzəyev

Kompüter tərtibatı
Lətafət Əliyeva

Çapa imzalanıb: 09.01.08. Format: 60x84 1/16.
Qarnitur: Times. Ofset çap. Ofset kağızı: əla növ.
Həcmi: 19,25 ş.ç.v. Tiraj: 1000. Sifariş №01.
Qiyməti müqavilə ilə.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru